

Els Cementiris medievals de Banyoles

Almudena García / Bibiana Agustí / Antoni Palomo / Josep Grabuleda
/ Rafel Rosillo / Rafael Dehesa / Antònia Díaz-Carvajal

QB

QUADERNS DE BANYOLES

16

Els Cementiris medievals de Banyoles

Almudena García / Bibiana Agustí / Antoni Palomo / Josep Grabuleda /
Rafel Rosillo / Rafael Dehesa / Antònia Díaz-Carvajal

Portada: Procés d'excavació d'una tomba del cementiri medieval del monestir de Sant Esteve de Banyoles.

© dels textos: Almudena García, Bibiana Agustí, Antoni Palomo, Josep Grabuleda, Rafel Rosillo, Rafael Dehesa, Antònia Díaz-Carvajal, Xavier Aguelo, Igor Bogdanovic, Natàlia Colomeda, Robert García de Consuegra, Mònica Oliva, Iolanda Puigdevall i Miquel Noguer i Planas.

© de les imatges i fotografies: els seus autors.

Edita:

Ajuntament de Banyoles

Passeig de la Indústria, 25
17820-Banyoles
Telèfon 972 57 00 50

Diputació de Girona

Pujada de Sant Martí, 4-5
17004-Girona
Telèfon 972 18 50 00

Primera edició en català: gener del 2015

Tiratge: 700 exemplars

Correcció lingüística: Robert Gómez Ten

Disseny i impressió: Gràfiques Alzamora S.A.

Dipòsit Legal: Gi-1081-2015

ISBN: 978-84-87257-32-2

SUMARI

LA DESCOBERTA D'UN PASSAT MEDIEVAL AMAGAT	7	ARQUEOLOGIA AL CENTRE HISTÒRIC DE BANYOLES	43
<i>Miquel Noguer i Planas</i>		<i>Antoni Palomo i Almudena García</i>	
EL SENTIT D'AQUEST LLIBRE	9	La percepció de l'arqueologia	46
<i>Antoni Palomo Pérez i Almudena García</i>		Les excavacions arqueològiques al nucli antic de Banyoles	51
El patrimoni arqueològic	10	La muralla del carrer de Girona. <i>Xavier Aguelo</i>	52
La riquesa arqueològica de Banyoles i de la comarca.	11	Casa Missió o Espiritualitat. <i>Almudena García i Rafel Rosillo</i>	53
La investigació arqueològica	13	Els carrers del Born. Abeurador, Àngel Guimerà i plaça	57
Què aporta a la societat la pràctica arqueològica?	18	Major, <i>Rafael Dehesa</i>	
LA BANYOLES MEDIEVAL	19	El carrer de les Escrivanies, el carrer de la Paraireria i la	59
<i>Josep Grabuleda Sitjà</i>		plaça de la Font. <i>Rafael Dehesa</i>	
El monestir benedictí de Sant Esteve	20	La plaça del Teatre. <i>Rafael Dehesa</i>	62
<i>El primer nucli habitat pels benedictins</i>	20	Plaça Major, núm. 39. <i>Antoni Palomo</i>	65
<i>La configuració posterior</i>	21	El carrer de la Porta del Forn. <i>Robert García de Consuegra</i>	66
L'organització i evolució urbana d'una vila medieval	30	Santa Maria dels Turers. <i>Almudena García, Rafel Rosillo,</i>	67
<i>Els inicis de la urbanització</i>	30	<i>Natàlia Colomeda, Bibiana Agustí i Antoni Palomo</i>	
<i>La formació dels diferents carrers i espais públics</i>	32	El Carrer Nou i la plaça del Monestir. <i>Bibiana Agustí, Al-</i>	69
El poder del monestir i el de Santa Maria dels Turers	35	<i>mudena García, Rafel Rosillo i Antònia Díaz-Carvajal</i>	
<i>Sant Esteve i Santa Maria</i>	35	ARQUEOLOGIA FUNERÀRIA	73
<i>Santa Maria dels Turers, una església dependent</i>	36	<i>Bibiana Agustí i Antònia Díaz-Carvajal</i>	
Els documents	40	Introducció	74
		Cementiris i tombes a Banyoles i el Pla de l'Estany. <i>Rafael</i>	78
		<i>Dehesa</i>	

Els cementiris medievals de Banyoles.	83
El cementiri de Santa Maria dels Turers	86
El cementiri del Monestir	92
 L'ESTUDI ANTROPOLÒGIC	 115
<i>Bibiana Agustí i Antònia Díaz-Carvajal</i>	
El cementiri de l'església de Santa Maria dels Turers (plaça de Santa Maria, carrer de l'Església, carrer de Sant Benet i carrer de Navata)	117
El cementiri del monestir de Sant Esteve (plaça del Monestir nord-oest)	120
Afeccions i patologia bucal	125
 EL DIA A DIA DELS BANYOLINS MEDIEVALS	 129
<i>Bibiana Agustí</i>	
 GLOSSARI	 137
 BIBLIOGRAFIA I FONS DOCUMENTALS	 143
 AGRAÏMENTS	 151

Excavació del cementiri del monestir de Sant Esteve.

LA DESCOBERTA D'UN PASSAT MEDIEVAL AMAGAT

Aquest llibre titulat *Els Cementiris medievals de Banyoles* ens explica una part molt ignorada de la història de la nostra població. La història de la Banyoles medieval encara ens és molt desconeguda i hi ha aspectes dels quals se sap poc.

Durant les obres recents que es van fer al Barri Vell, a diversos carrers i places s'hi varen trobar algunes restes arqueològiques. Aquest llibre, doncs, ens mostra els resultats dels estudis d'aquestes restes excavades en el període que va des de l'any 2005 al 2012.

Bàsicament, però, se centra en la investigació dels dos cementiris medievals, el de Santa Maria dels Turers i el de Sant Esteve (el monacal). No cal dir que, d'aquests cementiris, poca cosa se'n sabia fins avui dia, i que els resultats exposats en el llibre de l'anàlisi de les peces i restes trobades són inèdits. I mitjançant aquest llibre es posen, amb un estil divulgatiu i planer, a l'abast de tothom.

El llibre ens mostra les conclusions de les excavacions portades a terme per l'empresa banyolina Arqueolític durant aquests anys. I se'ns informa de tot amb gràfics, dibuixos i un gran nombre de fotografies. Ens revela com era la societat banyolina medieval, les malalties que tenien els seus habitants, la vida social o els enfrontaments entre el poder feudal (l'abat del monestir i l'església de Sant Esteve) i els capellans de l'església de Santa Maria dels Turers per controlar els enterraments.

De les obres dels diferents carrers i places del Barri Vell, ja fa uns anys que tots en gaudim, a partir d'ara, gràcies a aquest llibre *Els Cementiris medievals de Banyoles*, també podrem conèixer què es va trobar a les diferents excavacions que es varen fer mentre s'executaven aquestes obres. I, sobretot, què hi havia amagat al subsòl i entendre millor el nostre passat medieval i com, de mica en mica, s'ha fet la Banyoles del segle XXI.

Miquel Noguer i Planas
Alcalde de Banyoles

EL SENTIT D'AQUEST LLIBRE

Excavació d'una tomba del cementiri medieval parroquial de Santa Maria dels Turers.

EL PATRIMONI ARQUEOLÒGIC

L'arqueòleg encara és un professional desconegut per bona part de la societat actual, ja que sovint és vist amb estranyesa, suspicàcia i també s'ha de dir, amb interès. La presència d'intervencions arqueològiques, generalment en el paisatge urbà, és un fet que es repeteix amb una certa normalitat; sobretot en els municipis amb una zona urbana històrica d'origen medieval, com és el cas de Banyoles.

Actualment les intervencions arqueològiques estan reglamentades per diverses lleis i decrets que defineixen els supòsits per al seu desenvolupament i que salvaguarden els béns patrimonials històrics, entre els quals, els arqueològics.

Quan parlem de bé patrimonial cal definir quin és el concepte que, de vegades, és passat per alt per la societat. El patrimoni cultural està integrat pels béns mobles i immobles relacionats amb la història d'un poble, atesos els seus valors històrics, arqueològics, artístics, documentals, científics, tècnics i etnològics. També formen part d'aquest patrimoni els béns immaterials que integren la cultura popular i tradicional i, molt especialment, la lingüística. Aquest patrimoni mereix una protecció per tal que tots els ciutadans en puguin gaudir i perquè puguin ser transmesos de la millor manera a les generacions futures. En definitiva, el patrimoni pertany al conjunt de la societat i aquesta té el dret de gaudir-ne i, també, l'obligació de preservar-lo. Els elements patrimonials arqueològics formen part d'aquests béns mobles i immobles que cal protegir i també difondre.

La comarca del Pla de l'Estany i Banyoles tenen una llarga tradició de recerca arqueològica que es reflecteix amb la constitució de l'embrió del Museu Comarcal de Banyoles, l'any 1932. A aquesta activitat denominada científica també hi hem d'afegir la que en els darrers

temps s'ha desenvolupat en diversos municipis de la comarca i especialment a la ciutat de Banyoles, relacionada amb obra pública i privada. Molt sovint, són intervencions arqueològiques preventives, que permeten diagnosticar i documentar jaciments en àrees d'expectativa arqueològica i, generalment, en espais urbans històrics d'origen medieval.

Procés d'excavació del cementiri medieval parroquial de Banyoles.

LA RIQUESA ARQUEOLÒGICA DE BANYOLES I DE LA COMARCA

Una de les particularitats del patrimoni del Pla de l'Estany és la varietat, quantitat i qualitat dels jaciments arqueològics existents en un territori de mida petita com és aquesta comarca. Les característiques d'una conca lacustre amb abundant aigua i vegetació va propiciar l'establiment de grups humans dels del paleolític. D'altra banda, la dinàmica geomorfològica d'un entorn lacustre també ha permès una bona conservació dels sediments antics on apareixen jaciments paleontològics i arqueològics com per exemple els jaciment d'Incarcal, de les coves prehistòriques de Serinyà, o el jaciment neolític lacustre de la Draga.

En època protohistòrica i històrica, la comarca consolida un poblament dens ja des del procés de romanització, tal com mostren els nombrosos jaciments ibers i romans com el poblat ibèric del Mas Castell de Porqueres, el puig Castellar de Sant Miquel de Campmajor i la vil·la romanovisigoda de Vilauba de Camós i els forns d'Ermedàs, a Cornellà del Terri. L'època medieval presenta un poblament estable des del segle IX, com podem observar a Banyoles, on el monestir benedictí de Sant Esteve es construeix sobre una possible basílica visigoda. L'època medieval està ben caracteritzada per jaciments relacionats amb temples religiosos (Sant Esteve, Santa Maria dels Turers, sant Maria de Porqueres...), d'origen laic (la Pia Almoina, la Casa del Lleons, la plaça Major de Banyoles) i militar (casa forta d'Espasens, la muralla de Banyoles, el castell de Palol de Revardit).

Consultant la base de dades Arqueodada, que té l'objectiu de recollir i gestionar tota la informació inclosa en l'Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya desenvolupat pel Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya ens podem fer una idea de la quantitat, varietat i qualitat dels jaciments arqueològics de la comarca del Pla de l'Estany.

En aquesta base de dades hi apareix la localització geogràfica, la desaparició de les troballes, fotografies, bibliografia o dades de les intervencions arqueològiques. En aquest inventari, avui hi apareixen 154 entrades per a tota la comarca que es presenten de la manera següent.

El terme de Banyoles

A l'inventari hi ha 30 entrades, i hi destaquen els jaciments d'època medieval i moderna del nucli urbà de la vila, que són l'expressió del seu potent passat. El nucli urbà antic aplega una gran quantitat d'evidències arqueològiques emmarcades pel monestir de Sant Esteve, Santa Maria dels Turers, la plaça Major i el recinte emmurallat de la vila. Entre els jaciments més remarcables i excavats darrerament, hi apareixen els cementiris medievals relacionats amb Santa Maria dels Turers i el Monestir de Sant Esteve. També, el Cementiri Vell de Banyoles.

També hi trobem referenciats jaciments d'època romana com el localitzat al veïnat de Lió, amb ocupacions que arriben a moments paleocristians, la necròpolis del Mirador de Sant Martíria, o les restes localitzades en el carrer del Forn, on es va recuperar un cap de terracota i que, actualment, està exposada al Museu Arqueològic Comarcal de Banyoles (MACB).

Els jaciments prehistòrics al municipi de Banyoles estan representats per la bòbila Agustí, on es va localitzar un enterrament del neolític mitjà acompanyat per un aixovar interessant i per l'extraordinari poblat neolític lacustre de la Draga. El jaciment de la Draga té una cronologia que va del 5400 al 5000 aC i en aquests moments constitueix un dels jaciments més importants d'Europa per conèixer l'inici del neolític. Les condicions singulars del jaciment han permès que la matèria orgànica es conservi en molt bon estat i que s'hagin recuperat gran quantitat d'objectes de fusta i restes de les construccions.

Camós

Existeixen 10 entrades a l'inventari. Hi destaquen els jaciments d'època romana com la vil·la romanovisigoda de Vilauba i d'altres directament relacionats amb aquest enclavament i els d'època medieval com l'església de Sant Joan i de Santa Maria de Camós. La vil·la de Vilauba és el millor exponent que avui en dia coneixem a Catalunya per entendre l'evolució d'un establiment de llarga durada (des del segle I al VII dC).

Cornella del Terri

Apareixen 22 entrades. Hi destaquen els jaciments d'època romana com els forns d'Ermedàs, establiment industrial de producció de ceràmica d'època romana altimperial.

Crespià

Hi ha 4 registres. Hi destaquen els jaciments paleontològics de Crespià, amb una antiguitat que va des de 5 fins a 1 milió d'anys i on han aparegut gran quantitat de restes de grans mamífers i carnívors.

Esponellà

Hi ha 7 registres, entre els quals destaquem el castell d'Esponellà d'època medieval i declarat Bé Cultural d'Interès Nacional (BCIN), la cova d'Encantades de Martís, amb restes que van des del neolític mitjà fins a l'època medieval, i la cova Mariver, utilitzada des del neolític antic fins al bronze final.

Fontcoberta

Hi ha 8 registres entre els quals destaquem la casa forta d'Espasens, un establiment militar d'època medieval i els jaciments a l'aire lliure paleolítics de Roca Foradada i Mas la Torre, on es localitzen abundants restes lítiques tallades atribuïdes generalment al paleolític mitjà.

Sant Miquel de Campmajor

Hi ha dos jaciments registrats: Puig Castellar, d'època ibèrica, i la torre del Ginestar, d'època moderna i declarada BCIN.

Palol de Revardit

Hi ha 14 registres, entre els quals destaquen diversos jaciments d'època romana com el Bosc del Carreter i Bosquet del Rajoler, el dolmen de la Mota, de final del IV i inicis del III mil·lenni aC, i el castell de Palol de Revardit, declarat BCIN. Aquest castell ha sofert una restauració profunda durant la qual s'han dut a terme diverses actuacions arqueològiques que han documentat amb precisió les estructures defensives i internes.

Porqueres

El terme de Porqueres té 22 registres de jaciments arqueològics amb cronologies que van del pliocè a l'època moderna. Entre els jaciments hi podem destacar: el jaciment paleontològic de la Bòbila Ordis, d'una antiguitat d'un 800.000 anys, el pla de la Formiga, on l'any 1887 es va localitzar la mandíbula de Banyoles que correspon a un home de Neandertal d'una cronologia de 80.000 a 45.000 anys i que va ser descoberta científicament per Pere Alsius i Torrent, farmacèutic de Banyoles. Finalment, podem destacar el dolmen de les Closes, a Pujarnol, que es pot situar a final del IV i inicis del III mil·lenni aC, i Mas Castell, amb ocupacions que van des de la primera part del I mil·lenni aC fins a l'època medieval, i on destaca, sobretot, el poblat ibèric datat entre el segle V-II aC.

Serinyà

Hi ha 28 entrades que es localitzen en aquest municipi entre les quals destaquen els jaciments en cavitat bàsicament d'època paleolítica i també postpaleolítica del paratge anomenat Coves Prehistòriques de Serinyà, on trobem entre

Excavació de la cova de l'Arbreda (Serinyà). Fotografia: Narcís Soler.

d'altres, la cova de l'Arbreda, cova del Reclau Viver, cova de Mollet I, II i III, cau d'en Roure i cova d'en Pau. Aquestes cavitats presenten unes estratigrafies úniques a Catalunya per entendre l'evolució humana des de fa 200.000 anys, i fins a final del paleolític. Un altre jaciment paleolític de gran importància és la Bora Gran d'En Carreres, una cova ocupada per caçadors recol·lectors magdalenians de fa 12.000 anys i la cova dels Encantats, utilitzada des del neolític mitjà, a final de la prehistòria.

Vilademuls

Hi ha 7 jaciments que hi estan catalogats, dels quals en podem destacar el Camp del Pla de Sant Esteve, excavat durant la construcció de la línia del tren d'alta velocitat, i on

es van documentar una gran quantitat de fosses amb cronologies que van de l'edat del ferro ibèric a l'època romana republicana. Darrerament també s'ha excavat un extens camp de sitges anomenat Can Massot, durant les obres d'ampliació de l'AP-7, que han permès documentar més de 200 sitges amb cronologies que abasten moments ibèrics, iberoromans, romans, medievals i d'època moderna i contemporània.

LA INVESTIGACIÓ ARQUEOLÒGICA

La gran quantitat de jaciments arqueològics i paleontològics de la comarca ha propiciat una gran activitat de recerca arqueològica que es remunta al segle XIX i que, en bona part, és el que ha provocat que el Museu Arqueològic Comarcal

de Banyoles posseeixi uns dels fons sobre arqueologia més rellevants de Catalunya.

Les primeres actuacions arqueològiques es remunten a la segona meitat del segle XIX, quan l'any 1886 el pare Catà descobreix restes a la Bora Gran d'en Carreras (Serinyà) i amb els treballs d'en Pere Alsius i Torrent farmacèutic de Banyoles, que centrà la seva recerca en diversos aspectes de la geologia i la història. Pere Alsius analitzà la mandíbula de Banyoles localitzada al pla de la Formiga l'any 1887 (Mata), i també va dur a terme excavacions arqueològiques en diferents jaciments de la comarca com la Bora Gran d'en Carreras. Altres investigadors relacionats amb la comarca que varen treballar durant la primera meitat i el tercer terç del segle XX i deixaren una gran empremta en la ciutat de Banyoles són Josep Maria Corominas i Mn. Lluís Constans. El metge Josep Maria Corominas i Planellas va dur a terme una ingent tasca arqueològica a molts jaciments del Pla de l'Estany. Excavà a les coves prehistòriques de Serinyà i descobrí totalment el Reclau Viver, possiblement un dels jaciments més importants del paleolític superior a Catalunya (aurinyacià, gravetià i solutrià), i altres coves com la de l'Arbreda. També treballà a les coves d'Encantades de Serinyà i la cova Mariver. D'altra banda, el Mn. Lluís G. Constans i Serrats desenvolupà una ingent activitat relacionada amb el patrimoni històric de la comarca i féu avenços fonamentals sobre el coneixement medieval comarcal.

Excavació del jaciment neolític lacustre de la Draga, any 2012. Fotografia: Marco Ansaloni.

Bòbila romana d'Ermedàs (Cornellà del Terri). Fotografia: GRAPE.

La recerca arqueològica es consolida a l'últim quart de segle del segle XX, amb nombroses actuacions de les quals podem destacar: els treballs a les coves de Serinyà (projecte liderat pel catedràtic de la UdG Narcís Soler i Masferrer), les excavacions paleontològiques en els jaciments d'Incarcal (Institut de paleontologia de Sabadell), els treballs a la vil·la romana visigoda de Vilauba i als forns d'Ermedàs (projecte liderat per Pere Castanyer i Quim Tremoleda del Museu d'Empúries) i al poblat neolític de la Draga (projecte coordinat per Josep Tarrús, del MACB).

La constitució de les institucions democràtiques, el traspass de les competències de cultura a la Generalitat, l'organització administrativa del Departament de Cultura i la implementa-

ció de la normativa patrimonial ha constituït un gran avenç per a la conservació del patrimoni arqueològic. Això ha conduït a establir els mecanismes de salvaguarda dels jaciments arqueològics aplicant diverses normatives que han permès desenvolupar l'activitat privada arqueològica al nostre país. És en aquest marc que hem de situar les intervencions de caràcter preventiu que s'han desenvolupat a la ciutat de Banyoles, especialment a partir del projecte de millora urbanística del nucli antic de Banyoles, d'origen medieval.

Aquests tipus d'intervenció arqueològica han aportat una gran quantitat d'informació sobre l'estructura medieval de la ciutat, i especialment, dels cementiris medievals; un de parroquial i un altre de monàstic.

Estructures arqueològiques documentades en el sector sud del castell de Palol de Revardit.

EL MÈTODE ARQUEOLÒGIC

Rafel Rosillo

L'arqueologia és una ciència social que té com a objectiu principal l'estudi de les comunitats del passat a partir dels béns mobles i immobles resultants de la seva activitat que han perdurat fins a l'actualitat i que de forma genèrica els anomenem jaciments arqueològics.

Procés d'excavació del cementiri del monestir de Sant Esteve.

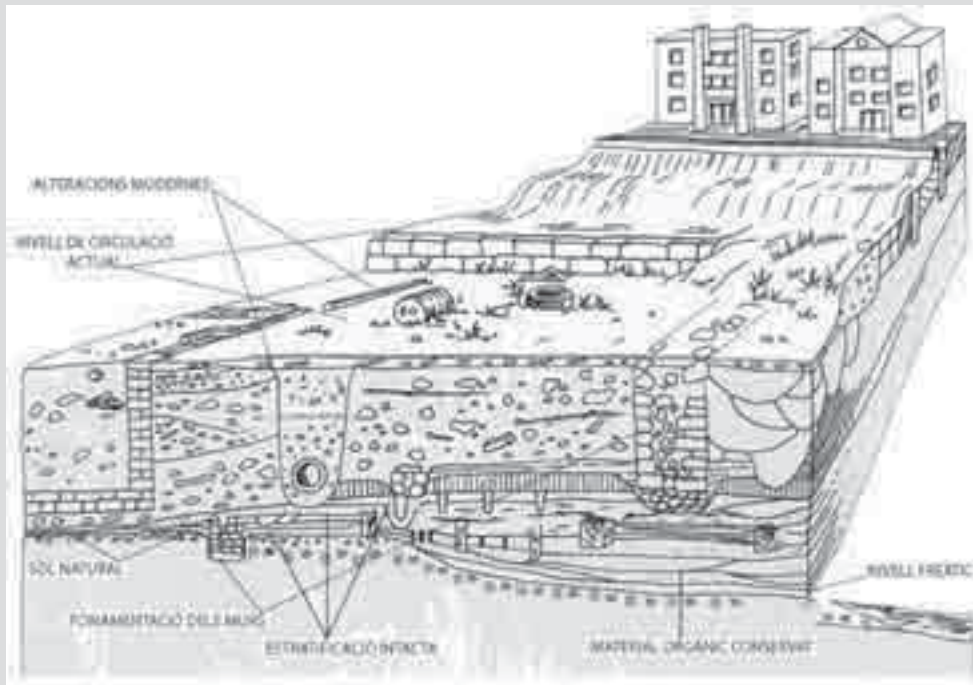
L'arqueologia, tal com fan els altres tipus de ciències, es basa en l'aplicació del mètode experimental; o el que és el mateix, el plantejament d'hipòtesis i la seva contrastació o refutació. Per tractar la resolució de les preguntes a respondre per l'arqueòleg es requereix l'aplicació de l'observació sistemàtica, el registre acurat i l'ús de totes les ciències auxiliars a l'abast.

Segons el tipus de jaciment arqueològic amb el qual ens enfrontem, l'estratègia de documentació pot variar substancialment. En aquest sentit, no és el mateix el treball que es desenvolupa en els nivells de paleolític superior de la cova de l'Arbreda, a Serinyà, o a la vil·la romanovisigoda de Vilauba (Camós). També pot condicionar si aquests es realitzen en el marc d'un projecte científic o amb relació a una obra de construcció.

Una excavació arqueològica és, per definició, una activitat destructiva pel fet que altera i remou les diferents capes de sediment que anomenem estrats i que s'han format al llarg del temps, tant per l'acció humana (o antròpica) com per deposició d'origen natural. Quan s'excava

Procés de registre en un jaciment prehistòric.

Estratigrafia complexa que expressa la complexitat arqueològica dels centres urbans històrics.

una resta, tot el que es conserva per realitzar interpretacions de caràcter històric són els materials arqueològics i la documentació; o el que és el mateix, les notes de camp, les fitxes descriptives, els dibuixos, les fotografies...

Durant el treball de camp, l'arqueòleg excava generalment les capes de sediment en ordre invers a com s'han format. La metodologia de documentació estratigràfica ha de tenir molt en compte el registre exhaustiu dels diferents elements que la componen i posar molta atenció en quins objectes apareixen.

Cal tenir en compte que els objectes arqueològics aporten informació per ells mateixos, però prenen tot el significat en funció del context on apareixen. Per tant, la seva relació amb la resta d'objectes i el context en què es troben

pot aportar una informació que va més enllà de la pura descripció. Aquest fet ens permet inferir sobre aspectes socioeconòmics de les persones que els varen utilitzar que, en definitiva, és l'objectiu de l'arqueologia.

Avui en dia les noves tecnologies i la interacció de la ciència arqueològica amb multitud de disciplines permeten que el registre sigui molt eficaç. Amb altres paraules, atès que quan s'excava es destrueix el mateix jaciment, es pot aconseguir pràcticament a partir de la documentació realitzada transportar-lo al laboratori. D'una banda, físicament, ja que es recuperen els materials arqueològics, i de l'altra, documentalment. Aquesta és la base empírica sobre la qual l'arqueòleg treballa per tal de construir teories i plantejar hipòtesis que seran contrastades mitjançant l'ús del mètode deductiu experimental.

QUÈ APORTA, A LA SOCIETAT, LA PRÀCTICA ARQUEOLÒGICA?

Els jaciments arqueològics i paleontològics configuren un patrimoni de primer ordre a l'hora de conèixer l'evolució del territori en relació amb la presència humana. N'és, per tant, necessària la preservació per a les generacions futures i la generació de propostes de difusió per a la socialització del coneixement. Entre d'altres, les aportacions de la pràctica arqueològica a la societat són:

- a) Incentiu i generació d'una recerca fonamental, base del coneixement i de la generació de continguts específics sobre la història d'una comunitat.
- b) Millora de la imatge d'un territori i augment dels valors que es poden difondre.
- c) Generació d'elements d'identitat per a la població i augment de l'autoestima.
- d) Constitució d'un element bàsic de la interpretació històrica.
- e) Formació específica de professionals de l'arqueologia.
- f) Formació de les col·leccions de béns mobles que es disposen en les institucions museístiques i la millora del seu prestigi.
- g) Promoció del territori.
- h) Creació d'equipaments de divulgació científica com Parcs Arqueològics, centres d'Interpretació, que es constitueixen en atractius culturals que incentiven el turisme.
- i) Generació de noves fórmules de creació d'empreses i de nous professionals dedicats a la divulgació científica i al turisme cultural.
- j) Conversió dels jaciments i els seus equipaments en espais educatius de primer ordre.

k) Conversió dels jaciments en elements de dinamització econòmica del territori.

L'aplicació de polítiques públiques dirigides a crear un entorn favorable a la difusió del patrimoni cultural entre el qual destaca l'arqueològic ara per ara són una pràctica comuna en molts països. La incorporació de l'arqueologia a l'oferta educativa per a tots els públics en la formació formal i informal s'ha incorporat definitivament a la nostra societat.

Visita guiada amb escolars pel nucli medieval de Banyoles. Monestir de Sant Esteve.

D'altra banda, l'ús del potencial turístic de l'oferta dels equipaments arqueològics i del patrimoni històric com és el nucli antic de Banyoles poden aportar, sense cap mena de dubte, un augment de la seva qualitat i del seu valor afegit. En definitiva, l'arqueologia, el passat i la seva difusió es converteixen en una altra veta de mercat d'oportunitat econòmica d'un territori els valors ambientals i culturals del qual aporten una oferta singular i única al país.

LA BANYOLES MEDIEVAL

Vista general del monestir de Sant Esteve a començament del segle XX. Arxiu Comarcal del Pla de l'Estany. Col·lecció de Lluís Martí i Salló.
Fotògraf: Àngel Toldrà i Viazó.

EL MONESTIR BENEDICTÍ DE SANT ESTEVE

El primer nucli habitat pels benedictins

L'11 de setembre del 822 el comte gironí Rampó va obtenir per a l'abat banyolí Mercoral un precepte de l'emperador franc Lluís el Pietós. En aquest precepte es confirmava la possessió de Banyoles per a la comunitat benedictina. Aquest és el primer document conegut de l'existència del monestir de Sant Esteve de Banyoles. En aquell moment, l'emperador posava l'abat banyolí Mercoral, els monjos i els béns del monestir sota la seva tutela i concedia la immunitat i la lliure elecció de l'abat, d'acord amb la regla de Sant Benet d'Aniana (750-821). En el document també s'esmentava que Bonitus (Bonet o Bonit), un monjo o un laic amb el desig de conuiuïre en comunitat religiosa, hi havia edificat una església uns anys abans. Aquests preceptes se solien demanar com a mínim uns trenta anys després de prendre possessió d'uns dominis (d'un lloc), en aquest cas, de l'erm anomenat Banyoles ("Baniolas"). Avui dia la data més acceptada per a la fundació del monestir de Sant Esteve és l'any 812, tot i que això podria haver esdevingut uns quants anys abans, a final del segle VIII després de Crist.

Detall de l'absis de la primitiva església.1970. Fotògraf: Jaume Butinyà i Granés.

La primera església monacal es va bastir damunt d'un antic temple. Probablement aquest temple antic era d'època visigòtica, dels segles VI-VII després de Crist. La primitiva església monacal estava dedicada a Sant Esteve i era d'una nau amb absis semicircular. Estava feta de fang, pedra, terra i lloses i tenia la coberta de fusta. La seva amplada era d'uns quatre metres.

A partir d'aquí es varen construir, de mica en mica, els altres edificis monacals. Segurament, en el segle IX, les cel·les estaven formades per l'església i un edifici annex, amb un pati, alguns edificis senzills i aïllats i amb pocs nexes d'unió entre ells.

L'església de Sant Esteve de Banyoles a començament del segle XX. Arxiu Comarcal del Pla de l'Estany. Col·lecció de Lluís Martí i Salló. Fototípia Thomas.

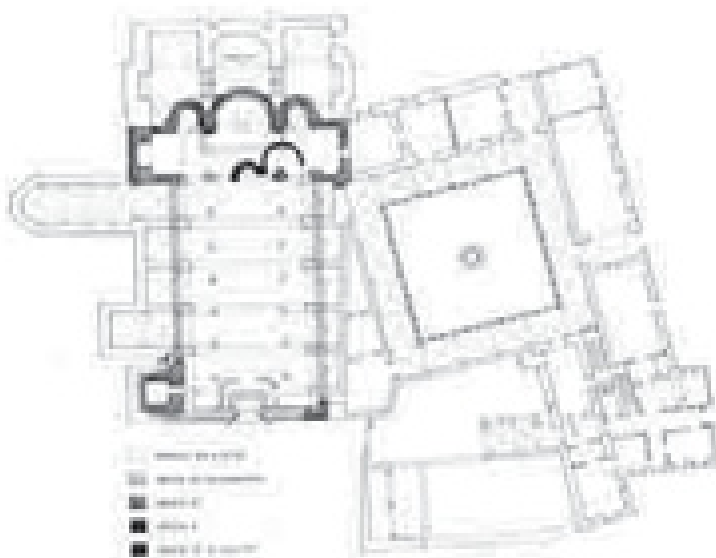
La configuració posterior

La major part de l'obra d'aquesta primera església monacal va ser destruïda en el primer terç del segle X (942), quan una de les ràtzies magiars la va incendiar i no va deixar ni una cabana intacte. L'any 957 es va consagrar una altra església amb volta de pedra, i a la capçalera s'hi van afegir dos absis laterals, amb prou gruix als murs per suportar una volta ("construïda amb calç i pedra des del paviment fins el teulat", segons diuen els documents de la seva consagració). Posteriorment, el 1086 es va consagrar una altra església de tres naus, amb creuer i columnes al presbiteri i de llargària quasi igual que l'actual.

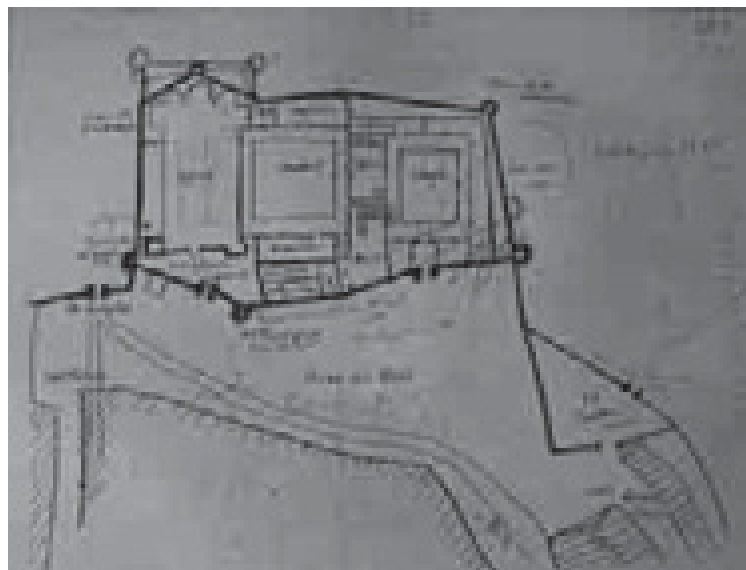
A aquest període d'expansió, lamentablement, hi va seguir un altre d'abandonament i destrucció, quan va passar a mans laiques (de senyors laics). Posteriorment, Bernat II de Besalú va alliberar el monestir de Sant Esteve de la subordinació laica i el va incorporar a les abadies reformadores ultrapirinenques, concretament a la de Sant Víctor de Marsella.

Segons la regla de Sant Benet, si era possible, el monestir s'havia d'establir de tal manera que totes les coses necessàries, és a dir, l'aigua, el molí, el forn, l'hort i els diversos oficis, s'exercissin al seu interior (el clos monacal), per tal que els monjos no tinguessin necessitat de córrer per fora, perquè no convenia de cap manera a les seves ànimes.

El model benedictí de monestir, doncs, l'estableix com un edifici compacte, tancat, que agrupa totes les dependències de la clausura monàstica entorn d'un pati envoltat de porxos (el claustre o pati claustral). El definitiva, el mones-

Planta del monestir de Sant Esteve.

Croquis del monestir al segle XVII, segons mossèn Lluís G. Constans. Arxiu Comarcal del Pla de l'Estany. Fons Lluís G. Constans i Serrats.

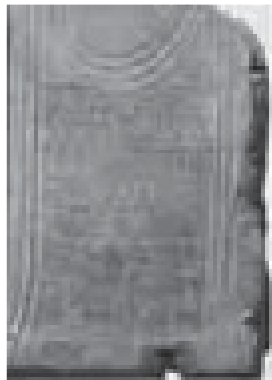
tir és entès com un edifici unitari, tancat a l'exterior i obert a l'interior a través del pati claustral.

A més de l'església i del claustre existien tota una sèrie de dependències com eren el refectori, el dormitori, la sala capitular, les cases dels monjos i de l'abat (el palau de l'abat), el celler, el graner, l'estable, la cuina comuna, les cases de l'almoïner, del cambrer, de l'infermer, del dispenser i del sagristà, les presons i la porteria.

Antigament hi havia un dormitori per als monjos (normalment era una gran sala, ja que fins a final de l'edat mitjana no existien cel·les privades). El celler s'acostumava a situar prop de la cuina, a l'ala de ponent del claustre. A la cuina, el foc estava al centre de la sala o en una paret. El refectori o menjador ocupava, juntament amb la cuina, l'edifici del claustre oposat a l'església. En el refectori s'hi situava una trona en una de les parets, per a les lectures durant els àpats. A la sala capitular s'hi llegien els capítols de la regla i es debaten els assumptes de l'orde i les qüestions del règim intern de la comunitat.

Amb el pas del temps, el monestir de Sant Esteve va esdevenir una fortalesa, amb murs exteriors de gran espessor, torres (com les de la Sagristia, Infermeria, i major del palau abacial o del Viver Gran) i l'envoltaven els recs, que feien de fossat. Al segle XIV el mur exterior anava del Verger de l'abat al Reliquer (davant del portal de l'hospital, l'actual Agrobotiga). Fora del clos monacal s'hi situava el cementiri i l'hospital.

En època medieval el cementiri estava a davant de l'església de Sant Esteve i a fora del clos monacal. Tanmateix, els abats i altres persones privilegiades eren enterrades en el claustre (o claustres). Per la seva part, els monjos simples solien ser soterrats en un espai específicament destinat a ells (*el cimiterio monachorum*). D'aquesta manera, van ser enterrats al monestir de Sant Esteve de Banyoles, per exemple, el monjo Llunesi (1003), Dispòsia (senyora del castell de

Tègula de l'any 1003, amb la inscripció funerària dedicada al monjo Llunesi. Arxiu Comarcal del Pla de l'Estany. Fons de complement de l'Arxiu Municipal de Banyoles. Autor desconegut.

Múnter, 1096), Garsenda (1098), Arnau Ramon (de Sords, 1103), Ermengarda (1110), Berenguer (1142), Enginenda de Navata (segle XII), Maria Palmera de Locata (de Fellines, 1248), els cavallers Pere de Roca (1279) i Galceran de Mata (1346, enterrat al claustre) o el jurista Guillem de Reixac (abans del 1364).

El 1220 Bernat Oliba volia ser enterrat en el cementiri del monestir i va deixar diversos béns mobles pel dret de sepultura. Al claustre, així

mateix, s'hi trobaven les urnes dels abats Ricard, Hug, Pere Benet, Guillem de Cartellà, Ramon de Corsavell, Arnau de Vallespirans o Bernat de Vallespirans (1333), del monjo sagristà Arnau de Torroella, del monjo infermer Arnau de Palol (1340) o de Bernat de Palol, entre d'altres. I des del 1343, el difunt prior de Finestres, Ponç de Soïlles, reposava en una urna sepulcral al peu de l'escala de l'abadia, entre aquesta i el claustre i a prop dels dormitoris dels monjos. I en una recent restauració del claustre, en unes fornícules gòtiques que devien contenir uns sepulcres, s'hi han trobat unes pintures, on es veu la representació de dos sants o d'un sant i d'un àngel que protegeixen l'ànima del difunt. I als peus d'on s'encabia el sepulcre, hi ha tot un seguit de grafismes gòtics.

Segons l'opinió de l'historiador banyolí Pere Alsius:

«[...] durant aquest llarch transcurs en éll (en el cementiri del monestir) reberen sepultura eclesiàstica 'ls difunts de la parroquia de Santa Maria, al costat dels abats y monjos del

Monastir, sens distinció de classes, á no ser que 's preveyés que temps á venir hauria de ser exhumat aquell cadavre, en qual cas se cobria ab una llosa ó se distingia de altre manera. Com á exemple de aquesta excepció, podria citar varios abats y monjos que, al morir, sos cossos foren enterrats y més tart recullits los seus hossos pera ser guardats en aquells petits ossaris de pedra á modo de arqueta, de que n'hi ha tan bonicas mostrars en las parets del claustre monasterial procedents dels sigles XI, XII, XIII y XIV.» (“Necrópolis banyolines”, dins *Setmanari de Banyolas*, 3 de juliol del 1910, núm. 15, pàgina 2).

Alguns, com s'ha dit, estaven en les urnes dels abats i d'altres en urnes particulars. També, segons Pere Alsius, al cementiri

Pintures murals d'una sepultura al claustre.

hi havia urnes petites: “aquellas se trovavan en terra cobertas per una llarga y estreta llosa.” I ell mateix (a la pàgina 273 del seu llibre *Ensaig històric sobre la vila de Banyolas*, 1895) esmenta que al claustre hi havia un lleó (una mènsula) que sostenia un gran sepulcre i la sepultura estava tapada per una llosa i hi havia una estàtua jacent d'una matrona i un escut, amb una àguila i un lleó rampant. A l'interior de l'església de Sant Esteve, en canvi, les sepultures localitzades són posteriors als segle XVI, tot i que en unes excavacions dels anys 1969 i 1981 se'n varen trobar algunes (excavades a la roca o cobertes amb lloses) segurament dels segles IX al X després de Crist.

En el *Calendarium et est razione ipsius necrologium seu obituarium ms. in pergameno recondito in archivo monasterii Balneolarum*, del segle XIII, s'hi van anotar algunes persones enterrades, a dues columnes, una per als monjos i l'altra per a personatges importants, que varen fer deixes (i volien ser soterrades) al monestir de Sant Esteve. Per a la seva elaboració, però, es va fer servir un necrologi anterior dels segles IX-XI. En aquest *Calendarium* s'hi apunten aproximadament un centenar de difunts. S'ha d'entendre que, majoritàriament, tenien la seva sepultura al claustre o en un lloc destacat. S'hi troben molts monjos i abats i alguns laics (alguna dona) o eclesiàstics, com Bernat Cardona, Bernat de Vilademuls, Pere de Ripoll (prevere de Sant Miquel de Cuixà), fra Arnau de Palol (prior del Montseny), Arnau de Puig, Ramon de Sant Andreu i Arnau de Catllar.

Per la seva banda, en un llibre fet de pergamí anomenat *Graduarium*, en els folis de l'1 al 6, conservat al monestir, i datat entre el 1387 i el 1401, hi ha documentats uns quants (més de dos-cents cinquanta) enterraments i aniversaris de difunts. És, d'alguna manera, una mostra de la societat banyolina d'aquella època. Hi ha abats, monjos, capellans de les diferents esglésies dependents del monestir, bracers, notaris, cocs (cuiners), sabaters, doctors en lleis, pagesos propietaris (senyors útils) de masos, donzells i cavallers, paraires, teixi-

dors, carnisseres, fusters, blanquers, ferrers, drapers o sastres, per citar-ne alguns. S'hi troben famílies destacades, com els mercaders i batlles Savall o Vall (el de la dona de Nicolau, el d'Esclarmunda, dona del difunt batlle Bertran de Vall, del 1357, el de Joan i el dels batlles Berenguer i Nicolau), els juristes i notaris Reixac (Bernat, Tortosa, Joan o Guillem), els donzells Desllor (Guillem), els mercaders i senyors de Pujarnol Mercadal (Brunissenda, dona de Tortosa de Mercadal, Barceló, Arnau o Esclarmunda), els paraires Bret (Brunissenda, dona de Nicolau Bret, Ramon i la seva dona Cília, i Narcís i la seva dona Margarida), els donzells Samasó, els carnisseres Baurt (Francesc o Pere, amb les seves respectives famílies), els donzells Soilles (Bernat), el mercader Jaume Plassa o Usall, el pagès Berenguer de Peraseca (del mas Peraseca), el jurisperit Jaume de Puig, per exemple. En el cas d'Esclarmunda, de la nissaga Savall, sabem que estava enterrada en el primer claustre del monestir (al monestir hi havia dos claustres), on també hi havia el seu difunt marit el batlle Bertran de Vall (sebolit el 1345). És de suposar que la família Savall o Vall també estaria enterrada en aquest primer claustre. D'altres, com el sagristà de Santa Maria dels Turers Joan de Riera (1348), estava soterrat al segon claustre, a tocar el refectori.

En el mateix *Graduarium* també s'hi mencionen diferents aniversaris (encàrrecs de misses per al difunt) de gent enterrada en el cementiri de Sant Esteve. Entre aquests s'han de citar el del clergue Pere de Berga (1232), el del teixidor Guillem Pere Dosrius (1268) o el de Guillem d'Armenter o Menter i la seva dona (1315). En aquest llibre anomenat *Graduarium*, a l'*Incipiunt anniversaria stabilita in monasterio Balneolarum*, amb aniversaris datats entre el 1095 i el 1379, s'hi escriu que el carnisser Francesc de Pau (1343) estava enterrat a tocar el carrer del Cementiri, que portava a l'Hospital de Pobres, a la part esquerra; i que Bernat de Rec (1279) estava al seu carner a tocar el Reliquier cap a orient (el reliquier era una mena de padró damunt del qual hi havia els reliquia-

ris per comminar el temps i estava al mig del cementiri, entre el mur nord de l'església monacal i les muralles). Hi havia diferents carners i alguns estaven marcats amb signes distintius (sobretot creus, alguna àguila o referències a la Verge Maria). N'hi havia d'enterrats sota una llosa col·locada a terra (alguna de set pams i d'altres llarga i estreta o cobert de llosa) o en carners amb volta. S'hi trobaven carners propis d'alguns masos del Terme, com els del mas Fàbrega o Fàbrica, Prat o Usall. Alguns enterraments estaven sota o prop d'un om o d'una alzina. D'altres es localitzaven a tocar la porta de l'església de Sant Esteve, del cloquer o campanar, de la torre, celler, sala o escales del sagristà (o de la sagristia) o d'un pont que hi havia abans d'entrar a l'església. I s'enterrava a prop d'on l'endemà de Tots Sants es cantava una absolta o d'on es posava una creu durant la processó de les palmes de Rams. Els abats, els monjos amb càrrecs (com el cambrer) o els eclesiàstic d'una certa importància, eren sebolits al claustre: a davant o a l'entrada de la sala capitular, al refectori, o a prop del dormitori dels monjos.

La regla de Sant Benet obliga els monjos a rebre els pelegrins i viatgers com si es tractés de Crist. Els monestirs, doncs, disposaven d'una estança dins el recinte, però era fora del claustre, que complia la funció de l'hospitalitat (l'hospital).

L'hospital també podia ser a fora, i una mica allunyat del monestir. En un primer moment, dins del monestir s'hi va instal·lar la infermeria (i el monjo infermer s'encarregava dels malalts i dels ancians i de tots els qui tinguessin necessitat de repòs) i l'hostatgeria, a càrrec del monjo hospitaler (hostatjava els viatgers, primer no es distingia si aquests eren rics o pobres, però més tard es va crear el càrrec de monjo almoïner, que es responsabilitzava dels pobres). Per tant, aviat es varen separar les funcions i l'hospital es va desplaçar a un edifici fora del clos monacal.

En un principi l'hospital consistia en una única habitació, amb una llar i uns quants llits, suficient per als transeünts

L'antic Hospital de pobres estava al sindicat. Començament del segle XX. Arxiu Comarcal del Pla de l'Estany. Fons de complement de l'Arxiu Municipal de Banyoles. Autor desconegut.

que demanaven almoïna, però a poc a poc aquest espai va créixer i es va bastir un edifici de dues plantes (amb una horta i una capella dedicada a Sant Roc) i situat fora de les edificacions del monestir, i a tocar del portal de l'hospital de la muralla banyolina.

En la segona meitat de l'edat mitjana alguns hospitals varen deixar de ser establiments dedicats a la pràctica de la caritat cristiana i varen passar a ser centres laics d'observació del malalt. L'hospital està documentat a començament del segle XIII. El 1290 va rebre una deïxa d'Arnau Casadevall, d'Usall, i el 1308, una altra del banyolí Pere d'Ollerola. S'anomenava Hospital de Pobres (1337) o Hospital de Crist (1356). Sembla que, més o menys en aquesta època, el Comú (la Universitat de Banyoles) va entrar en la seva gestió o administració, juntament amb els representants del monestir. El 1310 es parla del túmul d'en Menter (o Armenter), contigu de l'hos-

pital, i el 1337 i 1343 es detalla l'existència de l'hospital a fora del clos (a prop del carrer del Cementiri). El 1362 el païraire Pere Obrador estava enterrat prop del portal de l'hospital. Així, doncs, a començament del segle XIV l'Hospital de Pobres ja està localitzat a prop del portal de l'hospital (a l'actual Agrobotiga).

A fora del clos monacal hi van quedar dues esglésies o capelles, la de Santa Maria dels Turers i la Sant Benet. La capella de Sant Benet és citada el 1017, però amb tota probabilitat era molt anterior. Va deixar d'existir durant el segle XVIII, quan ja estava en estat ruïnós. Desconeixem gairebé del tot el paper que va jugar a la Banyoles medieval aquesta capella de Sant Benet, però es veu que hi tenien una certa devoció algunes persones benestants, ja que va rebre donacions, com la de Bernat Oliba (1220) o la del metge Bernat Gil (1327).

L'ARQUETA DE SANT MARTIRIÀ

Iolanda Puigdevall

L'art gòtic està ben representat a Banyoles. Entre els segles XIII i XV la vila passa per moments pròspers, i això es fa notar en els importants edificis públics, laics o religiosos que es construeixen en aquesta època. Entre d'altres, cal recordar els de Santa Maria dels Turers, la Pia Almoina, la Llotja del Tint, la plaça Major i nombroses cases de prohoms a la plaça de la Font, a la del Teatre o al carrer Nou.

No són menys importants les obres d'art mobiliari, que s'encarreguen a destacats artistes. Esmentem, de passada, el famós Crist de Banyoles, desaparegut de Santa Maria dels Turers entre el 1918 i el 1919, i que des del 1922 està a la sala gòtica de l'Art Institute of Chicago. Aquesta magnífica talla de noguer, enguixada i policromada, avui dia es classifica d'estil romànic tardà, de transició al gòtic. Es data d'inicis o mitjan s. XIII.

Banyoles també és coneguda dins l'art gòtic de Catalunya pel pintor Francesc Solives, nascut en aquesta vila i autor, vers el 1480, de l'important retaule de la Pietat de Sant Llorenç de Morunys. De totes maneres, les dues peces gòtiques de la ciutat que poden considerar-se realment emblemàtiques són el retaule de Santa Maria de l'Escala i l'arqueta de Sant Martirià.

L'arqueta de Sant Martirià està considerada com un dels exponents més remarcables de l'orfebreria medieval gironina, i tot i els estudis que s'han fet encara hi ha incògnites sobre els seus autors i les dates de la seva execució.

Es considera que fou una obra del taller gironí d'Artau pare, i barceloní d'Artau fill (Francesc Artau I i II), realitzada entre el 1413 i el 1453. Però no es descarta la participació d'altres orfebres.

Segons la documentació coneguda, sembla clar que l'obra es va començar l'any 1413. A més, hi apareix cisellat l'escut de l'abat Guillem de Pau (1409-1443).

D'altra banda, un altre document del 1415 ens constata que el vicari general recomana als fidels de la diòcesi que contribueixin, amb almoines, a la construcció de l'arqueta de plata de Sant Martirià. Si relacionem aquesta notícia amb les inscripcions i escuts que hi apareixen, es pot pensar que un cop realitzada l'estructura general, i aquesta instal·lada ja al monestir de Sant Esteve, es va anar omplint amb les figures de sants i escenes laterals, a mesura que s'anaven fent efectius els pagaments.

A les inscripcions i escuts que hi ha sota les imatges dels sants, hi apareixen noms propis d'eclesiàstics i nobles, així com confraries i almoines de col·lectes, que varen sufragar el cost de l'obra.

Els reliquiaris portàtils es van fer molt comuns a l'edat mitjana. Les seves formes eren molt variades, des de la petita caixa metàl·lica o de fusta, fins a la torre o temple de metall preciós, decorat amb esmalts i pedreria. I també bustos o escultures de parts del cos a la qual pertanyia la relíquia corresponent.

On més es varen acumular les relíquies va ser a les esglésies i monestirs. Eren els seus tresors més preuats, d'aquí l'afany que tenien per aplegar-ne moltes i d'importantes, ja que es considerava que les cases religioses eren més riques en abundància de relíquies.

En realitat el monestir de Sant Esteve era un immens reliquiari, ja que posseïa les relíquies de molts de sants, segons un inventari, tot i que les més conegudes per tothom són les de Sant Martirià, patró de Banyoles.

Habitualment les relíquies de petites dimensions es posaven dins de bosses de tela, més o menys rica, que es guardaven dins una caixa d'or, plata, coure, ivori, fusta,

marbre, etc... Els reliquiaris de grans dimensions que contenien un cos sencer o gran part dels membres es posaven als altars com si fossin un retaule. Agafaren formes d'arqueta, urna o cofre i estaven fetes de plata, pedra, bronze i decorades amb esmalts i incrustacions.

Detall de l'arqueta restaurada i amb algunes de les figures recuperades.
Fotografia: Ajuntament de Banyoles.

L'arqueta adopta la forma d'un edifici gòtic amb creuer, pinacles i cresteries que s'anomena arqueta-edifici. Aquesta tipologia és complexa ornamentalment. Adopta un tipus simètric d'edifici rectangular, amb arqueries on s'expliquen per mitjà d'elements escultòrics escenes relacionades amb la vida i els miracles del sant, o bé simplement emmarcant figures de sants i apòstols, com és el cas de la de Banyoles. Les formes dels edificis pertanyen a la tradició europea i tenen origen en les arquetes treballades de la vall del riu Rin i Mosa.

L'arca, destinada a contenir l'urna amb les relíquies de sant Martirià, està feta de fusta, amb aplics i 28 figures de plata sobredaurada repussada amb forma de temple gòtic, amb una torre central, coronada per una creu. Mesura 65 cm de llarg, 30 cm de fons i 40 cm d'alçària. Realment, no és un reliquiari sinó una arqueta sense fons que serveix per cobrir la caixa de xiprer que conté les restes del sant durant els dies solemnes i els dies de la processó del sant.

Als extrems del creuer figurat, a banda i banda de la torre es veu la figura de sant Martirià, sota un dosser. A les dues capçaleres dos requadres representen el martiri de Sant i la glorificació de la Verge rodejada d'àngels tocant instruments musicals, a la corona radiada de la Verge hi ha gravada la inscripció: «AVE MARIA GRATIA PLENA DNVS TECVM».

A les façanes, igual que als voladissos i dins arcs ogivals decorats amb cresteria, hi ha representades 24 imatges de sants, amb els seus atributs i algunes amb alguna inscripció. S'agrupen en blocs de tres en tres, i als peus hi presenten escuts heràldics i símbols anagramàtics de famílies, personatges i confraries que varen pagar l'arqueta amb les seves donacions.

Estructura: De base rectangular, façanes laterals i coberta amb dos vessants. Cresteria, pinacle i creuer. Paraments amb capelles cisellades.

Figura de Sant Martirià que es localitza a sota de la torre, vestit amb els atributs d'un bisbe i beneint.

Support: Caixó de fusta sense fons, folrat exteriorment amb làmina de plata amb entramat excís.

Sants representats: En una cara, a sobre: sant Miquel, Maria Magdalena, un bisbe / sant Ferriol, santa Tecla, Francesc d'Assís; a sota: els sants bisbes Nicolau, Eloi i Martí / sant Benet, sant Jaume i sant Pere.

A l'altra cara, a sobre: santa Marta, sant Gregori i Cristòfol / sant Pau, sant Pere, santa Llúcia; a sota: santa Cate-

rina, sant Esteve, Joan Baptista / santa Bàrbara, santa Anna i sant Feliu de Girona.

Cada un dels costats llargs, a sota la torre, està centrat per una figura d'argent de sant Martirià beneint, amb hàbit de bisbe.

Als costats, dos plafons amb relleus, amb una escena del martiri de Sant Martirià i una Mare de Déu amb àngels.

Estilísticament, es considera que les imatges de l'arqueta tenen rostres molt expressius, amb un cert arcaisme idealitzat molt accentuat, molta draperia i cossos de canón curt i coll gruixut. Són característiques que també es veuen a la custòdia de la catedral de Girona, realitzada per Francesc Artau fill.

Tot i la falta de documentació, sembla clara la participació de més d'un orfebre en l'execució de l'arqueta. Els dossers que contenen els sants mostren petites variacions en les decoracions, els arcs polilobulats no mostren una unitat. Això és degut al fet que l'arqueta es va elaborar en un marge de temps molt ampli.

L'arca de Sant Martirià (robatori i recuperació)

L'arca de Sant Martirià havia descansat tranquil·lament des del s. XV al monestir de Sant Esteve, d'on sortia en processó quan els preceptes religiosos ho requerien.

Però la nit del 12 de gener del 1980, i aprofitant unes excavacions arqueològiques a l'interior de l'església, va rebre la visita d'un dels lladres més famosos d'Europa, René Alphonse van der Bergue, conegut popularment com a Erik el Belga.

L'arqueta va ser desmantellada peça a peça, i no va ser fins al maig del 1983 que la policia va recuperar, a París, el pinacle coronat amb una creu i les dues figures de sant Martirià beneint, gràcies a la detenció d'Erik el belga, que va facilitar als agents el parador de les peces.

Després es va obrir un parèntesi de més de 15 anys sense notícies de l'arqueta.

L'any 1997 la catedràtica d'art Francesca Español va localitzar, a la casa de subhastes londinenca Sotheby's, les figures de sant Benet i santa Llúcia. La intervenció de la direcció general de Patrimoni de la Generalitat i del Ministeri de Cultura va evitar-ne la venda i es va obrir una investigació que va portar fins a la propietària Johanna Dinjens, una col·leccionista d'art holandesa. La Interpol es va posar en contacte amb ella i varen descobrir que posseïa 17 peces més de l'arca. Tot i que procedia d'un robatori, n'era la propietària legal, ja que no existia cap normativa sobre l'espoli d'obres d'art pel fet que la normativa només es podia aplicar a les obres robades des del 1993.

A partir d'aquest moment comença el llarg estira-i-arrronsa entre la propietària i el govern espanyol, però ella desconfiava del govern per manca de credibilitat i no es va aconseguir res.

Dinjens, que tenia por que li confisquessin les obres sense cobrar-ne res, va cedir-les a una galeria d'art perquè aquests fessin de mitjancers, les venia a canvi de diners i una peça de sant Joan baptista del s. XVI. Però tampoc se'n va refiar i va trencar el contracte amb la galeria, que la va portar als jutjats.

Finalment s'hi va implicar el Bisbat de Girona, amb qui va tenir més bona sintonia, i després de llargues negociacions es va aconseguir la recuperació de les 19 peces que posseïa.

Resten 7 figures desaparegudes per completar el reliquiari. D'aquestes, se sap que Sotheby's n'havia subhastat dues però la galeria no ha revelat el nom dels seus clients.

La resta també serà molt difícil de localitzar, tot i haver-hi pistes a Holanda. (Queden sant Cristòfol, sant Pau,

sant Pere, sant Esteve, santa Bàrbara, santa Anna i sant Miquel.)

Pel que fa al preu que s'ha pagat per les peces, es manté en secret, tot i que el Bisbat ha considerat que és perfectament assumible.

En el moment de la seva desaparició, l'arqueta estava valorada en uns 150 milions de pessetes.

Mentrestant, Erik el Belga gaudeix d'una jubilació daurada a Màlaga, on pinta quadres religiosos i assessora col·leccionistes particulars i museus de tot el món. Mai no s'ha penedit dels seus robatoris i es justifica dient que ho feia per protegir l'art de ser destruït, ja que en moltes esglésies les obres s'anaven deteriorant.

L'ORGANITZACIÓ I EVOLUCIÓ URBANA D'UNA VILA MEDIEVAL

Els inicis de la urbanització

La població va començar la seva evolució urbana a partir de l'edificació del monestir de Sant Esteve, situat en un indret una mica elevat. Era el lloc on residia el senyor feudal (l'abat) i quedava aïllat de la resta de la vila.

Davant del recinte monacal existia un tros de terra sense edificacions. En aquest terreny, anomenat l'Era de l'Abat, s'hi trobava la cabana del batlle de sac (encarregat de cobrar les prestacions en espècie degudes al Monestir) o, entre d'altres, s'hi controlaven els pesos i mesures (un dels molts monopolis de l'Abat).

Des del monestir de Sant Esteve, el nucli urbà va créixer i es va edificar als turons allunyats de l'Estany, on era possible fer-ho sobre roca, lluny de les insanes aigües estanques i dels aiguats. Aquests turons eren els de l'eix que va del monestir a l'església de Santa Maria dels Turers (un altre antic espai religiós) i del monestir a l'actual plaça dels Turers. La posició del monestir afavoria el creixement cap a l'oest. I es van lligar mitjançant el teixit urbà les diferents esglésies o capelles properes. I va seguir, doncs, l'eix format pels avui dia carrer de Baix, la plaça de la Vila Vella (l'actual plaça del Teatre), el carrer de les Escrivanies, la plaça de la Font, el carrer Major, la plaça Major, la porta dels Turers i la plaça dels Turers. Aviat el centre medieval va ser la plaça de la Vila Vella. D'aquesta en sortia el camí principal, els que arribaven al nord-est i al sud, i el que portava al turó on hi havia l'església de Santa Maria.

Primer, els pobladors varen bastir les seves cases de manera precària, amb edificacions de fusta, palla, tàpia o lloset de pedra, i més tard, amb cases de pedra, tretes de les pedreres que estaven més a prop. I a mesura que creixia

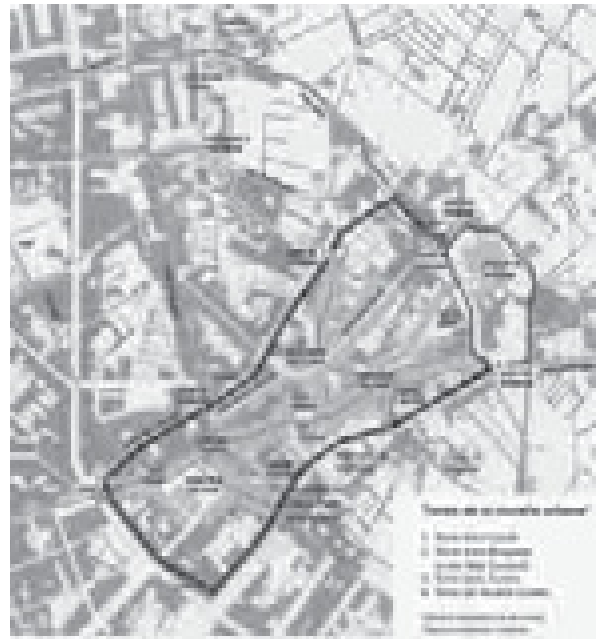
Torre antiga d'en Cristos de la muralla banyolina. Arxiu Comarcal del Pla de l'Estany. Col·lecció de Lluís Martí i Salló. Fotògraf: Jaume Claramunt i Antiga.

el nucli urbà construït s'anaven modificant els usos dels diferents espais i els antics cementiris es veien abandonats i ocupats pels nous carrers (com en el cas del carrer Nou) o directament s'hi edificava al cim (com per exemple als carrers de la Paraireria i de les Escrivanies, on els historiadors banyolins Pere Alsius i mossèn Lluís G. Constans van documentar algun enterrament dins d'unes

cases). Tot i així, les dades aportades per aquests dos historiadors banyolins contrasten amb les evidències arqueològiques de les recents excavacions, que només han trobat restes funeràries al començament (a davant de l'església de Santa Maria i al carrer de l'Església) i final del carrer Nou, ja a la plaça del Monestir, i no s'han localitzat restes de cap mena en els carrers de la Paraireria i en el de les Escrivanies.

Els habitants (al segle XIV n'hi havia aproximadament uns 1.590), finalment, van viure en cases amb un hort a la seva part posterior. Estaven bastides amb blocs i lloses de pedra de travertí. La planta baixa es destinava als estables i als treballs artesanals o botigues, el pis a l'habitatge i les golfes a magatzem de gra i farratge. La majoria d'aquestes cases eren de l'abat i per al seu ús li havien de pagar unes quantitats en espècies o en diners. Hi va haver qui es va enriquir i va bastir cases més senyorials.

Gràcies a la força de l'aigua de l'Estant que passava pels recs i movia els molins (drapers, blanquers o fariners), la indústria medieval banyolina va prosperar. L'any 1017 es coneix l'existència de molins prop del monestir de Sant Esteve. En el segle XII Banyoles va esdevenir un dels principals centres drapers de Catalunya. Els "draps banyolesos" (sobretot els blancs) eren molt famosos i s'exportaven a tota la Mediterrània. Els draps eren teixits de llana amb lligat de plana i treballats fins al punt que no se'n veia l'encreuament dels fils. L'auge econòmic i l'existència d'un mercat propi va permetre la difusió de les manufactures i el comerç. En els segles XIII, XIV i XV, a la vila banyolina s'hi desenvolupaven moltes ocupacions diferents. En el segle XIV ja hi havia una gran varietat d'oficis, com fusters, ferrers, basters, cardadors (de llana, preferentment), pedrers, especiers (venedors d'espècies), calceters (adobava o venia calces), daguers (fabricant de dagues), carnisers, paraires (preparaven la llana), drapers (fabricants o venedors de teixits de llana), teixidors, mer-

Plànol del recorregut de la muralla medieval de Banyoles. Autors: Jeroni Moner i Guerau Palmada.

cadors, cirurgians, sastres, tenyidors (tintorer), barbers, sabaters, pintors, apotecaris, taverners, hostalers, mercers (venedors de peces de la indumentària), traginers, ballestes (feien ballestes), metges i notaris.

El primer indret habitat va ser a davant del monestir mateix, o sigui, els actuals carrer del Puig i de Baix (dividit llavors en dos trams: el carrer de la Barrera i el de Quatre Cases, cap a la plaça de la Vila Vella), la plaça de la Vila Vella, el de l'Església (el carrer Antic o del Puig de Santa Maria, ja que portava a l'església de Santa Maria dels Turers) i el carrer Nou (documentat el 1232 i anomenat Nou d'Avall o Inferior, que enllaçava el monestir amb Santa Maria dels Turers i, a través del carrer del Cementiri, amb la capella de Sant Benet). Així mateix, es va

obrir (o va prendre forma) el carrer de Sant Benet, que connectava la capella de Sant Benet i l'església de Santa Maria dels Turers. Aquesta, en resum, era la Vila Vella.

A causa del creixement demogràfic i urbà, la vila va quedar envoltada d'una muralla. A partir del segle XIV la vila banyolina va créixer a l'interior d'aquest recinte emmurallat. L'emmurallament va començar cap a l'any 1209 i no es va acabar fins al segle XV. Les portes es tancaven al vespre i no es tornaven a obrir fins a les oracions de "maitines" de l'endemà. Fora d'aquest nucli només hi havia cases disseminades (allò que fins fa poc s'anomenava el Terme, la part del municipi fora de les muralles). La muralla, al segle XIV, marcava el següent recorregut aproximadament: portal de l'Hospital (carrer de Sant Roc), portal de Sant Benet (al capdamunt del carrer de Sant Benet), portal de Sant Martirià (carrer de Sant Martirià, en la zona entre els carrers Mercadal i Valls), Sobraporta (porta dels Turers), portal de Girona (a l'altura del carrer de Sant Pere), portal del Forn o d'en Peraseca (a la porta del Forn), i després del portal de Besalú o de la Barrera (carrer de Baix) tornava al monestir.

La formació dels diferents carrers i espais públics

A davant del monestir hi havia l'Era de l'Abat, on en un primer moment s'hi situava el mercat. Es coneix l'existència d'un mercat l'any 1086 i l'abat havia de celebrar audiència pública aquest dia de mercat. El 1183 es parla de l'antic mercat (el de l'Era de l'Abat), ja que segurament aquest ja havia passat a la plaça de la Vila Vella. A l'altra banda de l'Era de l'Abat, cap a l'actual carrer Nou, hi havia el cementiri. El 1652 es documenta un cementiri vell que estava fora de la vila, prop del portal de l'Hospital (a l'actual Agrobotiga) i on d'ara en endavant es volien enterrar els difunts morts a causa de la pesta.

A l'Era de l'Abat hi seguien les primeres edificacions

abans d'entrar al monestir; eren les cases que varen conformar els carrer del Puig (en última instància portava al puig de Santa Maria) i el carrer de la Barrera i el de Quatre Cases (avui carrer de Baix). El 1239 se cita el portal de la Barrera, que tancava l'extrem oriental d'aquest carrer i el 1279 pren el nom de Quatre Cases.

Aviat es va fer necessari, tot resseguint el camí que portava a l'església de Santa Maria, fer servir una nova plaça per al mercat, on se centralitzés el comerç i els proveïments. D'aquesta manera es va configurar la plaça de la Vila Vella (la plaça del Teatre). Era el centre, doncs, de la Vila Vella. Abans del 1183 ja s'hauria utilitzat com a plaça del mercat. Llavors l'Era de l'Abat va esdevenir només l'espai de davant el monestir (d'entrada al monestir) i on es cobraven les prestacions senyoriales en espècies i on hi havia la cabana del batlle de sac i els magatzems per guardar-hi el blat i altres productes cobrats pels representants de l'abat als súbdits monacals. Així, per tant, la plaça de la Vila Vella estava connectada amb cinc carrers: el del Puig (portava al monestir), el de Quatre Cases (conduïa al portal de la Ba-

Plaça de la Vila Vella, la plaça del Teatre als anys cinquanta del segle XX. Arxiu Comarcal del Pla de l'Estany. Fons de complement de l'Arxiu Municipal de Banyoles. Autor desconegut.

rrera i a fora de la població), el del Forn o dels Forns (anava a la porta del Forn o d'en Peraseca i a fora de la vila), el del Puig de Santa Maria (el carrer de l'Església, més llarg que l'actual) i el Major d'Avall (el carrer de les Escrivanies, més llarg que en l'actualitat). Un caminet, prop de la plaça, l'unia amb el carrer Nou.

La plaça de la Vila Vella és esmentada amb aquest nom el 1209. Posteriorment, quan es va bastir la plaça Major, aquesta última es va anomenar de la Vila Nova, en contraposició a la de la Vila Vella. I la plaça de la Vila Nova va esdevenir la plaça on se celebrava el mercat setmanal.

La plaça de la Vila Vella era una plaça més petita que l'actual (hi havia les cases de la família de carnisers i mercaders Llorens, que després van ser convertides en carnisseries públiques i en un Teatre, que al segle XX va ser enderrocats per donar vida a la plaça actual). El 1555 el Comú hi tenia quatre taules de carnisseria i un corral de bestiar. I el 1610 va comprar les cases “de na Clara que vuy sta las carnisserias y lo carnisier y lo corral”, i a mitjan segle XIX les carnisseries públiques es van enderrocar per donar pas a un teatre (el Teatre Principal). Els treballs arqueològics realitzats durant la seva urbanització recent, el 2009, van permetre trobar, com molt bé s'explica en l'apartat titulat *Arqueologia al centre històric de Banyoles* d'aquest llibre, un alineament de cases que va tenir continuïtat amb el carrer de les Escrivanies i que conformaven la línia de façana de la plaça medieval.

Era una plaça parcialment porxada i allí hi havia el forn i la carnisseria de l'abat. En el centre s'hi solien posar les taules de carnisseria i les de venda de peix. Això explicaria que, en els treballs arqueològics de l'any 2009, s'hi localitzessin uns retalls practicats a la roca que podrien correspondre als encaixos de taules o a altre mobiliari

A la plaça de la Vila Vella hi tenien casa els Palma, els Baurt i els Llorens, tots carnisers, el peixater Pere Perer i

L'antic Teatre Principal ocupava gran part de l'actual plaça del Teatre. 1921. Arxiu Comarcal del Pla de l'Estany. Fons de complement de l'Arxiu Municipal de Banyoles. Autor desconegut.

els rics paraires i drapers de Rec. La nissaga dels Llorens es varen dedicar majoritàriament a fer de carnisers o de mercaders. No eren només simples carnisers, sinó tractants o negociants de bestiar. També hi tenien propietats els Savall, batlles i representants de la justícia abacial. Hi havia gent rica, ja que a la casa dels Lleons (al número 13) s'hi han conservat restes de pintures i grafitis. Al començament de l'actual carrer Escrivanies s'hi trobaven les taules de la família Llorens (Joan el 1279 i Arnau el 1337). A la banda que feia cantonada amb el carrer de la Porta del Forn, s'hi localitzaven les d'en Palma (1389) i Guardiola (1337), i alguna de la família Llorens (1337). Entre aquest darrer carrer i el de Quatre Cases (el de Baix), la dels Oliver (1337) i a la vorera del davant, en direcció al carrer de l'Església, s'hi situaven les dels Baurt (1337), Garriga (1389), Pau (Francesc el 1279 i Arnau i un altre Francesc el 1389) i Palma (1389). Com s'ha dit, la Universitat (el Comú), a través de la institució de l'Almoina de pobres, va adquirir

El carrer de l'Església l'any 1969. Arxiu Comarcal del Pla de l'Estany. Fons de Francesc Figueras i d'Ameller. Fotògraf: Francesc Figueras i de Ameller.

quatre taules de carnisseria (les de Francesc i Arnau de Pau, Pere Palma i Francesc Garriga) i, més tard, aquest fet va permetre que hi poguéssin bastir la carnisseria pública.

Un privilegi reial, del març de 1190, va concedir a l'abat Pere Benet i al convent de Sant Esteve la facultat exclusiva de construir forns. Aquest forn o forns estaven a plaça de la Vila Vella (entre l'actual carrer de Baix i el de la Porta del Forn). Allí hi havia el carrer dels Forns o carrer d'en Peraseca i la plaça (placeta) dels Forns. Tot i el

monopoli de l'abat, diferents particulars tenien els seus propis forns.

Al carrer Antic o del Puig de Santa Maria de la Font o "Carrer que va de la Vilavella a la Iglesia de Santa Maria" (l'actual carrer de l'Església) s'hi van descobrir sepultures excavades en la roca (probables restes de la necròpolis cristiana anterior al primer temple de Santa Maria dels Turers del segle X). En aquest llibre, en l'apartat *Arqueologia funerària*, es tracten els resultats dels treballs arqueològics del 2011 sobre la necròpolis de l'església de Santa Maria dels Turers. Així mateix, se sap que a tocar l'església de Santa Maria dels Turers existia una petita plaça.

El carrer Nou havia d'unir el monestir amb l'església de Santa Maria dels Turers i travessava, en part, un antic cementiri (de totes maneres, els treballs arqueològics del 2012 només han permès trobar restes i retalls de tombes a la part de la plaça del Monestir, però no a la resta del carrer). El carrer Nou va portar aquest nom en contraposició al carrer Antic (l'actual de l'Església). El 1232 s'anomena carrer Nou Inferior. Al segle XIV és el carrer Nou Davall, per contraposició al Nou Damunt (l'actual carrer de Santa Maria). Una part de l'església de Santa Maria dels Turers no estava edificada i donava la impressió d'haver-hi només un carrer llarg. En el carrer Nou hi havia diverses cases senyoriales. Durant els treballs arqueològics, recents, del 2012, es van trobar alguns portals de construccions anteriors a les edificacions actuals, que s'expliquen detalladament en l'apartat titulat *Arqueologia al centre històric de Banyoles* d'aquest llibre.

Hi havia casals importants que donaven al carrer de Sant Benet. Al segle XIII hi habitaven Nicolau de Vall (Savall) i el paraire Joan de Llapart (1232). Abans del 1279 hi tenien béns Pere Sayó, Arnau de Sant Nazari, Feliu de Llor (o Desllor), Arnau de Santa Maria i Brunissenda Radolf. I el 1279 hi tenien propietats el tintorer Ramon de Re-

El carrer Nou a la dècada dels anys quaranta del segle XX. Arxiu Comarcal del Pla de l'Estany. Fons de complement de l'Arxiu Municipal de Banyoles. Autor desconegut.

quesens, Ramon de Menter (Armenter), Bernat de Rec o Jaume Sa Font. El 1337 hi havia les cases dels rics burgesos Bernat Ça Torra (draper), Jaume de Puig (jurisperit), Tortosa de Reixac (jurisperit), Esclarmunda (dona del venerable Bertran de Vall, batlle de Banyoles) i Tortosa de Rec (mercader). Aquest mateix segle hi vivien nombrosos prohoms (rics representants de la població) com Bernat Samasó (cavaller de la família Samasó, que tenia la casa pairal a aquest carrer des del segle XIII) i el draper Guillem Ça Torra (emparentat amb els Samasó).

El carrer de Sant Benet, documentat el 1263 a prop del puig de Santa Maria, unia l'església de Santa Maria dels Turers amb la capella de Sant Benet. també existia una plaça o placeta de Sant Benet (1337). I, en aquest espai, s'hi localitzava el carrer de Navata.

Més endavant s'hi van afegir el carrer de la Paraireria (1301), que unia el carrer Nou i l'Església de Santa Maria amb la plaça Mitjana o del Vi (la plaça de la Font), el carrer de les Escrivanies o Major Inferior, el carrer Major o dels Ferrers o Major d'Amunt o Superior (1318) i la plaça de la Vila Nova (1275, la plaça Major) i els carrers Nou Superior o d'Amunt (1320, l'actual de Santa Maria), de Girona (carretera de Girona el 1242 i carrer el 1279) o el de Sant Pere (abans del 1389). Això, però, ja era l'anomenada Vila Nova.

Segurament, la construcció de la plaça Major, que seguia els camins tradicionals cap a Mieres i Olot, en un lloc allunyat del centre de la Vila Vella, i separada físicament pel rec Major (s'unia mitjançant el pont de la Vila Nova) tenia alguna cosa a veure amb el desig d'emancipar-se de la tutela abacial. Al segle XIII aquesta plaça va esdevenir el centre econòmic on se celebrava el mercat setmanal.

EL PODER DEL MONESTIR I EL DE SANTA MARIA DELS TURERS

Sant Esteve i Santa Maria

Dues antigues esglésies, situades a una certa distància, aviat varen competir per al poder religiós; eren l'església de Sant Esteve (la del monestir) i la de Santa Maria dels Turers. Totes dues tenien, des de feia temps, els seus feligresos i els seus propis cementiris, tal com s'ha pogut documentar durant els treballs arqueològics del 2011 i el 2012, i que s'expliquen detalladament en altres apartats d'aquest llibre, sobretot en el d'*Arqueologia al centre històric de Banyoles* i d'*Arqueologia funerària*. I la lluita les va portar a un enfrontament constant fins al segle XIX, fins a la desaparició del monestir.

L'església de Sant Esteve era la del poder feudal (la del monestir benedictí) i va assolir la parroquialitat oficial (fins ben entrat el segle XIX) i va convertir l'altra en su-

fragània seva. L'altra, la de Santa Maria, va esdevenir en un principi la seu del poder municipal (el primer lloc de reunió dels vilatans) i el contrapoder religiós al monestir.

A Santa Maria dels Turers s'hi reunien tots els caps de casa quan s'havien d'adoptar decisions col·lectives. I va ser el refugi d'un nou poder en ascens, el dels prohoms banyolins (els rics burgesos que el 1303 varen aconseguir la institucionalització d'un poder: la Universitat o municipi). La Universitat (el Comú) i l'església de Santa Maria, durant segles, varen anar junts per tal d'aconseguir desempallegar-se del poder feudal encarnat pel monestir benedictí.

Els orígens de l'església de Santa Maria dels Turers són incerts, ja que aquesta va ser refeta diverses vegades. Era una església antiga, però no disposem de gaire dades sobre la seva antiguitat. Com sembla, ja hi havia una església a l'època visigòtica (segles IV-VII després de Crist). L'any 1941, durant una restauració, es van trobar quatre fragments d'una ara, on figuren els noms de les persones interessades en l'erecció de l'església. Tots i que és de difícil datació (potser de l'any 957), tots tenien noms d'origen

Fragment d'ara trobada el 1941 a l'església de Santa Maria dels Turers. Arxiu Comarcal del Pla de l'Estany. Fons Lluís G. Constans i Serrats.

got. D'acord amb els documents, està citada l'any 1017 i es tractava d'una petita església d'estil romànic. L'església es va situar a un lloc elevat (d'una certa altura), en un turó, i d'aquí en pot derivar possiblement el nom de Turers (*turario*). Tanmateix, no se sap com era ni com estava disposada l'edificació.

De manera reiterada, se'ns mostra com una església dependent de la monacal i els monjos intentaven, a través dels segles (fins al segle XIX), que mantingués aquesta condició. Per tant, per exemple, el 1174, en la butlla del papa Alexandre III a favor del monestir de Banyoles, es va confirmar a favor d'aquest la possessió de les esglésies de Santa Maria i Sant Benet, entre d'altres. L'església del monestir exigia delmes (el deu per cent de la collita) i primícies (el dret de rebre els primers fruits) i drets de sepultura.

Santa Maria dels Turers una església dependent

L'augment de la població a mitjan segle XIII va comportar que Santa Maria quedés petita. Per aquest motiu, el 1270, el bisbe de Girona Pere de Castellnou va donar permís per reedificar-ne una de nova. En aquell any, el 7 de gener, el bisbe va permetre la demolició de l'antiga església i la construcció d'un nou temple. A partir de llavors van començar unes llargues obres, que van durar prop de seixanta anys i que es van acabar el 1333.

Del 1270 al 1285 va ser construïda la capçalera (la part d'una església que s'estén des de l'extrem posterior fins a la nau transversal) i una part de la nau. El 1285, amb la invasió de Felip l'Ardit, es varen paralitzar les obres. Més endavant, el bisbe de Girona va haver d'animar les donacions per enllestir l'edificació. El 22 de febrer del 1293 els prohoms banyolins varen signar un contracte amb el mestre d'obres Pere de Torroella de Fluvià. Ell va prometre venir a Banyoles per treballar en l'església i s'obligava

Santa Maria dels Turers l'any 1925. Arxiu Comarcal del Pla de l'Estany. Col·lecció de Lluís Martí i Salló. Autor desconegut.

Aquests prohoms sempre van estar sota els auspicis dels capellans (curats) de l'església de Santa Maria dels Turers. Les lluites més importants es produïren per la parroquialitat de l'església de Santa Maria dels Turers (la parroquial era la del monestir), pel dret de cementiri i d'enterrar els morts (a Santa Maria només s'hi podien enterrar els seus capellans), per l'elecció dels càrrecs municipals i per les prerrogatives del poder de la Vila (la Universitat o Comú) i de l'església de Santa Maria. El 1450 es va decidir que l'administraria una Junta de l'Obra o d'obers composta per tres jurats (regidors) i el capellà major, i s'hi va posar l'escut d'armes de la vila.

Des del seu origen l'església va ser regida espiritualment per dos curats, el capellà major i el domer. Antigament el capellà major residia al monestir, però després, va viure en alguna casa a prop de l'església de Santa Maria. Tots els càrrecs els nomenava l'abat i rebien unes porcions (quantitats rebudes en concepte d'aliment per tal d'exercir el càrrec) de l'abadia.

Tanmateix, el 1265 l'abat Guillem va instituir-hi dos domers (un domer, l'existent, i el sagristà, creat ara). El sa-

gristà s'havia d'alternar, per setmanes, amb el domer per ajudar el capellà major. En cas de malaltia o absència d'uns dels dos, l'altre el substituiria.

S'estipulava que el sagristà havia de rebre la cinquena part de les oblacions (entrades) de l'església de pa, diners i vi, excepte en algunes festivitats dedicades a la Verge Maria i en l'aniversari de la dedicació de l'església. Tret del capellà major, el primer clergue establert dels altres dos era el responsable de tocar les campanes (era l'*escobolari*) i per aquesta tasca rebria allò acostumat fins aquell dia i la quarta part dels ingressos de les misses. I el nou domer (o sigui, el sagristà) havia de guardar les claus. A vegades, també, hi havia discrepàncies entre els dos curats i el 1272 hi va haver un compromís entre el domer i el sagristà sobre els seus oficis.

Uns anys més tard, i després de diversos enfrontaments, el 1294, es va arribar a un compromís (mitjançant una sentència arbitral) entre les dues esglésies que va marcar el paper de cadascuna durant segles. Els monjos del monestir varen nomenar el monjo sagristà major en representació de Sant Esteve i els curats de Santa Maria varen escollir el jutge Joan Llorens i el notari Bernat de Reixac (dos respectats prohoms de la Vila). El tercer àrbitre va ser l'abat Arnau de Vallespirans.

La sentència arbitral conté vint capítols i no deixa gairebé res sense regular. En aquesta sentència s'acordava que l'església de Sant Esteve obriria durant les principals festivitats de l'any (i, per tant, la de Santa Maria estaria tancada aquests dies). Es tancava l'església de Santa Maria, entre d'altres, els dies de Cendra, Sant Benet, Rams, de dimecres a dissabte sant, la Pasqua de Resurrecció, Pentecosta, el dia de la Invenció del cos de sant Esteve (3 d'agost), la Nativitat de Maria (8 de setembre), Corpus, Tots Sants, Nadal i Sant Esteve. En total, les festes assenyalades eren disset dies.

Durant aquestes festivitats els curats de Santa Maria (i, per extensió, els seus feligresos) estaven obligats a anar a Sant Esteve. Això mateix passava quan hi havia processons que sortien de l'església de Sant Esteve (i solien passar per davant de Santa Maria sense entrar-hi a dins, ja que havia de restar tancada). Aquests dies assenyalats quedava tancada Santa Maria (des del vespre anterior) i el monjo sagristà major custodiava les claus. Els monjos també controlaven la distribució de l'eucaristia els dies reservats, l'administració del baptisme als adults tot l'any i el dels nascuts durant la setmana en les vigílies de Pasqua de Resurrecció i Pentecosta.

Els curats de Santa Maria podien fer misses resades els altres dies i els dies marcats per al monestir després de la missa a l'església de Sant Esteve (però havien de pagar la meitat dels donatius recollits a la missa).

Si en els dies marcats era l'abat qui celebrava missa (l'ofici major), doncs, el capellà major de Santa Maria havia d'assistir-lo com a diaca. I l'abat es va comprometre a fer missa major a Santa Maria els Dilluns de Pasqua Florida i de Pentecosta i per Sant Joan Apòstol en honor de la Verge Maria. En aquest cas, el clergat i els familiars de l'abat i dels monjos i els criats (nuncis) de l'abat i dels monjos cambrer i infermer havien de rebre cada un una coca de les millors que es recollissin aquells dies a l'ofici d'ofrenes dels fidels. Antigament els jurats (regidors) i el capellà major anaven a buscar l'abat a l'abadia i tots junts l'acompanyaven a Santa Maria.

Els curats de Santa Maria, així mateix, podien ensenyar, com era costum, el catecisme al peu de la porta de l'església de Sant Esteve el dissabte sant i la vigília de Cinquesma. I a Santa Maria se'ls permetia tenir una pica baptismal de fusta per batejar.

A l'església del monestir distribuïen els sants olis portats de la seu episcopal de Girona i els capellans de Santa

Maria havien d'agafar els crismes (oli barrejat amb bàlsam consagrat pel bisbe, emprat en alguns sagraments i en les benediccions de consagració) i els sants olis del monestir. A Santa Maria els diumenges no marcats es podia fer missa matinal, ofici major i resar "maitines" i vespres, però no es podien començar a resar les hores canòniques abans que la de Sant Esteve. I la missa matinal havia de fer-se a punta d'alba i dir-se purament resada i sense sermó, però a la del monestir se solemnitzava amb cant, publicació de festes i sermó. També a Santa Maria havien d'avançar l'ofici major perquè els fidels poguessin tenir temps d'anar a la del monestir.

Cases adossades a l'església de Santa Maria dels Turers del carrer de Sant Benet. Enderroc de l'any 1964. Arxiu Comarcal del Pla de l'Estany. Col·lecció de Lluís Martí i Salló. Autor desconegut.

Entre setmana no hi havia limitacions a Santa Maria, tret dels dies de Sant Nicolau, Sant Martí, la Santa Creu i Santa Magdalena (hi havia altars al monestir), quan no podien dir missa major a Santa Maria fins que no hagués acabat la del monestir. I per Sant Joan Baptista (hi havia altar a les dues esglésies) totes dues podien fer missa alhora, però només sermó al monestir.

La festivitat de la Mare de Déu i la Nativitat de Maria es podien fer a Santa Maria, sempre que no coincidissin amb les que el monestir tenia com a dotació pròpia (les festivitats assenyalades).

Per marcar més la dependència, s'acordava que quan els curats (capellans de Santa Maria) haguessin d'anar a missa al monestir o als aniversaris dels difunts establerts a Sant Esteve, doncs, rebrien una porció com qualsevol monjo. I els curats havien de jurar fidelitat i obediència a l'abat. Ja abans, el 1289, l'abat Arnau de Vallespirans havia fundat un aniversari a Sant Esteve amb l'obligació d'assistir-hi els diferents clergues, entre ells els de Santa Maria dels Turers. O sigui, que en cas d'igualtat, sempre tenia preferència l'església de Sant Esteve.

A Santa Maria s'hi podien fer misses de difunts. Tanmateix, només una església podia tenir cementiri i era susceptible de soterrar els fidels: la de Sant Esteve. Llavors el monestir de Sant Esteve tenia el privilegi exclusiu d'enterrar i, sovint, es barallava amb els encarregats de l'església de Santa Maria dels Turers pels drets d'enterrament; ja que aquesta última també reclamava aquests drets i sepultava, en els terrenys que envoltaven el temple, els vilatans que així ho demanaven. De totes maneres, una butlla del papa Eugeni IV, datada l'any 1446, autoritzava l'enterrament a Santa Maria. S'hi podien soterrar capellans o gent molt propera a l'església (a vegades a les capelles de l'església). I en una visita pastoral del 1573 del bisbe Bonet de Tocco, s'afirmava que el cementiri estava

en un bon estat de conservació. Al segle XVIII, però, una sentència va decidir que no es podia enterrar a Santa Maria i es van desenterrar els cossos dels difunts per portar-los al cementiri de Sant Esteve.

Tot i així, les lluites i enfrontaments varen continuar fins a la desaparició del monestir de Sant Esteve, el 1835.

ELS DOCUMENTS

Com ja s'ha vist, l'estudi de la Banyoles medieval (sobretot dels temps més antics) s'ha bastit sobre la documentació.

Per aquest motiu, es pot pensar que es conserva gran quantitat de documentació dels segles medievals als arxius i que tot es pot trobar en els documents d'aquests arxius. Malauradament, en els arxius no s'hi conserven tants documents com voldríem. I molts només estan pensats per a una funció concreta i aquesta no és precisament la d'explicar-nos com vivien els habitants i com era la Banyoles medieval.

La major part dels documents que estan a l'abast dels investigadors són notariais o jurídics, amb què es vol deixar constància de pactes, d'acords o de concessions reials o papals o, en certs casos, de pactes entre persones particulars, en gran part d'elevada posició social (els propietaris o la gent benestant).

Alguns d'aquests documents, fins i tot, s'han perdut i ens n'han arribat les dades a través de transcripcions (més o menys encertades) d'erudits de diferents segles. S'ha de tenir en compte que a vegades aquestes transcripcions han estat encarregades per servir una de les parts en els interminables plets i enfrontaments entre el monestir de Sant Esteve, l'església de Santa Maria dels Turers i la Universitat de Banyoles (la institució municipal). I per aquesta causa poden veure's afectades d'alguna manera per aquest fet.

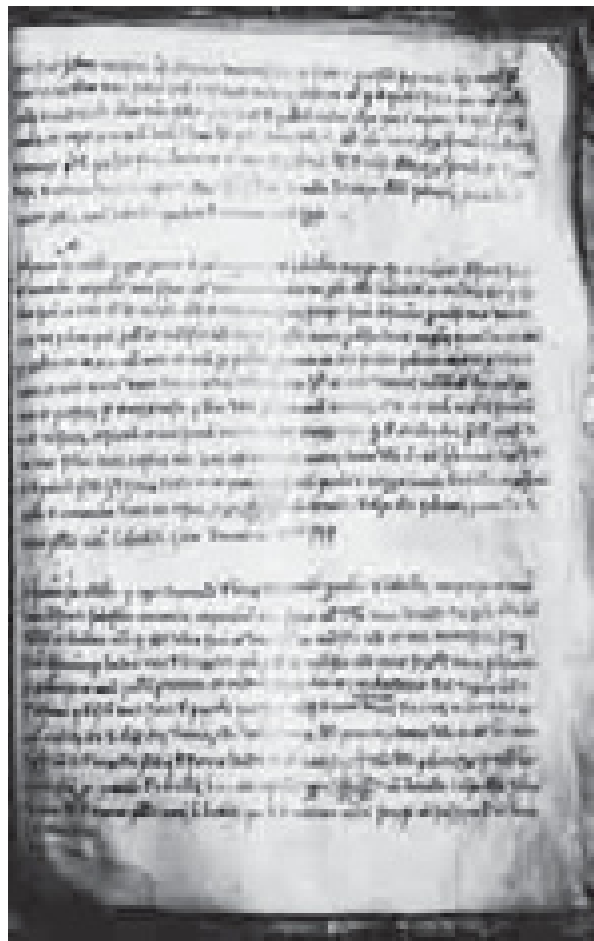
S'ha de dir, però, que la major part dels documents (dels diplomes) més antics han estat recollits (i s'hi esmenten les diferents versions recopilades per diferents investigadors d'arreu) pels historiadors banyolins Pere Alsius i Torrent (al seu *Ensaig Històrich sobre la Vila de Banyolas*) i mossèn Lluís G. Constans i Serrats (al seu imprescindible *Diplomatari de Banyoles*). El seu treball incansable ha posat al nostre abast molts documents que serien de difícil localització, i tot plegat facilita l'estudi de la Banyoles medieval. Tanmateix, com s'ha esmentat, aquesta documentació només ens mostra una part, la dels qui tenien el poder (el religiós i el laic) i de les seves relacions.

Per a l'estudi de la Banyoles medieval trobem a faltar algun tipus de documentació, que malauradament no s'ha conservat i que ens podria ser d'ajuda a l'hora d'explicar molts aspectes de la vida dels seus habitants i de com estava configurada urbanísticament la població. Es tracta dels registres notariaus. La notaria de Banyoles va ser destruïda i els seus protocols notariaus cremats en diferents guerres, i no s'han conservat els manuals dels notaris d'època medieval que, no cal insistir-hi, ens permetrien aprofundir en la manera de viure dels habitants de Banyoles, de com es relacionaven entre ells i dels edificis existents.

Tanmateix, tenim els capbreus de l'abadia del monestir de Sant Esteve, conservats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, que ens deixen endevinar qui eren els propietaris d'algunes cases (les dependents de l'abat), els seus afromtaments, els diferents carrers, indrets i llocs i alguns oficis de les persones que hi apareixen. A través d'aquests, s'intenta reconstruir la Banyoles medieval, però tenen l'inconvenient que comencen l'any 1279 (i, per tant, no sabem gaire com era la Banyoles d'abans del segle XIII) i que es tracta d'una font fiscal o recaptatòria (només s'hi

apunten les cases que han de pagar a l'abat i només s'hi apunta allò que interessa per a aquesta finalitat).

En un altre aspecte hi tenim les actes municipals (des del 1410 i conservades a l'Arxiu Comarcal del Pla de l'Estany,

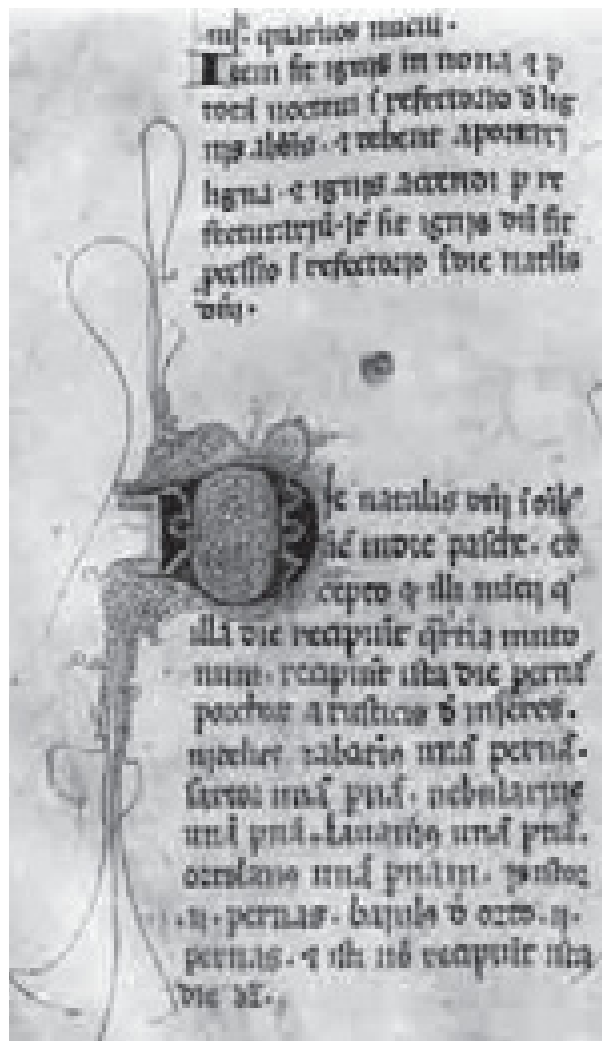
Detall d'un capbreu del 1279 de l'abadia de Sant Esteve de Banyoles. Arxiu Comarcal del Pla de l'Estany. Fons de complement de l'Arxiu Municipal de Banyoles.

en el fons de l'Ajuntament de Banyoles) i diversos pergamins municipals (des del segle XIII), els escadussers pergamins del monestir de Sant Esteve (conservats a diferents arxius, com a l'Arxiu Diocesà de Girona, a l'Arxiu de la Corona d'Aragó i a l'Arxiu del monestir de Montserrat) i llibres del monestir de Sant Esteve com el *Graduarium* (hi ha un calendari-necrologi del monestir, les distribucions de les rendes dels aniversaris –*Incipiunt anniversaria stabilita in monasterio Balneolarum*– i diversos documents sobre les relacions entre el monestir i la parròquia de Santa Maria dels Turers, com és el cas del compromís o sentència arbitral entre el monestir i els curats de Santa Maria dels Turers del dia 2 de juny del 1294), el llibre de privilegis del monestir, el *Llibre Impositionum* (1370-1371) o, per exemple, quatre llibres de l'Abat (1293-1405), i poca cosa més.

Tot sovint, però, ens trobem amb els límits imposats per la mateixa documentació i moltes qüestions s'han de suposar o, sincerament, s'ha de deixar constància dels dubtes, mancances i desconeixements de l'investigador.

Hi ha cops, en canvi, que el treball arqueològic ens fa adonar que els documents tenen els seus límits; i que l'arqueologia també ens pot ajudar a entendre millor algunes parts de la història. Més d'un cop sembla que es pot prescindir de l'arqueologia urbana per estudiar alguns temps reculats. En el nostre cas, de l'estudi de la Banyoles medieval, l'arqueologia urbana és molt necessària, per no dir imprescindible, a causa de les mancances documentals, per esbrinar quelcom més (o quelcom nou) d'aquest període històric banyolí.

La nostra feblesa documental en alguns aspectes, per tant, ens deixa veure com els arqueòlegs tenen un paper a l'hora de permetre'ns estudiar el món medieval banyolí i complementar (o completar) el nostre nivell de coneixement actual.

Detall d'una pàgina datada entre el 1387 i el 1401 del *Graduarium* (1246-1683) del monestir de Sant Esteve de Banyoles. Arxiu Comarcal del Pla de l'Estany. Fons de complement de l'Arxiu Municipal de Banyoles.

ARQUEOLOGIA AL CENTRE HISTÒRIC DE BANYOLES

Imatge de l'excavació del cementiri medieval parroquial de Santa Maria dels Turers al carrer de l'Església.

Desenvolupament urbanístic i arqueologia estan estretament relacionats. En moltes ocasions, i a l'empara de l'ordenament jurídic vigent, cal realitzar intervencions arqueològiques que tenen com a objectiu salvaguardar i estudiar el patrimoni arqueològic. És principalment la llei de Patrimoni Cultural Català (9/1993) i el seu desenvolupament en el decret 78/2002 que ha permès comptar amb les eines jurídiques per tal de construir els mecanismes necessaris perquè des de les institucions supralocals i locals es protegeixi el patrimoni arqueològic.

La base en què es fonamenta la protecció del patrimoni és l'inventari i la catalogació dels jaciments arqueològics. Existeixen diferents catàlegs entre els quals destaca l'Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya de la Generalitat de Catalunya. En aquest inventari, també anomenat carta arqueològica, s'incorporen els vestigis arqueològics de tots tipus mitjançant unes fitxes exhaustives. Aquesta informació és sobre la qual l'administració nacional elabora un mapa d'expectativa arqueològica que s'empra de manera transversal per part de diversos organismes de la Generalitat de Catalunya, com el cas de la Direcció General d'Ordenació del Territori i Urbanisme i els municipis. Aquests inventaris són completats sovint per inventaris patrimonials municipals que incorporen elements immobles i arqueològics i que són eines de gran utilitat per a la planificació urbanística local. En el cas de Banyoles, les dades del catàleg de patrimoni sobre patrimoni arqueològic s'han incorporat en el Pla Especial del Nucli Antic de Banyoles.

L'ús adequat de totes les eines són la base de la prevenció i de la reducció del risc de destrucció del patrimoni arqueològic i també de la implementació de mesures necessàries que compensen la seva afecció.

Els condicionants que s'estableixen a les llicències d'obres són generalment els mecanismes més usals per establir

un control arqueològic d'un projecte urbanístic. Tant és així, que en les darreres dècades el creixement urbanístic i el desplegament per part de les administracions locals dels seus plans d'ordenació urbana han propiciat l'increment de l'activitat arqueològica i el coneixement del patrimoni arqueològic en molts municipis catalans. D'aquesta situació, Banyoles no n'ha estat absent i en els darrers anys, a causa fonamentalment de diverses actuacions de millora del nucli antic, s'han dut a terme nombroses actuacions arqueològiques de caràcter preventiu.

L'ordenament jurídic determina com a preventives aquelles que es realitzen sobre àrees d'expectativa arqueològica a diferència de les d'urgència, que són les que es fan en relació amb una troballa casual. Finalment, també hi ha les excavacions de caràcter científic, que són les que estan emmarcades en un projecte de recerca i que, per exemple, seria el cas dels treballs del jaciment neolític de la Draga o bé a la vil·la romanovisigoda de Vilauba, a Camós.

Tram de la muralla de Banyoles.

La Pia Almoina, seu del Museu Arqueològic Comarcal de Banyoles.
Fotografia: Josep Casanovas.

A Banyoles, les àrees d'expectativa arqueològica es concentren bàsicament en el nucli antic, on coneixem nombrosos indicis arqueològics catalogats i també en l'entorn dels Béns Culturals d'Interès Nacional (BCIN), que sempre estan subjectes a fer una intervenció arqueològica preventiva. En aquest sentit, són d'especial interès el BCIN del monestir de Sant Esteve de Banyoles i els espais emmurallats.

En els darrers anys l'Ajuntament de Banyoles ha projectat i ha dut a terme diferents actuacions urbanístiques del nucli antic amb l'objectiu de millorar els serveis i també homogeneïtzar la imatge d'aquest entorn històric. El projecte ha afectat la part que correspon al traçat de la ciutat amb arquitectura medieval, espai on els carrers encadenen les places i les placetes d'origen medieval com la

plaça Major, la plaça dels Estudis, la de la Font, la del Teatre, la de l'Església de Santa Maria i la del Monestir. Aquests canvis han redefinit dràsticament la percepció d'aquest espai tant pels banyolins com els visitants. El projecte liderat per l'arquitecte Josep Miàs ha permès fer valer i ordenar la xarxa subterrània de recs que travessen la ciutat fent-los aflorar a la superfície. Aquestes canalitzacions, doncs, moltes de les quals històriques, són visibles avui en dia i comparteixen l'espai amb els vianants. El projecte també ha comprès la nova pavimentació dels carrers i places amb travertí, roca original del subsòl i utilitzada des de fa segles a la comarca.

Aquest projecte començat amb la remodelació de l'emblemàtica plaça Major de Banyoles l'any 2005, i carrers adjacents, ha afectat el subsòl en els espais més sensibles i amb més expectativa arqueològica de la ciutat; la d'origen medieval. Aquesta situació ha provocat que les obres hagin estat condicionades a una diagnosi arqueològica que, en la major part dels casos, ha permès documentar restes arqueològiques de gran interès.

Imatge de la plaça Major, amb el paviment de travertí i els recs integrats.
Fotografia: Estudi d'arquitectura Josep Miàs.

Les intervencions arqueològiques es restringeixen a les dimensions de les àrees afectades, o el que és el mateix, de les dimensions que tenen els espais on es fan remocions de terres com són rases, adequacions de paviments... Aquesta situació genera una visió de les restes parcial i segmentada. En aquest sentit, la recerca arqueològica esdevé un trencaclosques inconnex que es configura i es precisa amb la informació obtinguda en cada intervenció i amb les aportacions documentals. Així, el vincle entre arqueologia i recerca documental és capdal; ambdós es converteixen en un binomi d'èxit per oferir una visió més enfocada de la vila de Banyoles.

D'ençà que començà la reforma de la plaça Major, l'any 2005, s'enceten el gros de reformes del nucli històric, on s'han anat succeint les diverses intervencions arqueològiques subjectes a projectes tant de titularitat pública com privada, i han estat les primeres les que han proporcionat més informació pel fet que, normalment, abastaven un espai molt més ampli.

Retall en el travertí d'una tomba medieval del carrer de l'Església, en relació amb els treballs per als serveis subterranis.

Les intervencions dutes a terme han contribuït a contrastar el traçat de la muralla i el fossat medieval en alguns punts, com el carrer de Girona, o en el mateix monestir de Sant Esteve, la documentació del cementiri medieval parroquial i el monàstic i documentar nombroses edificacions que mostren l'antiga alineació dels carrers o el complex sistema de recs que va contribuir al creixement de Banyoles i al seu desenvolupament industrial i econòmic des d'època medieval.

LA PERCEPCIÓ DE L'ARQUEOLOGIA

L'interès sobre la cultura com una expressió de les classes benestants també va recaure en la disciplina arqueològica fins fa unes quantes dècades, i abans de la seva normalització dins del món acadèmic com a ciència social. L'arqueologia, així com moltes altres disciplines no productives, va estar en mans de professionals lliures com metges, arquitectes i també molt sovint capellans. Només cal analitzar la historiografia arqueològica per poder observar que els inicis de la ciència arqueològica es va construir amb l'impuls desinteressat i entusiasta de persones amb una formació cultural i tècnica elevada i amb un entorn socioeconòmic favorable. Aquests conjunt de persones van posar els fonaments de la majoria de les col·leccions i museus arqueològics del nostre país i també de Banyoles. En el cas de Banyoles, noms com el de Pere Alsius i Torrent, Jaume Butinyà i Granés, Josep Maria Corominas i Planelles i mossèn Lluís Constans estan indefectiblement relacionats amb els inicis de l'activitat arqueològica i en la creació de les institucions públiques que actualment tenen l'objectiu de preservar i difondre el patrimoni arqueològic de la ciutat i de la comarca.

En l'actualitat la professionalització de l'arqueologia ha comportat una formació acadèmica molt especialitzada i una modificació de la seva imatge en la societat tot i que s'arrossegueu certs tòpics d'origen decimonònic. Hi ha una certa incomprensió de la tasca dels arqueòlegs en bona part de la societat. Aquesta situació respon a motius diversos com poden ser: una

Pere Alsius (a la dreta de la primera imatge), Jaume Butinyà (imatge centre) i Josep M. Corominas (a la dreta de l'última imatge). Autors desconeguts. Arxiu Comarcal del Pla de l'Estany. Fons de l'Ajuntament de Banyoles i Col·lecció de l'Arxiu Municipal de Banyoles.

professió relativament jove, incapacitat de difondre adequadament el paper de l'arqueologia i —en general— del paper social del patrimoni i de vegades incomprensió dels gestors polítics, que consideren l'arqueologia un entrebanc a l'evolució urbanística. Malgrat això, aquesta situació pot respondre en bona part a la manca d'implementació d'estratègies adequades per explicar l'interès social i econòmic de l'arqueologia per part dels arqueòlegs i dels tècnics de patrimoni.

L'augment de la difusió arqueològica i la participació de la societat en propostes didàctiques de formació informal relacionades amb el coneixement del patrimoni són fórmules necessàries per a constituir l'arqueologia com una professió coneguda i reconeguda per la societat. D'altra banda, el turisme cultural cada vegada aposta més per implementar propostes relacionades amb el patrimoni i l'arqueologia, fet que ha permès el desenvolupament d'una indústria cultural relacionada amb els jaciments arqueològics i elements patrimonials d'interès. Aquest és el cas de Banyoles i de la comarca del Pla de l'Estany, on en un espai de mida molt reduïda trobem uns dels conjunts arqueològics més singulars i variats del país i on existeixen diversos equipaments especialitzats en la seva difusió.

Malgrat això, el dia a dia, a peu de carrer, els arqueòlegs són vistos amb estranyesa per la gent que no entén la seva funció, per exemple, en una obra pública, i que sovint se'ls confon com a personal de la construcció. En el moment en què se l'identifica com arqueòleg per part dels veïns, genera reaccions diverses que poden anar de l'admiració o l'animadversió, en funció de com es van desenvolupant els treballs i de la sensibilitat pròpia de cada persona vers el patrimoni.

Classe sobre arqueologia als estudiants de Grau d'Arqueologia de la UAB feta al jaciment neolític de la Draga. Fotografia: Equip Draga.

Sovint una de les primeres reaccions que podem observar en el veïnatge i que és relacionable amb els maldecaps i molèsties que una obra en la via pública pot originar és si els treballs no es podran dur a terme bé o se n'allargarà el temps de realització. Generalment, la previsió i la coordinació amb la direcció d'obra i l'administració de cultura permet articular respostes àgils per tal de poder fer compatibles els interessos sobre el patrimoni i l'acció urbanística.

Durant les excavacions arqueològiques l'arqueòleg passa a estar exposat a l'opinió pública més directa dels vianants, fet que provoca situacions molt diverses entre les quals hi ha la crítica però també l'interès. Amb els dies, la majoria dels veïns s'acostumen a la figura de l'arqueòleg i comprenen que la seva feina, sovint després d'una mica de pedagogia, és com qualsevol altra i que, a més, contribueix a preservar el patrimoni

comú. És en aquest moment quan moltes vegades les persones es transformen en informadors de gran vàlua aportant dades històriques o d'experiències personals. Aquesta informació que ens aporten pot ser molt valuosa, perquè ajuda a formular hipòtesis i contrastar la informació que s'obté del jaciment amb la proporcionada per ells, que passen a convertir-se en fonts orals.

La normalització de l'activitat arqueològica avalada per la legislació de patrimoni fa que la figura de l'arqueòleg hagi passat a integrar-se de manera normalitzada en la gestió del dia a dia de l'urbanisme, incorporant-se com un tècnic més. Aquest fet comporta, d'altra banda, que el professional i la seva activitat sigui més present i útil als ulls de la societat alhora de valorar i socialitzar els valors patrimonials històrics com a recurs de dinamització cultural i econòmica.

Procés d'excavació a la plaça de Santa Maria i convivència amb la vida quotidiana de la ciutat.

EN MATEU BUTINYÀ I CARRERA. LA FUNCIO DELS AFICIONATS A L'ARQUEOLOGIA I LA PRESERVACIO DEL PATRIMONI

Antoni Palomo

La protecció, l'estudi i la difusió del patrimoni arqueològic en l'actualitat està en mans de tècnics professionals amb una formació específica. Arqueòlegs, historiadors, restauradors, museòlegs i juristes desenvolupen la seva activitat entorn del patrimoni històric. Aquesta situació contrasta amb la realitat d'un passat que no és tan llunyà i del què encara tenim constància en moltes institucions del país. En aquest sentit, la professionalització de l'estudi, conservació i difusió del patrimoni històric i arqueològic és una fita aconseguida en les darreres dècades.

Avui en dia és impensable concebre les institucions sense un personal format acadèmicament i de forma específica. Malgrat això, no hem d'oblidar que una bona part de les institucions són hereves de l'impuls d'estudiosos i d'aficionats entusiastes sense l'esforç dels quals no s'haurien constituït. Per tant, centres d'estudis, amics de museus, associacions culturals... sovint han estat la llavor que ha permès que el patrimoni s'hagi preservat. Banyoles no n'és cap excepció i, de fet, una bona part de les institucions que promouen la salvaguarda del patrimoni històric i natural tenen un origen que ha estat promogut pel teixit associatiu cultural. En l'actualitat el paper d'aquests col·lectius i de les persones físiques individuals tenen i han de tenir un paper molt important amb relació al patrimoni i la seva socialització.

En Mateu Butinyà Carrera és un exemple d'aquest tipus de treball no professional però de gran importància per a la col·lectivitat. Nascut a Barcelona el 10-07-1943 per atzars familiars, forma part d'un llinatge lligat íntimament amb el patrimoni arqueològic de Banyoles i de la comarca. El seu interès prové de la influència del seu pare, Jaume Butinyà Granés, actor indispensable per entendre la creació de l'actual museu

Jaume Butinyà durant la descoberta de la vil·la romana de l'any 1932, davant d'un dipòsit. Vilauba Jaume Butinyà.

i del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles. Entre d'altres, va ser el descobridor del jaciment romanovisigot de Vilauba (Camós), l'any 1932, les peces del qual van formar part de l'anomenat Museu d'Antiguitats Comarcals, bressol del Museu Arqueològic Comarcal de Banyoles actual.

En Mateu Butinyà va ser l'acompanyant habitual en les recerques arqueològiques del seu pare per la comarca i va poder conèixer de primera mà jaciments com la necròpolis de Guèrmol, la tomba neolítica de la fàbrica Agustí i molts d'altres. També va ser espectador privilegiat dels inicis de l'activitat del CECB, on va ser present en moltes reunions de juntes en què les discussions sovintejaven entre els seus participants. Va participar com a voluntari, quan era un adolescent, en els

Visita a la Pia Almoina d'un grup de treballadors de la Maquinista. El nen que hi apareix és en Mateu Butinyà i, al darrere, el seu pare Jaume (1951).

treballs duts per en Josep Maria Corominas i Planellas a les Encantades de Martís (Esponellà), on arribava en bicicleta des de Banyoles per ajudar en diferents tasques de les excavacions.

Els estudis i la vida professional el va conduir a instal·lar-se a Barcelona; tot i que sempre argumenta que treballava a Barcelona durant la setmana i vivia a Banyoles durant el cap de setmana. Un cop jubilat s'instal·là definitivament a Banyoles moment en el qual començà a participar activament en activitats sobre el patrimoni de la comarca i es vinculà amb el Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles i el Centre Excursionista de Banyoles. Amb aquest últim, ho va fer recuperant patrimoni històric i camins de les contrades. El seu interès també l'abocà a iniciar estudis universitaris d'història.

El seu activisme ha ajudat a salvaguardar alguns jaciments arqueològics excavats darrerament en el municipi de Banyoles. Va ser ell qui va avisar l'Ajuntament de la possible destrucció del Cementiri Vell de Banyoles. La seva acció i les consegüents intervencions arqueològiques que s'hi van dur a terme varen permetre excavar totalment les restes del cementiri,

Mateu Butinyà i l'arqueòloga Andrea Ferrer, a Vilauba, durant els treballs d'excavació de l'any 2015 en el mateix indret on apareix en Jaume Butinyà, l'any 1932, i a davant del dipòsit.

que va estar en ús de l'any 1786 a l'any 1912 i on, després de seu trasllat parcial, es va instal·lar l'escorxador.

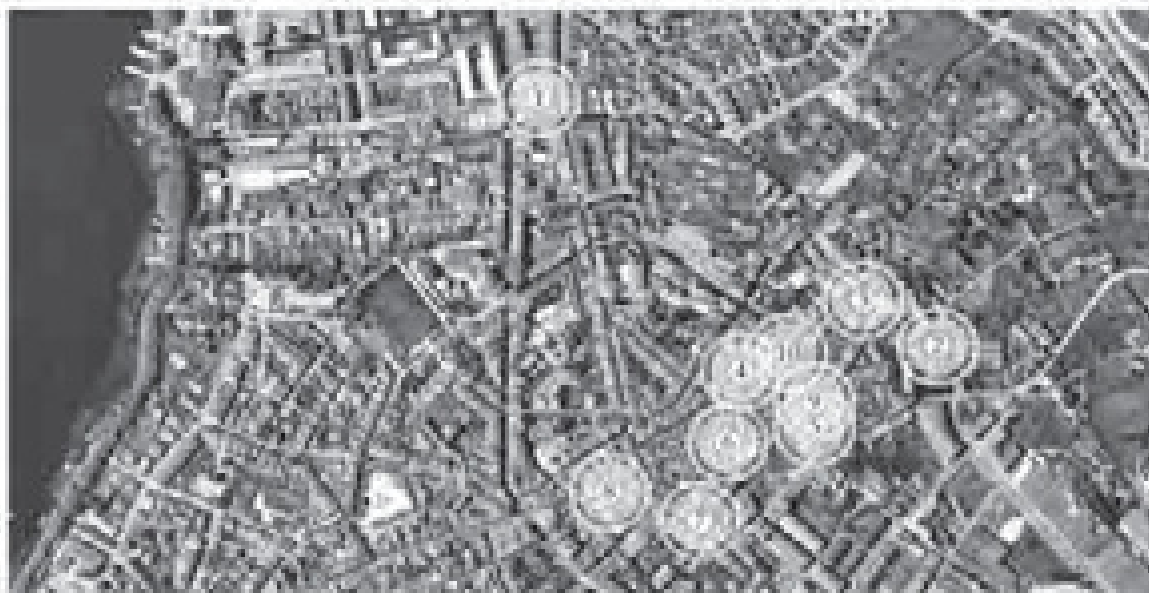
En Mateu sempre recorda les paraules del seu pare amb relació al Cementiri Vell de Banyoles: «No hi ha un lloc del món que en un cementiri facin un escorxador.» En Mateu Butinyà sempre ha estat un aliat dels equips d'arqueòlegs que han treballat en diferents actuacions del centre històric de Banyoles, ajudant-los i aconsellant-los, si calia.

Persones com en Mateu Butinyà són el vincle entre la ciutadania, l'expertesa dels professionals i els administradors locals, tots, actors necessaris per a la gestió d'un patrimoni tant ric i singular com el de Banyoles.

LES EXCAVACIONS ARQUEOLÒGIQUES AL NUCLI ANTIC DE BANYOLES

Diverses obres de construcció o remodelació projectades en el nucli antic de Banyoles, tant públiques com privades, han estat condicionades a realitzar-hi una avaluació arqueològica. Les raó fonamental ha estat pel fet d'estar

incloses dins els marc del Pla Especial del Nucli Antic de Banyoles (PENAB) aprovat el 2009. Aquesta eina es va elaborar amb la finalitat d'ordenar l'estructura del nucli antic bo i regulant aspectes com el mobiliari urbà, el desenvolupament de les zones de vianants i també la protecció del patrimoni històric i arqueològic. D'aquesta manera, l'Ajuntament pot establir el condicionament ar-

1. Cementiri Vell (2008)
2. Casa Missió-Monestir de Sant Esteve (2010)
3. C/ Nou, Plaça del Monestir (2012)
4. Plaça Santa Maria dels Turers/ Carrer Santa Maria 2010-2011-2012, capella dels Dolors (2009)
5. Carrer del Forn (2010)
6. C/ Paraireia, Plaça de la Font, C/ Escrivanes (2008-2009)
7. C/ Ginora, 21 (2008)
8. Plaça Major, C/ del Born, Abcuradors i Àngel Guimerà (2005-2006) i Plaça Major 39 (2014)
9. Plaça del Teatre (2009)
10. C/ Nou 19

Plànol amb les diferents intervencions citades al text i fetes a partir de l'any 2005. Corresponen bàsicament a excavacions arqueològiques on han aparegut restes d'època medieval, excepte el Cementiri Vell i el carrer Nou, 19.

queològic dels projectes d'obres dins l'àrea d'influència d'aquest pla. Val a dir que aquesta eina de protecció, pel que fa referència a l'arqueologia, incorpora les dades del catàleg del patrimoni local, els Béns Culturals d'Interès Local (BCILS), els Béns Culturals d'Interès Nacional (BCIN) i la carta arqueològica de la Generalitat de Catalunya.

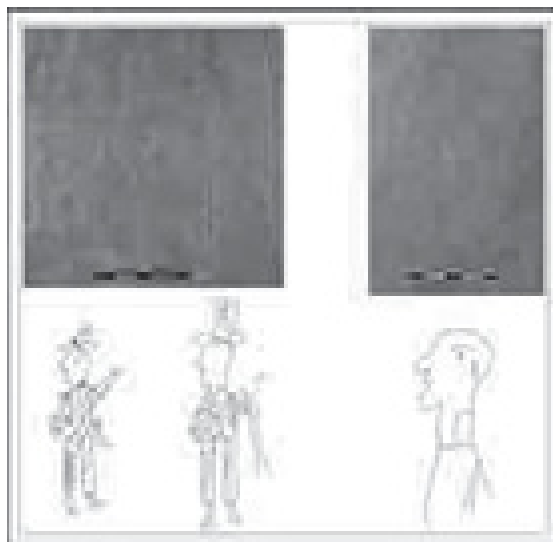
La implementació normativa d'aquest pla i l'aplicació de les eines jurídiques de protecció del patrimoni arqueològic han permès el desenvolupament de l'activitat arqueològica en el municipi i, en definitiva, la preservació i difusió del seu patrimoni.

Des de l'any 2005 s'han dut a terme diverses actuacions arqueològiques que han afectat bàsicament elements medievals. Aquestes són les que destacarem a continuació ja que tenen una connexió directa amb el coneixement dels cementiris medievals de Banyoles i en la seva organització urbanística. Malgrat això, també cal destacar altres treballs duts a terme com a conseqüència de l'aplicació de diverses normatives. Entre aquestes, podem destacar el Cementiri Vell de Banyoles, que va ser utilitzat entre el 1786 i el 1912 (Agustí *et al.*, 2009), un habitatge particular del veïnat de Lió, on es varen localitzar elements d'època romana que abastaven una cronologia d'entre el segle IV i el segle VI dC; el carrer Nou també durant la reforma d'una casa particular, on van aparèixer grafitis d'època moderna i finalment, a Cal Moliner, a la plaça Major, on es va documentar un pou reblert amb materials arqueològics d'època moderna i contemporània.

LA MURALLA DEL CARRER DE GIRONA

L'any 2008 es va dur a terme una intervenció arqueològica a la confluència entre el Carrer de Girona i el Carrer de Sant Pere. Els treballs arqueològics van posar al descobert un tram del pany de muralla medieval així com una part del rec Major.

El carrer de Girona, anomenat antigament carretera de Girona pel fet que era la via de comunicació amb aquesta pobla-

Grafitis del carrer Nou, núm.19 que representen diversos personatges d'època moderna, dos dels quals, amb instruments musicals.

ció, existeix des del segle XIII i va ser via pública fins a l'any 1852. A final del segle XIII el carrer encara s'estenia dins els murs de la vila, però en aquest moment, desborda el portal que hi havia en aquest punt i s'estén a ambdós costats de la via pública. El portal de Girona era una de les portes del recinte emmurallat medieval, flanquejat per dues torres de planta quadrada.

Durant els treballs també es va fer el control dels rebaixos en tota l'extensió de la finca per tal de determinar l'existència o absència d'estructures que poguessin pertànyer a la fase de construcció de l'antiga casa medieval, de la qual actualment només es conserva la façana. Val a dir que els rebaixos només arribaven uns 20 cm per sota del nivell de circulació actual, amb la qual cosa era poc probable que afectessin nivells arqueològics. Aquests treballs van consistir, bàsicament, en la neteja i extracció de paviments del segle XIX-XX.

Pany de muralla documentat durant la intervenció arqueològica al l'immoble del carrer de Girona, 21.

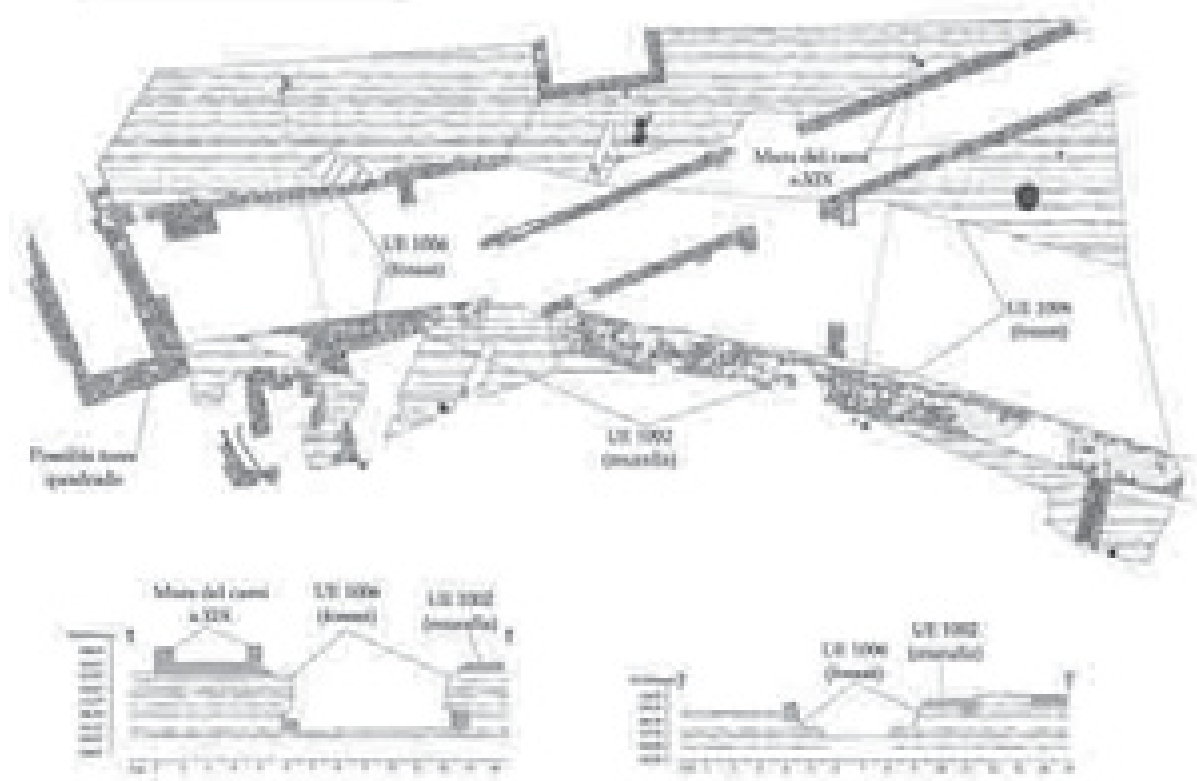
El pany de muralla documentat té una longitud total de 8,9 metres per 4,7 metres d'alçada. La muralla estava construïda amb carreus de travertí de dimensions irregulars, lligats amb terra i morter de calç, i s'assentava directament sobre la roca natural, el travertí. Les sis primeres filades, formades per carreus de mides més regulars, actuaven com a banquetta de fonamentació de la mateixa estructura de la muralla per sobre de la qual s'assentaria la part pròpiament vista d'aquest element defensiu i que ens marcava el nivell de circulació en l'època de la seva edificació. La resta del parament de la muralla es trobava molt malmès a causa de les obres i reformes posteriors. A l'extrem inferior est del solar hi discorria el rec Major, per sota de la muralla, la construcció de la qual remunta la coberta del rec.

El llenç de muralla descobert a l'immoble del carrer de Girona s'uneix als trams dels quals es tenia coneixement fins al mo-

ment. Aquesta nova troballa s'afegeix a l'únic tram visitable que ara per ara hi ha a la ciutat de Banyoles, que és el que es conserva en un espai públic inaugurat l'any 2006 i que discorre paral·lel al carrer de la Muralla, conegut també amb el nom de Can Lavall. Pel que fa al rec Major, podem dir que aquest fou construït al llarg del segle XIII, bàsicament per dotar de força hidràulica els tints i molins, i en aquest punt prenia el nom de rec dels Tints.

CASA MISSIÓ O ESPIRITUALITAT

La intervenció arqueològica que es va dur a terme l'any 2010 al pati est del monestir de Banyoles va constituir una molt bona oportunitat per conèixer el sistema defensiu de la vila i el Monestir en aquesta zona (García, 2012). A pocs metres de l'edifici de la Casa Espiritualitat es va localitzar gran quantitat de construccions que abasten un límit cronològic des de l'è-

Planta general del jaciment localitzat al pati est de la Casa Espiritualitat i seccions de la muralla (UE 1002) i el fossat (UE 1006). S'observen els murs del camí construït per sobre del fossat en el moment en què deixa de funcionar definitivament, al segle XIX. A l'interior i als marges del fossat, veiem diverses estructures relacionades amb el sistema defensiu i a l'oest de la muralla, estructures de dependències que s'hi adossaven. Al nord hi podem observar els murs, localitzats possiblement de la torre quadrada, d'època barroca.

poca medieval fins a l'època contemporània. Els treballs es van restringir únicament a una documentació fotogràfica i topogràfica. Malgrat que els resultats que es van obtenir van ser parcials per manca d'una excavació exhaustiva, es va poder determinar la funció de la majoria de les construccions i conèixer el traçat real de la muralla en aquesta zona.

Les construccions d'època medieval són, sens dubte, les més importants ja que pertanyen al sistema defensiu del monestir i presenten major entitat. L'atribució cronològica es realitzà segons la documentació disponible i a la realització d'un sondeig mecànic a l'interior del fossat, que va permetre observar materials arqueològics amb una forquilla cronològica del segle XIV fins al segle XIX.

La muralla es presentava com un mur construït amb la tècnica de doble parament, amb pedres ben escairades i lligades amb morter de calç i terra a l'exterior, i farcit a l'interior de pedres irregulars lligades amb argila. Es van localitzar dos trams amb orientació diferent, formant un angle: un primer tram amb orientació NE/SO i un segon tram amb orientació N/S. El parament s'assentava directament sobre el terreny natural de travertí i a l'extrem sud del primer tram estava construït mitjançant una rasa de fonamentació per la cara interior (oest). Les mesures d'aquest tram de muralla són de 25,45 metres de llargada, per al tram NE/SO, i de 10 metres del tram N/S. L'amplada, molt notable, amb 1,60 metres, mostra la importància de la fortificació de la vila i el monestir. Malauradament, presentava un estat de conservació molt precari, amb únicament 30 centímetres d'alçada conservada.

Al costat est de la muralla es localitzà el fossat excavat al subsòl natural. Presentava una secció en U, parets rectes i fons pla. Seguia la orientació dels trams de muralla i se'n van documentar gairebé 50 m de longitud, amb una amplada màxima de 6 metres i 2,5 metres de profunditat a la zona on es féu el sondeig.

D'elements de fortificació, no només es localitzà la muralla i

el fossat, amb unes dimensions tan considerables que sens dubte devien oferir un aspecte imponent, sinó també altres estructures que mostren la complexitat d'aquest sistema defensiu. A l'interior del fossat es van localitzar dos murs a banda i banda que podien haver funcionat com a suport d'una mena de passarel·la. O diverses estructures de tipus mur que reforçaven el terreny travertínic que, com és sabut, sovint forma cavitats que podien posar en perill l'estabilitat i la solidesa de la fortificació.

Aquests trets ens indiquen la importància de la vila i el monestir de Banyoles i de la seva defensa que, des d'època medieval fins a l'època contemporània, va rebre els embats de les guerres que s'anaren succeint i, en moltes ocasions, va servir de fortí per a tropes de diverses procedències.

La vila i el monestir de Banyoles es van desenvolupar paral·lelament i no està clar si el monestir feia de tancament de la vila per la banda nord-est o la vila tenia la seva pròpia muralla en aquest indret. Fins al moment, la imatge de la muralla més acceptada la situen seguint el traçat del mur actual de tancament del recinte del monestir, just a tocar la Ronda (Palmada, 2009). Les dades recollides amb aquesta intervenció arqueològica complementades amb les existents ens porten a pensar que molt probablement vila i monestir compartien fortificació en aquest sector, o bé el recinte del monestir, en època medieval, era molt més petit i la muralla i el fossat localitzats serien el tancament oriental de la vila.

Aquest recinte reconstruïa i modificava les seves fortificacions així com també les edificacions internes. En aquest sentit, són de gran interès els plànols elaborats el 1824 per la Section Topographique de l'exèrcit francès, arran de la guerra Carlina. En aquests plànols s'hi pot veure un edifici molt fortificat amb elements barrocs que va ser enderrocat el 1867 per instal·lar-hi l'anomenada "Casa Missió". Posteriorment, l'any 1970, l'edifici va ser substituït per l'actual "Casa Missió o Espiritualitat". De l'edifici amb elements barrocs, s'han loca-

Fossat (UE1006) i restes de la muralla (UE1002) a la casa Missió; del parament de la muralla en restaven poc més de dues filades.

litzat diversos murs a l'extrem nord del pati, entre els quals destaquen dos murs amb una potència considerable que podrien pertànyer a una torre quadrada que els francesos ja van topografiar en el seu moment. La manca d'excavació arqueològica no permet determinar la seva cronologia i, per tant, resta com a hipòtesi.

Els trams de fossat de muralla descoberts no apareixen en els plànols de 1824, en canvi, uns documents del 1819 descriuen

que encara eren visibles en aquella data tant el fossat com la muralla del Monestir (Batllem, 2010). De fet, el material arqueològic observat en els estrats superficials que cobrien el fossat confirmarien que es va amortitzar al segle XIX.

Finalment, la resta de construccions localitzades pertanyen a diverses edificacions situades a la part interna de la muralla, la majoria de les quals, són posteriors a època medieval.

ELS CARRERS DEL BORN, ABEURADOR, ÀNGEL GUIMERÀ I PLAÇA MAJOR

Les intervencions de control i excavació arqueològica fetes a la plaça Major i els carrers del seu entorn es van dur a terme durant els anys 2005 i 2006. Aquestes intervencions van permetre documentar part del sistema de recs d'època medieval a banda d'altres restes d'època moderna. (Dehesa, Tarrús, 2008)

La plaça Major apareix documentada per primer cop l'any 1275. A partir de la segona meitat del segle XIII i a causa del fort creixement demogràfic que experimentà Banyoles, es produirà una gran expansió urbana, reflex de la qual serà l'emmurallament de la vila i la construcció de la plaça porticada, coneguda a partir d'aquest moment com plaça de la Vila Nova. Les cases més antigues es localitzen a la banda nord, seguint l'eix viari de sortida de la ciutat per la porta dels Turers i el rec Major. A la banda est, seguint l'actual carrer de Girona, l'antic camí que menava a la capital, també hi havia cases, així com molins i altres indústries que aprofitaven la força hidràulica que proporcionava l'aigua dels recs. Cap a final del segle XIII s'hi començarà a celebrar el mercat, que perdura fins als nostres dies, i substitueix el lloc habitual fins aleshores, que era la plaça de la Vila Vella o de les Carnisseries, l'actual plaça del Teatre. La plaça ha anat canviant de nom al llarg de la història, sobretot a causa dels esdeveniments polítics. Així, s'ha anomenat indistintament, Plaça del Rei, de la Constitución, de la República, d'Espanya; pels banyolins, la Plaça.

El seguiment arqueològic al carrer del Born tan sols posà al descobert les restes d'un ramal del rec Major, que passava adossat a les façanes que es troben a l'est del carrer. Per necessitats de l'obra, aquest tram fou traslladat al costat oest, i els treballs es van acabar sense cap més troballa destacable.

Al carrer de l'Abeurador cal destacar-hi la troballa de la continuació del ramal del rec Major que ja havíem detectat durant el seguiment del carrer del Born. Aquí la canalització quedava interrompuda per un bagant de ferro, a prop de la cruïlla entre aquest carrer i el de la porta dels Turers. També a l'inici del carrer, a l'angle nord-oest i a tocar al Bar Plaça, hi va aparèixer un petit rec, format per tres rajols i que servia per dur l'aigua des del ramal del rec Major fins als arbres de la plaça. Al nord-est, un cop aixecat el paviment de l'any 1935, data de l'última gran actuació en aquest espai, van aparèixer tot un seguit de clavegueres construïdes durant les mateixes obres i una rasa profunda que provenia de la porta dels Turers, pel centre del carrer, i connectava a un fossat profund que resseguia l'extrem sud del carrer de l'Abeurador i després resseguia la vorera de les primeres cases del sector nord de la plaça Major, fins a un registre situat a la cantonada nord-est d'aquesta.

Al carrer d'Àngel Guimerà, a banda de les rases constructives de les clavegueres de l'any 1935, la troballa més remarkable fou la redescoberta d'un possible pou de glaç que es conservava, en part, a l'espai del carrer per davant de Can Campistol. El seu accés es trobava a la planta baixa de Can Manresa, i es realitzava a través d'una escala, parcialment excavada a la roca, amb un fort pendent. De forma cilíndrica, amb una obertura a l'extrem superior des d'on, possiblement, hi eren abocats els blocs de gel, tenia la part superior construïda per una volta de rajols. El seu diàmetre inferior mesurava 4,15 metres, amb una alçada de 4,08 metres. A un metre del terra hi havia un banc corregut excavat al travertí resseguint les parets perimetrals. Una altra hipòtesi és que fos una nevera o fresquera per conservar-hi aliments.

Al final del carrer s'hi van localitzar les possibles restes del fossat o vall de la muralla que envoltava la vila medieval. De la muralla no en fou trobat cap vestigi ja que,

com sembla, va ser completament arrasada a conseqüència de la construcció, a inicis dels anys 70 del segle XX, de l'edifici que es troba al sud del carrer.

Els treballs a l'espai central de la plaça Major eren els que *a priori* havien de proporcionar més densitat de restes arqueològiques. Un cop talats els arbres i alliberada la zona central del mobiliari urbà, s'obrí una rasa en sentit nord-sud al bell mig de la plaça, i es posaren al descobert diverses zones amb tot un seguit de rebaixos practicats al travertí. Posteriorment es practicà una neteja de tota la superfície, i va ser llavors quan es va poder observar que en la seva zona central, la plaça conservava una gran franja de 5 metres d'amplada, rectangular amb el travertí a flor de superfície, llevat en l'espai central. En aquest punt, els dos costats de la llenca de travertí acabaven en forma de dos semicercles ben treballats i deixaven, al mig, una peculiar estructura circular de 4,25 metres de diàmetre que semblava buida. La forma circular d'aquesta fou modificada en un moment posterior a la seva construcció i fou obturada per grans blocs rectangulars de travertí. Al damunt seu, a més, s'hi va construir un dipòsit d'aigua modern. Aquest, de forma rectangular, mesurava 2,10 metres de llargada x 0,75 metres d'amplada i una fondària de 0,80 metres. Bastit amb lloses de travertí verticals que formaven el seu perímetre, la cara interna presentava un enlluït de ciment. A la paret nord hi fou possible veure una pintada on apareixia el nom de "Jaime Palmada", potser un dels obrers que van participar en la seva construcció. Un cop desmuntat aquest dipòsit s'enretiraren els carreus de travertí i es completà l'excavació de l'estructura, deixant al descobert una petita fossa circular, excavada al travertí, de 0,60 metres d'amplada per 1 metre de

llargada reomplerta amb argiles, on aparegué material ceràmic del segle XIX i que hi devia estar relacionat, potser complint la funció de fenent. Un cop excavada, i després de plantejar-nos diverses teories sobre la seva funcionalitat (manejava diverses hipòtesis sobre aquesta estructura, com un pou, un molí, o bé una font, que eren les que creiem més versemblants), ens vàrem inclinar per posar en relació aquestes restes amb el dipòsit inferior d'una font central, ideada en el marc del projecte de remodelació de l'any 1898 de la qual, finalment, la seva construcció fou desestimada i en el seu lloc hi van instal·lar un fanal amb llum elèctrica, cosa que en aquell moment es degué considerar un gran avenç.¹ A banda i banda de la llenca central, el projecte de 1898 preveia la construcció de llargues i estretes columnes o braços de travertí, disposats de nord a sud, en un nombre de 5 i davant de cadascuna de les 5 fileres centrals d'arbres, que havien de suportar les bases de les canalitzacions de rajols que duïen l'aigua a cadascun dels escocells dels plataners que s'havien de plantar. La resta de la roca havia estat extreta per poder posar més volum de terra per facilitar la creixuda dels arbres. Com sembla, aquestes previsions no es compliren, i al costat oest de la plaça fou necessari destruir aquest sistema, fer un gran esvoranc, i destruir el sistema de columnes i canals per tal de deixar-lo buit i omplir-lo de terra i runa, on les arrels dels arbres trobessin un més bon arrelament. En aquest costat, i a prop de la superfície, es varen documentar diversos canals, amples i plens de rierencs, fets durant les obres del 1935 i que substituïren els antics canals del 1898. Tots ells conflueixen al ramal del rec Major des de la cruïlla dels carrers del Born i de l'Abeurador, que ja hem esmentat anteriorment.

¹ Hem d'agrair a Roser Juncà la informació donada durant el decurs dels treballs sobre la possibilitat que es tractés d'una font. Segons ens va contar, el seu pare, nascut l'any 1896, li havia explicat l'existència d'aquesta font que s'havia volgut construir a finals del segle XIX al centre de la plaça. Un document aparegut recentment referma aquesta hipòtesi.

Font de la plaça Major en el moment de la seva descoberta. Fotografia: Rafael Dehesa.

Detall de fonamentació d'un dels pilars dels arcs de la plaça Major. Fotografia: Rafael Dehesa.

També a la llenca central, es varen documentar prop d'un centenar de forats de pal circulars, d'entre 10 i 30 cm de diàmetre i poc profunds, que no guardaven cap distribució regular que probablement haurien servit com a suport d'e-

lements temporals, com ara bancs, antigues taules o para-des del mercat. També sabem que a partir del segle XVII a la plaça Major s'hi celebrava la plantada de l'arbre de maig i, per tant, alguns d'aquests forats podrien corres-pondre a vestigis d'aquesta festa.

No es va detectar la presència de murs o estructures d'è-pokes antigues anteriors al segle XIX, en el supòsit que n'haguessin existit. Queda clar, doncs, que les obres del 1898, per tal de plantar els 28 arbres que li donarien la seva fesomia característica, varen ser prou ambicioses i també polèmiques, varen afectar les possibles restes ar-queològiques ja que comportaren importants moviments de terres i rebaixos en el subsòl. Les posteriors obres del 1935 no van fer res més que empitjorar aquesta situació. La poca potència de sediments entre la llosa de travertí del subsòl i el nivell de circulació va afavorir, sens dubte, la destrucció de les restes més antigues de la plaça Major, si és que n'hi havia.

EL CARRER DE LES ESCRIVANIES, EL CARRER DE LA PARAIRERIA I LA PLAÇA DE LA FONT

Els treballs duts a terme al carrer de la Paraireria, la plaça de la Font i el carrer de les Escrivanies es feren entre els mesos de desembre del 2008 i el març del 2009 (Dehesa, 2010).

El carrer de la Paraireria és un antic carreró que servia de capçalera occidental a la Vila Vella. Aquest uneix el carrer Nou amb l'antiga plaça de la Vila Vella, actual plaça del Te-atre, i és el carrer més curt i estret de la ciutat de Banyoles. Documentat d'ençà del 1301, es va dedicar al gremi dels pa-rraires, un dels més antics de Banyoles i que es dedicaven a l'art de la llana, des del rentat fins al perxat o apelfat.

Pel que respecta al carrer de les Escrivanies, aquest formava un sol i mateix tram des de la plaça de la Vila Vella (actual plaça del Teatre) fins a la plaça de la Vila Nova,

l'actual plaça Major. Des dels segle XIV fins al XVI s'anomenà carrer Major. A partir del segle XVI (1573) passà a anomenar-se carrer Major Inferior o de les Escrivanies, per diferenciar-lo del carrer Major Damunt o Major Superior, actual carrer Major, pel fet que en aquest carrer hi residien els notaris i escrivans.

L'actual plaça de la Font, amb la seva fesomia, es deu a una reforma d'inici del segle XVI. Anteriorment s'anomenava la plaça Mitjana, ja que estava situada enmig de la plaça de la Vila Vella i la de la Vila Nova, i des de principi del segle XVII, indistintament plaça de la Vila, pel fet que hi havia la Casa de la Vila, a l'edifici de la Pia Almoina (actualment seu del Museu Arqueològic Comarcal i del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles), i plaça de la Font, per la font construïda a la paret exterior d'aquest mateix edifici l'any 1636 i que encara avui en dia es pot observar en el seu emplaçament originari. A l'interior de l'edifici encara s'hi conserva el dipòsit que s'omplia per una conducció procedent d'una font monacal situada extramurs de la vila. Aquest fet fou prou rellevant perquè s'hi gravés una inscripció en què es poden llegir els noms del jurats del moment.

La font que s'alça al bell mig de la plaça fou instal·lada en aquest lloc l'any 1854, quan l'Ajuntament decideix traslladar-hi la font del Túmul, situada del segle XV, i fins aleshores, adossada a una de les parets de l'absis de l'església de Santa Maria dels Turers. A conseqüència de les obres d'ampliació del temple, la font original fou desmuntada i es procedí a la construcció de l'actual, de cos cilíndric amb un remat semiesfèric. Aquesta restà en aquest lloc fins l'any 1915, en què fou substituïda per una font de ferro colat i traslladada l'original a la Rajoleria, que era la deu que subministrava l'aigua a la vila. En aquest indret hi va romandre fins a l'any 1981 en què, per iniciativa de Jaume Butinyà i de diversos veïns de la plaça, fou restituida en el seu lloc original.

Imatge de la plaça de la Font durant el procés de les obres.

Veïns de la plaça de la Font un cop reubicada en el lloc original, l'any 1981. Fotografia: Família Baldiró.

A nivell arqueològic els resultats van ésser més aviat minsos. L'estretor dels carrers de la vila medieval, les successives obres efectuades al llarg del temps i el fet que el subsòl de roca travertínica es trobi a pocs centímetres de la superfície ha provocat la desaparició de les possibles restes que s'hi poguessin conservar. Així, els resultats arqueològics foren negatius al carrer de les Escrivanies, mentre que al carrer de la Pararaireria i plaça de la Font foren positius.

Un cop enretirada la capa de formigó que servia de paviment, entre uns 20 i 25 centímetres, i netejada tota la superfície de les runes, fou possible observar l'existència d'unes lloses de travertí que es podien veure en tota la longitud oberta del carrer. Tot seguit es va procedir a netejar totes les lloses i es pogué veure que es tractava de la coberta d'una antiga canalització que després fou reutilitzada com a claveguera. Aquesta duia una direcció nord-sud, amb un pendent en el mateix sentit, i es trobava a la banda de ponent, paral·lela a les façanes de les cases d'aquest costat del carrer. D'aquesta manera, en el punt on el carrer descriu una suau corba, la canalització s'hi adaptava. Les seves mides, eren d'entre 40 i 50 centímetres d'amplada, depenent del tram i del pendent, i la profunditat màxima oscil·lava entre els 90 centímetres i 1,10 metres. La construcció de la canalització era senzilla, simplement es tractava d'una rasa de secció quadrada oberta directament al sòl de travertí.

Pel que fa al material emprat per a la realització de les lloses de la coberta, es va utilitzar el mateix tipus de pedra amb què es construí la canalització. Les lloses, de planta quadrada algunes, d'altres de planta rectangular, tenien un gruix mitjà d'entre 10 i 12 centímetres. Les mides eren diverses, ja que no presentaven una mida estàndard. Hi havia peces de 60 centímetres d'amplada per 1,10 metres i d'altres que presentaven unes mesures més reduïdes com per exemple només 40 centímetres d'amplada. Les lloses

Rec documentat en el carrer de la Pararaireria.

de planta quadrada eren les menys nombroses, amb unes dimensions d'1,20 per 1 metre, i disposades totes de manera transversal en el sentit en què discorre la canalització, és a dir, en sentit est-oest. La manera en què estaven col·locades feia que la canalització disposés d'una coberta plana. Això era així en bona part del recorregut de la canalització, llevat del tram que trobem més al nord, just en el punt on el carrer descriu la corba abans esmentada.

Aquí, el sistema de coberta canviava, i passava de ser una coberta plana a ser-ho a doble vessant i de secció triangular. En aquest cas també s'empraren lloses de travertí per a la seva construcció, tot i que de dimensions més reduïdes. En tot el tram en què s'ha efectuat el control les lloses de la coberta apareixen lligades amb un morter de calç de color groguenc. Sembla que l'estructura de la canalització i de la coberta no devien ser vistos. En algun punt es va poder entreveure el que podria ser un paviment o nivell de circulació de morter de calç amb sorres i pedretes de color blanc, que es trobava a una cota superior de les lloses de coberta. La canalització seguia fins a l'interior de l'edifici de la Pia Almoina, on fou tallat i desviat a causa dels constants problemes d'inundacions que provocava a les sales de la planta baixa del Museu Arqueològic. El recorregut original continua pel subsòl de l'edifici, fins al pati posterior d'aquest, tombant pel carrer de Sant Pere, on a l'altura de la Llotja del Tint, desemboca al rec Major.

El costat est del carrer estava completament remogut a causa de les obres de desviament del curs d'aigua que discorria per la canalització mitjançant una canonada de formigó.

Les característiques d'aquest tram són idèntiques a les que presenta en la part baixa del carrer de la Paraireria, és a dir, conducció excavada directament al sòl de travertí, amb una amplada de 40-50 cm, i coberta realitzada amb lloses planes del mateix material, col·locades de manera transversal al recorregut de la canalització i lligades amb morter de calç groguenc. També aquí ha estat possible veure-hi la conducció d'aigua potable adossada a la paret est de la canalització feta amb un tub de ceràmica recobert per teules.

Si bé en un primer moment creiem que la canalització podria pertànyer a la mina construïda pel consistori de Banyoles entre els anys 1799-1805 per tal de garantir

abastament d'aigua potable a la població d'una vila que, en aquells anys, havia experimentat un creixement demogràfic fins a arribar a triplicar el nombre d'habitants i que duia l'aigua de la font de la Rajoleria, diversos aspectes tipològics pel que fa a la seva construcció ens porten a pensar que ens trobem davant d'una infraestructura diferent.

En primer lloc, el sistema de coberta de la canalització del carrer de la Paraireria, format per lloses planes o a doble vessant, és diferent a l'emprat en l'obra de la mina on la coberta presenta una forma trapezoïdal, amb dues lloses inclinades cap a l'interior, i una altra plana. Un altre element que manca en l'obra del carrer de la Paraireria és el característic canal que presenta la mina, adossat a un lateral de l'aqüeducte i pel qual circulava l'aigua.

Així doncs, creiem que la canalització posada al descobert durant les obres podria tractar-se d'una derivació del rec Major, o bé un canal que recolliria les aigües de les zones d'horta i les conduiria a l'espai situat fora muralla, on seria utilitzada per rec d'hortes i usos industrials. Sí que en algun moment determinat, segurament en el decurs del segle XIX –i a conseqüència del desmantellament de la font del Túmul per les obres d'ampliació de l'església de Santa Maria dels Turers–, fou reaprofitada per abastament d'aigua potable, moment en que s'hi afegiria el tub ceràmic de conducció d'aigua que ha estat possible documentar al costat est de la canalització.

LA PLAÇA DEL TEATRE

Els treballs de control i excavació a la plaça del Teatre es van dur a terme l'any 2009 (Buch, 2009). Situada al cor del que era el recinte de la vila medieval, aquesta plaça es troba en una zona d'alta expectativa arqueològica. Tanmateix, en un àrea molt propera hi ha constància de l'existència de dos jaciments d'època romana, un al carrer

del Puig i l'altre al carrer de la Porta del Forn, i les necròpolis dels voltants de l'església de Santa Maria dels Turers i del monestir benedictí de Sant Esteve.

La plaça del Teatre és una de les més antigues de Banyoles i encara manté un cert aire medieval. Antigament se l'anomenava la plaça de la Vila Vella per contraposició amb la plaça de la Vila Nova (plaça Major) i fins a mitjan segle XIII s'hi celebrava el mercat. De fet, la plaça serà el centre del primer nucli urbà de la vila crescuda a partir de la fundació benedictina del monestir de Sant Esteve, l'any 812. Coneguda primitivament amb el nom de "la Plaça" en surten els camins principals del Barri Vell en forma radial: Escrivanies i de l'Església, o dels Morts, cap a ponent; de Baix o de la Barrera i del Puig, cap a orient, i de la Porta del Forn, cap a migdia.

A l'actual casa de can Buch, en època medieval hi havia la carnisseria de l'Abat, l'única de la vila, ja que regentar aquest establiment era un privilegi a mans del senyor feudal, que en el cas de Banyoles era l'abat del monestir de Sant Esteve, d'aquí que un altre nom amb què es va conèixer aquesta plaça és el de plaça de les Carnisseries Velles, com a mínim fins al segle XVIII.

D'ençà del 1872 rep el nom popularment de plaça del Teatre (i oficialment des de 1971), perquè fins al 1934 hi va haver el Teatre Municipal, promogut per la *Sociedad Teatral Bañolense* (Olivas, Torrent 2011), que fou enderrocat, i la seva fesomia actual donava a la plaça.

La primera tasca que es va dur a terme va ser l'aixecament de la vella pavimentació de l'espai a remodelar, i immediatament començaren a aflorar les restes.

A la banda meridional, on trobem el carrer de les Escrivanies, es van posar al descobert les restes d'un mur de 60 cm d'amplada, bastit en pedra travertínica orientat en una direcció est-oest del qual es conservaven entre tres i qua-

Mur de l'antic teatre alineat amb el carrer de les Escrivanies.

tre filades i s'assentava directament sobre el subsòl natural de travertí. Aquest mur marcava un angle en direcció nord-sud, per continuar, després, paral·lel a l'actual carrer de l'Església. En el tram sud s'hi van poder observar les restes d'una antiga porta tapiada. L'espai delimitat per aquests murs presentava una forma de U i, tot sembla indicar que es tractava de les fonamentacions del Teatre Municipal bastit sobre les restes d'un antic escorxador que existí en aquest lloc. A l'interior de l'espai delimitat per aquests murs hi afloraren les restes d'altres murets o envans que formarien part de la distribució interna de l'edi-

fici, o bé a les restes de les antigues cases medievals que foren enderrocades. Per determinar amb la màxima precisió possible la cronologia d'aquestes edificacions es va practicar un sondeig de 3 metres x 1,5 metres a la zona sud, on l'actual carrer de les Escrivanies desemboca a la plaça. A l'interior d'una d'aquestes edificacions i a sota un nivell de runa procedent de l'enderroc de l'edifici del Teatre s'hi va documentar un gran retall de forma circular amb un farcit de blocs de travertí i gran quantitat de cendres que hem interpretat com un forn, la cronologia del qual sembla que s'ha de situar, com a mínim, entre els segles XIII- XV, i que és l'estructura amb la cronologia més antiga que s'ha posat al descobert durant els treballs. La seva excavació parcial no va aportar cap tipus de material arqueològic i, per tant, desconeixem si es tracta d'un forn ceràmic, de pa, o bé un forn metal·lúrgic. Cal assenyalar que l'abat del monestir gaudia del monopoli del fornatge des del 1190. La presència d'aquest forn s'ha de posar en relació amb l'existència d'edificacions a l'espai de la plaça actual, i a la més que probable existència d'altres forns en una zona propera, com ens ho indica el topònim del portal del Forn o dels Forns.

Al sector de llevant s'hi va poder documentar l'existència de les restes d'un carrer pavimentat amb rierencs de gran mida lligats amb un morter de calç molt consistent, així com les restes d'un enllosat fet amb plaques de pedra d'Espolla davant del número 25. Tot sembla indicar que les restes d'aquest carrer haurien estat en ús al mateix temps que el teatre, i va sobreviure fins i tot al seu enderroc, ja que apareix en fotografies posteriors a la data de demolició de l'edifici.

També es van posar al descobert una vintena de retalls de forma circular, excavats directament al subsòl travertínic, la funcionalitat dels quals es desconeixen, excepte una, que correspon a les restes d'un pou de planta quadrada, molt semblant als localitzats a dins de diverses cases de

Sondeig en els nivells medievals on es va documentar un forn.

Banyoles d'època medieval, com per exemple la de Cal Moliner, a la plaça Major. Cal ressaltar que l'aigua de l'Estany no serà utilitzada com a aigua de boca fins a èpoques relativament recents i que, per això, moltes cases disposaven d'un pou privat, tot i la proximitat dels recs, o bé s'anava a cercar l'aigua als pous o fonts públiques, com per exemple el de l'edifici de la Pia Almoina o la font del Túmul de Sta. Maria dels Turers, només per citar-ne dos exemples. És molt probable que molts d'aquests petits retalls practicats al subsòl de travertí, tinguessin a veure amb l'activitat diària del funcionament del teatre. Segons ens han explicat, els dies previs a una funció, un cartell mòbil era "plantat" per les diferents places de la vila fins un o dos dies abans de la representació, moment en què

era col·locat davant de la porta d'accés de l'edifici, situada a llevant de l'actual plaça.

A la banda de ponent de la plaça, en la zona compresa entre el carrer de les Escrivanies, i el carrer de l'Església, també van tenir lloc les tasques de control i excavació. Aquest sector d'una amplada d'uns 3 metres i d'una llargada aproximada de 13 metres es troba a tocar del mur de façana de l'immoble que tanca la plaça per aquesta banda.

A causa de la proximitat de les restes de les cases medievals, ens vam plantejar la possibilitat de trobar alguna resta d'aquesta època. Malauradament no va ser així, i totes les restes de murs i retalls apareguts en aquest sector pertanyien a un mateix moment cronològic que correspondria a la construcció i ús del teatre municipal.

Un cop acabats els treballs i amb l'anàlisi de les troballes efectuades, hem pogut constatar que l'antiga plaça medieval hauria tingut unes dimensions més reduïdes, d'entre 125 i 130 m² en relació amb els aproximadament 550 m² que presenta actualment, i es localitzaria a llevant de la plaça actual. Aquesta diferència de superfície s'explcaria pel fet que al llarg de la història en aquest espai hi ha hagut diverses actuacions que n'han canviat l'aspecte, com per exemple la construcció d'un escorxador o carnisseria al segle XVI i la posterior edificació corresponent al teatre, que haurien arrasat les restes de construccions anteriors, situades a l'espai actual de la plaça, i que en superfície no devien superar la que tenien les cases o edificacions medievals, ja que sembla que l'espai de carrers o de l'antiga plaça no fou ocupat.

La descoberta dels murs perimetrals del teatre, així com diverses estructures que podrien formar part de l'organització del seu espai interior, han permès identificar la zona d'accés, que es duia a terme per la zona est de la plaça actual, just on hi hauria l'espai inicial de la plaça antiga,

al lloc de confluència dels carrers de Baix, del Puig, del Forn, de les Escrivanies i de l'Església. De l'espai interior destacaríem, al sector de ponent, tot un seguit de retalls que podrien formar part de l'estructura de sustentació de l'escenari, o bé relacionades amb aquest element.

Un altre fet que es va poder constatar a partir dels resultats dels treballs arqueològics és que els nivells de circulació no han tingut gaire canvis de cota, almenys en aquest sector de la vila. La localització d'un tram de carrer empedrat que coincideix amb el nivell de circulació del teatre, a llevant del sector, així com que aquest s'assenti sobre el travertí ens fa creure que les successives refetes es degueren fer a partir de cotes molt semblants.

El que sí que ha canviat, és l'amplada dels carrers, avui més amples que els carrers existents des d'època medieval fins al segle XIX.

PLAÇA MAJOR, NÚM. 39

L'edifici amb núm. 39 de la plaça Major de Banyoles ha estat objecte d'un procés de rehabilitació que ha comportat la realització d'una intervenció arqueològica. Els treballs de diagnòs i avaluació arqueològica es van centrar en les remocions del subsòl, que varen ser negatives, i també dels paraments.

Pel que fa a la documentació dels paraments, els treballs van consistir, d'una banda, al control del repicat dels paraments per si existien grafitis, i de l'altra, estudiar quin tipus de construcció es tractava.

Sota les successives capes de morter i estuc, en aquest mur hi aparegué un parament format amb la tècnica d'*opus spicatum*, fet que d'entrada confirmaria l'antiguitat de l'edifici i que coincideix amb el parament del mateix tipus que existeix a cal Moliner. El parament en si no aporta una cronologia absoluta, malgrat això, i si el posem en re-

Imatge del parament d'*opus spicatum* de l'immoble de la plaça Major, 39, on es pot apreciar l'arrencament d'una arcada.

lació amb l'evolució general de la plaça Major i les seves cases, no es pot descartar que la construcció d'aquest mur fou entorn del segle XIII o potser abans. Aquesta dada es reforçaria amb l'arrencament de les arcades documentades tant en aquest mateix mur com en el contraposat situat a uns 5 metres. El testimoni d'aquests arrencaments acotaria la cronologia de construcció de les arcades de la casa entre la segona meitat del s. XIII i la primera meitat del s. XIV. Com a resum, plantegem dues hipòtesis. Una primera que donaria al mur d'*opus spicatum*, una cronologia més antiga sobre el qual s'hi realitzaria una ampliació cap a llevant, entre els segles XIII i XIV. Una altra hipòtesi situaria el moment de construcció d'ambdós murs i, per tant, de l'edifici de forma simultània entre els segles XIII i XIV.

Aquesta darrera hipòtesi es reforça amb la dada que la disposició dels arrencaments dels arcs a dins del mur d'*opus spicatum* semblen plenament integrats i, per tant, construïts en el mateix moment.

EL CARRER DE LA PORTA DEL FORN

L'espai on l'any 2010 es va dur a terme la intervenció és a tocar de la plaça del Teatre, on l'any 2009 es va dur a terme un control arqueològic, dins del mateix projecte de pavimentació i urbanització.

Els treballs se centraren en el rebaix longitudinal del carrer del Forn amb una rasa d'un metre d'amplada i, depenent del nivell de cota de la roca natural, entre un metre i un metre i seixanta centímetres de potència per col·locar els

nous tubs de canalització de plàstic. A banda i banda d'aquesta nova rasa es van fixar pous de recollida i recanalització dels nous serveis d'aigua que van necessitar un rebaix amb més amplada que la rasa.

Els treballs de pavimentació i urbanització van posar al descobert restes arqueològiques constructives del que podria ser la muralla medieval de la vila de Banyoles, construïda a final del segle XIII, i que perllongà el seu ús fins a la tercera guerra Carlina, a finals del segle XIX, moment en què quasi es derrueix en la seva totalitat. Tanmateix, podria correspondre a l'ampliació de les defenses de Banyoles al segle XIX a causa de les accions bèl·liques de les guerres Carlines. Malauradament, no disposem de material arqueològic associat ni d'altres dades que ens puguin adscriure aquest element a una cronologia concreta. El tram de muralla localitzat conserva dues filades de blocs ben escairats de gran mida, lligats amb morter de calç, que reposen al nivell geològic de travertí. El fossat, retallat al subsòl de travertí, fou colgat i utilitzat per al conreu ja a partir del segle XVIII –les primeres llicències es tro-

Restes de la muralla, al carrer de la Porta del Forn.

ben documentades a partir de l'any 1731– i avui en dia roman farcit per runa contemporània que anivella l'actual terra de circulació.

Sigui la primigènia del segle XIII com la fortificació i ampliació de què fou objecte al segle XIX amb les esmentades guerres Carlines, el tram de muralla també fou desmuntat al segle XX com evidencia l'estat en què s'han recuperat. Les canals d'aigua que es feren al carrer durant els anys trenta i seixanta successivament van afectar-la directament.

Pel que fa a la porta del Forn –antiga porta dels Peraseca, al segle XIII– no es va trobar cap element arquitectònic que n'evidenciés la presència. Aquesta porta va ser objecte de diverses modificacions –fortificacions, tancaments i enderroc al llarg de l'època moderna i contemporània– i actualment dóna nom a l'actual carrer i fa referència als forns que hi existiren en època medieval.

Els treballs arqueològics, però, van permetre documentar els fonaments de diverses cases habitades en el carrer, algunes de les quals s'han pogut datar del segle XVII. La datació s'ha fet a través dels dentells localitzats encara a la façana o a l'interior de l'habitatge i amb la informació proporcionada pels propietaris. Concretament, els números 3 i 5 del carrer daten del 1635, la primera, i 1621, l'última. Per altra banda, es va localitzar i documentar una canal d'aigua practicada a la roca natural i encaixada amb lloses de travertí, molt probablement associada a aquestes estructures del segle XVII.

SANTA MARIA DELS TURERS

L'entorn de Santa Maria dels Turers ha estat modificat els últims anys a partir de les obres de reurbanització del nucli antic, però també amb motiu de les noves necessitats del culte a l'Església. Aquestes actuacions van comportar la realització de diverses intervencions

arqueològiques que van permetre documentar part del cementiri parroquial de Santa Maria dels Turers i també altres estructures relacionades amb la mateixa església o amb la trama urbana de Banyoles des d'època medieval fins a època contemporània.

L'any 2009 es va realitzar un projecte de rehabilitació i reforma de la sagristia i de la capella dels Dolors, concretament a la plaça que es troba al nord de l'església, a tocar els carrers de Sant Benet i Navata, just darrera de l'absis de l'església.

Els treballs es varen desenvolupar en dues fases en funció de les necessitats constructives. Durant els treballs d'enderroc de la sagristia es van localitzar un mur i dues inhumacions. El mur, anterior a la construcció de la sagristia, recolzava al cos de l'església de Santa Maria dels Turers, erigida entre el 1270 i el 1333. Amidava 4,8 metres de llargada per 0,80 metres d'amplada, i tenia una potència de 45 cm. Estava construït amb blocs de travertí i lligat amb morter de calç de color grisós. La seva fonamentació recolzava directament en el subsòl geològic de travertí. Aquest estava tallat en la seva part inferior (fonamentació), pel mur de la sagristia, però en la seva part superior estava cosit amb aquest.

Durant la segona fase dels treballs de remodelació de l'espai exterior de l'església es va determinar la presència de diferents murs de fonamentació d'antigues cases que s'adossaven a l'església. Cobrint tot aquest espai es va observar un nivell de reblliment amb runa moderna procedent del seu enderroc. Per sota d'aquests nivells es varen localitzar 5 nous enterraments molt alterats per les reformes dutes a terme dins aquest espai.

El mur documentat en la primera fase hauria format part d'algun tipus d'estructura associada a l'església de Santa Maria dels Turers (possiblement una petita capella). La fonamentació d'aquest després es va reutilitzar durant els moments inicials de la sagristia. En les darreres reformes,

a la sagristia, aquest mur va deixar de funcionar i va ser cobert pel paviment que ha perdurat fins avui dia. Aquest mur, juntament amb els altres dos localitzats a la segona fase, són anteriors a la construcció de la sagristia (segles XVIII-XIX). Recolzen en el cos de l'església de Santa Maria dels Turers. D'altra banda, aquests murs tallen algunes de les inhumacions que retallen el subsòl geològic de travertí i que tindrien una datació entre els segles XII i XIX. Per tant, la cronologia d'aquests murs l'hauríem de situar en algun moment posterior al segle XII i anterior al segle XIX. Cal dir que l'absència d'altres materials arqueològics no ens en permet concretar més la datació. Tota la resta de murs localitzats són posteriors a la construcció de la sagristia i estan relacionats amb tot un conjunt de cases que s'adossaven al cos de l'església i que perduren fins a principi del segle XX.

Després d'aquesta intervenció promoguda pel Bisbat de Girona, es van succeir diverses intervencions relacionades amb els projectes de remodelació dels carrers del voltant, com el carrer de la Porta del Forn, el carrer de l'Església i la plaça de Santa Maria, els anys 2010 i 2011 i, més tard, el tram a tocar del carrer Sant Antoni comprès entre la plaça de Santa Maria i el carrer dels Valls, l'any 2012.

Les obres del carrer de la Porta del Forn formava part del mateix projecte de reurbanització, però els seus resultats s'han tractat de manera diferenciada perquè no pertany a l'àrea d'influència de l'església de Santa Maria. El carrer de l'Església, anomenat d'antic "carrer dels Morts", la plaça Santa Maria i el tram a tocar del carrer Sant Antoni, en canvi, es troben a l'entorn més immediat de l'església i van aportar informació directament relacionada amb aquesta.

Els treballs duts a terme en aquests tres àmbits van posar al descobert part del cementiri parroquial de Santa Maria dels Turers. En total, amb les tombes excavades durant la

Estructures no funeràries localitzades entre el carrer de Santa Maria i el carrer Sant de Benet. Algunes són recs i conduccions d'aigua, i d'altres són d'interpretació difícil, com ara la construcció amb blocs de pedra de morfologia irregular, que aparentment se situa per sota de l'església.

intervenció de la sagristia, es van excavar 72 tombes en un sol nivell, i retallades al subsòl del travertí. No presentaven gran varietat de tipologies i es van poder establir els límits del cementiri tant al carrer de l'Església, a tocar amb la plaça del Teatre, com a de tocar el carrer Sant Antoni, aproximadament a la paret sud de l'edifici de la rectoria.

El resultat més destacable va ser, sens dubte, la documentació del cementiri parroquial i del fossat de la muralla en

la cruïlla del carrer Sant Antoni i carrer dels Valls, amb una profunditat de 2,5 metres. Altres elements també detectats i que es poden datar en època moderna i contemporània són nombroses canalitzacions i retalls a la roca.

EL CARRER NOU I LA PLAÇA DEL MONESTIR

La intervenció al carrer Nou i a la plaça del Monestir, l'any 2012, va aportar una gran quantitat de dades en re-

lació amb la trama urbana medieval de Banyoles i el sistema defensiu del monestir, a banda de la documentació del cementiri monacal (Agustí, García, 2012).

La major part de les restes van aparèixer a la rasa d'obres fetes a la plaça del Monestir en una superfície d'aproximadament 100 m², on es va posar al descobert part de la necròpolis del monestir de Sant Esteve. L'excavació va permetre diferenciar tres nivells d'enterraments: un a nivell superior, on es localitzen restes d'inhumats sense estructura definida i seguint diferents eixos d'orientació; per sota, un segon nivell d'enterraments amb caixes de lloses; i, finalment, tombes de diferent tipologia excavades en el travertí, algunes amb coberta de lloses i d'altres sense. En total, 90 tombes a més d'un nombre important d'individus reïnhumats en les tombes excavades al travertí i remenats en els nivells superiors. Les dades obtingudes d'aquesta necròpolis, així com la seva interpretació, es troben en el capítol 4 d'aquest volum.

A davant del portal de la Cooperativa Agrícola de Banyoles s'hi van documentar dos fossats paral·lels separats per tres metres de distància.² Amiden 4,35 m a la part superior, 2,75 m a la base, i 1,80 m de profunditat. La seva orientació segueix l'eix nord-oest-sud-est NO/SE. Tot indica que es tracta del fossat defensiu del Monestir en la seva part nord reblert per materials constructius i també per restes humanes provinents del cementiri monacal. Entre tots dos fossats existeixen enterraments, fet que ens fa pensar que, possiblement, el fossat es construís posteriorment als enterraments, en una zona que abans s'havia utilitzat com a cementiri i que, després, va ser ocupat per la fortificació del recinte del monestir.

Per sota de les estructures d'enterrament retallades al

Fossat de la muralla del monestir de Banyoles a l'altura de l'Agrobotiga. Fotografia: Mateu Butinyà.

subsòl rocós i localitzades a prop del perfil sud del primer tram de la rasa i a davant de la porta de l'agrobotiga, aparegueren empremtes d'extracció de pedra, molt possiblement emprada per a la construcció del monestir.

Després de l'excavació de la necròpolis del monestir de Banyoles les obres de reurbanització del carrer Nou pros-

² El control arqueològic va començar un cop l'obra havia iniciat els treballs, fet que no va permetre documentar-ne els fossats amb precisió. Cal agrair la documentació fotogràfica i oral sobre aquests elements aportada per Mateu Butinyà. .

seguiren sota control arqueològic. Durant les tasques de control es localitzaren diverses construccions relacionades amb l'antiga alineació del carrer i la seva urbanització.

El carrer Nou conserva, en bona mesura, l'alineació original, però en algun punt s'hi observa l'eixamplament, com en la zona que ocupa l'edifici del Sagrat Cor i dos habitatges que se li adossen al sud, així com també a l'extrem sud del carrer, a tocar de l'església de Santa Maria dels Turers.

En aquests punts s'hi van documentar tres murs que pertanyen als antics edificis del carrer i assenyalen l'alineació d'aquest, més estreta i en concordança amb els edificis més antics que encara conserven l'alineació antiga. També s'hi van localitzar diversos trams de paviments del carrer, i també de l'entrada d'algun edifici.

En tota l'extensió del carrer Nou no s'hi van localitzar restes òssies humanes que evidenciessin la presència de cementiri en aquest carrer. Únicament en tenim constància a l'extrem est, on es localitzaren les últimes tombes de la intervenció i, a l'extrem oest, on es van observar ossos remenats en l'antiga rasa del clavegueram i que pertanyien al cementiri parroquial de Santa Maria dels Turers. En aquest sentit, aquesta intervenció ha permès definir els límits dels dos cementiris en les parts que afecten el carrer Nou i desmitificar el record veïnal, que durant les obres de l'antiga claveguera l'aparició d'ossos humans va ser constant des de la plaça del Monestir fins a Santa Maria dels Turers.

ARQUEOLOGIA FUNERÀRIA

Monestir de Sant Esteve.

INTRODUCCIÓ

L'arqueologia, actualment, l'exerceixen professionals que han estat formats acadèmicament, i que utilitzen una metodologia ben establerta, organitzada i sistemàtica. Sense entrar en les teories dels diferents corrents que l'arqueologia ha afrontat al llarg dels darrers anys (el positivisme, la Nova Arqueologia o el postprocessualisme), els mètodes de registre i correspondència de dades que els arqueòlegs fan servir garanteixen abastament el rigor empíric que la disciplina demana. Aquesta manera de treballar permet, si no la reversibilitat, almenys la comprensió de tot el procés a qualsevol altre professional que no sigui l'autor del registre original. Tenint en compte que, per als estudis arqueo-

lògics, primer cal obtenir la documentació del subsòl, sovint amb la destrucció de substrats on roman amagada, el mètode arqueològic fa imprescindible registrar aquesta informació amb detall.

Tot el que sembla sofisticat i excessiu als ulls de molts profans –dibuixos, profusió de fotografies, mesures, recollida de mostres, ús d'eines de precisió i aparells tecnològics, etc.– adquireix un valor extraordinari en el treball de laboratori un cop finalitzada l'excavació. Més enllà d'aquestes tasques, l'arqueologia s'enriqueix amb les aportacions –moltes de les quals recents– d'altres disciplines que contribueixen a la creació d'un nou model de coneixement, sovint complex. La combinació dels diferents resultats per-

Registre fotogràfic de restes esquelètiques al carrer Nou.

met, finalment, reconstruir un context que sembla que hàgim alterat amb la nostra feina i convertir els estrats arqueològics exhaurits en un discurs científic, per fer-lo comprensible a la societat a què es deu.

L'arqueologia funerària és la que es dedica de manera específica a l'excavació i estudi dels contextos sepulcrales, és a dir, de les estructures d'enterrament. Normalment són dipòsits fets expressament per preservar les restes mortals dels membres d'una comunitat. Dins de cada tomba es troben, no només les restes humanes corresponents sinó també un grapat de traces culturals de la societat que n'és protagonista. Des de la manera de construir i dissenyar l'espai de la tomba i el cementiri, fins al dipòsit d'objectes que acompanyen el difunt i la seva localització, passant per com ha estat vestit o amortallat, la posició en què ha estat col·locat, la seva orientació en l'espai i com ha estat coberta i senyalitzada la tomba, tot un cúmul de dades que els arqueòlegs interpreten per donar sentit als gestos rituals del funeral.

Naturalment, la població que ha repetit aquests gestos també és la que físicament ocupa les tombes. L'interès de l'antropologia per les seves restes, el seu aspecte físic, el seu estat de salut, són dades que ens donen una informació molt valuosa de la gent que va viure a la zona fa centenars d'anys.

L'experiència d'excavar el Cementiri Vell de Banyoles l'any 2008 va suposar un aprenentatge afegit. Es tractava d'un cementiri datat entre final del segle XVIII i inicis del XIX, que va proporcionar unes 300 tombes amb el seu estudi exhaustiu i una bona difusió. Aquest exercici

Un moment del procés de dibuix al carrer Nou.

ajudà a millorar les tècniques de registre que van ésser útils quan, entre el 2011 i el 2012 es va excavar una part dels cementiris medievals del nucli històric de la vila.

EXCAVACIÓ D'UNA TOMBA

Bibiana Agustí i Antònia Díaz-Carvajal

El registre arqueològic d'una tomba comporta un procés mecànic molt senzill però rigorós. La tomba, en tractar-se normalment d'un conjunt tancat, permet fer un treball de registre individual sistemàtic.

En primer lloc cal fer una bona delimitació de l'estructura d'enterrament i situar-la a l'espai en relació amb referents topogràfics. Seguidament, s'excava com una estructura aïllada, registrant elements de coberta, afectacions i dipòsits posteriors, capes de reompliment i sedimentació, fins arribar al dipòsit funerari en si, que pot ser d'un o de diversos esquelets.

També cal registrar la presència de materials que puguin estar relacionats amb la preparació de l'estructura funerària, la seva construcció o la seva adaptació pel dipòsit del cadàver. A més, en aquest procés es pot detectar si la tomba ha estat utilitzada una o més vegades per tal de reconstruir-ne la seqüència diacrònica.

La identificació del tipus de sediment que rebleix una tomba és imprescindible per poder interpretar les seqüències estratigràfiques. Es procedeix com en qualsevol estrat arqueològic, fent totes les observacions per escrit, en dibuix i fotografia, i amb especial atenció a tot el que envolta l'esquelet i que pugui donar informació, com dipòsit d'objectes, elements de mortalla o de vestit i canvis en el sediment. Es fa amb l'objectiu de reconstruir els processos que s'han esdevingut a la tomba un cop efectuat el dipòsit d'inhumació.

El desenvolupament de l'arqueotematologia –que comprèn l'antropologia i la tafonomia– examina el procés de descomposició del cos i respon preguntes referents a si el cos havia estat amortallat, si el dipòsit ha estat o no ha estat reblert, o si ho ha estat parcialment i si hi ha hagut cap manipulació posterior.

Arribats a les restes humanes, l'excavació d'un esquelet exigeix un bon coneixement de l'anatomia per tal de no malmetre els teixits ossis ni els possibles elements orgànics que es puguin haver preservat i que poden ser de naturalesa patològica, cultural o tafonòmica. És per això que la figura de l'especialista antropòleg es fa imprescindible en aquest procés.

Cal localitzar els elements esquelètics i l'estat de les connexions articulars, la presència de calcificacions o càlculs que ens parlin de processos patològics dins la zona toràcica i abdominal. En el cas d'esquelets femenins, cal verificar l'existència de possibles restes esquelètiques fetals. També és el moment idoni per localitzar possibles artefactes que ens puguin informar d'una manipulació o agressió, projectils procedents d'armes i que hagin quedat atrapats en el cos del difunt, o fins i tot dispositius ortopèdics.

En els contextos medievals els esquelets solen aparèixer en posició de decúbit dorsal (de panxa enlaire). L'excavació de l'esquelet en bones condicions exigeix el coneixement de la posició exacta dels elements que es troben en una cota superior –normalment són els peus– i que ens donarà la pauta per recuperar la resta d'elements. És important saber, per exemple, que probablement els ossos de peus i mans s'hauran dispersat per l'espai buit de la tomba si el cadàver no va ser cobert amb terra immediatament. Així doncs, depenent de com estiguin disposats aquests ossos de les extremitats, ja es podrà tenir o comptar amb una guia per continuar descobrint la resta de l'esquelet. També cal saber que els elements púbics de la zona pèlvica, en el cas que es tracti d'un rebliment immediat o en un espai ajustat a l'amplada del cadàver, es presentaran a una cota més elevada que les ales ilíaqües; es tracta d'un element ossi important per al càlcul de l'edat i per a l'avaluació sexual però, alhora, conformat per un teixit trabecular fràgil i molt vulnerable. Per això, cal ser especialment prudent en la seva recuperació.

D'esquerra a dreta, localització de la tomba, excavació de les restes humanes, documentació fotogràfica, antropològica i registre arqueològic.

En el cas de restes de nadons o fetus, és aconsellable recollir tot el sediment en contacte amb l'esquelet, per tal de garbellar-lo en el laboratori i recuperar-ne els petits elements ossis i dentaris que es poden perdre fàcilment durant l'excavació.

El bon registre que es faci durant aquesta fase permetrà afinar l'estimació d'edat i sexe, alguns diagnòstics patològics i, fins i tot en algun cas, es pot explicar la causa de la mort si es tracta d'un traumatisme greu en què no hi hagi hagut temps de culminar un procés de regeneració òssia per a la consolidació o cicatrització.

Existeix la possibilitat que hi hagi més d'un dipòsit funerari en un mateix espai individual. Aleshores, la meticulositat de l'excavació i el registre són de nou fonamentals per a la comprensió de la seqüència dels dipòsits i les seves alteracions.

La recuperació de mostres de sediment és indicada en el cas que es registrin elements diferenciats o quan s'intueixi la presència de restes orgàniques (ofrenes alimentàries, florals, etc.). Recuperar restes faunístiques, si existeixen en el reompliment o com acompanyants del dipòsit de restes humanes, obre la possibilitat d'emprendre anàlitiques químiques

que ens informen sobre aspectes alimentaris o d'origen. Pel que fa a la presència de carbons o fusta, també és interessant recollir-ne mostres per poder-ne identificar l'espècie vegetal i per destinar-les a l'anàlisi de datació per C_{14} .

Cal tenir present, però, que l'observació de les restes humanes no pot satisfer totes les qüestions plantejades quant als gestos funeraris ni quant als objectes dipositats com ara ofrenes o acompanyament.

El tipus d'embalatge de les restes humanes procedents de l'excavació depèn de les condicions immediates del procés d'estudi. Aquestes condicions sol·liciten una neteja el més ràpida millor per tal d'eliminar les restes de terra i de la humitat. Si es donen aquestes circumstàncies, les restes es poden guardar en caixes o bosses de plàstic fins al moment de ser tractades en el laboratori. Cal que aquests contenidors siguin perforats per tal de permetre la circulació de l'aire, i identificats amb el número de registre arqueològic. No és aconsellable embolicar les restes en paper o tela ni dipositar-les en caps de cartró per tal d'evitar-ne tant la degradació com la possible contaminació. També és important no apilar les restes esquelètiques per preservar-ne l'estructura, ja que es tracta de material fràgil.

CEMENTIRIS I TOMBES A BANYOLES I EL PLA DE L'ESTANY

La primera resta humana documentada a la comarca és la coneguda mandíbula de Banyoles, trobada al Pla de la Formiga, a Mata, per Pere Alsius i Torrent a les darreries del segle XIX, amb una antiguitat de 65.000 a 45.000 anys. La primera pràctica funerària documentada al Pla de l'Estany prové, però, de les coves de Serinyà. L'any 1973, a la cova de Mollet III, s'hi va trobar un crani que estudis posteriors han confirmat com la resta humana moderna més antiga localitzada fins ara a Catalunya, amb una antiguitat de 22.300 anys. Excavacions recents fetes per arqueòlegs de la Universitat de Girona han permès exhumar diverses restes de cargols marins perforats, així com una banya de cérvol, també perforada, que permetrien assegurar que les restes humanes formarien part d'un enterrament del paleolític superior. Al Reclau Viver també s'hi coneixen enterraments humans del Gravetià o Solutrià en petites fosses que contenien l'esquelet i un aixovar funerari format per collarets de curculles marines (Soler *et alii*, 2013).

Al poblat Neolític de la Draga, a Banyoles, s'hi han recuperat dues restes humanes aïllades: una dent i una falange (Bosch, Chinchilla, Tarrús, 2000). Possiblement els llocs sepulcrales serien les coves de Mollet III i d'en Pau, a Serinyà, on s'han trobat materials ceràmics de la mateixa cronologia. A la part urbana de Banyoles, l'enterrament més antic documentat és el localitzat a l'antiga fàbrica de ca l'Agustí, excavada el 1954 pel Dr. Josep M. Corominas (Tarrús, 2000: 98). Es tractava d'un enterrament en fossa excavada al travertí que contenia les restes d'un home de 40 a 50 anys, col·locat en decúbit dorsal. A partir de l'estudi del seu aixovar, format per una tassa de ceràmica feta a mà, un ganivet i una punta de sílex, es va poder datar cronològicament entre el 4100 i el 3400 aC, en el neolític mitjà.

Llevat del que passa a comarques com l'Alt i el Baix Em-

pordà, on hi ha una gran concentració de construccions megalítiques, sobretot a la serra de l'Albera i a les Guilleries, al Pla de l'Estany només disposem de dos exemples d'aquests enterraments col·lectius que s'utilitzaren a partir del III mil·lenni i fins a l'edat del bronze. Un d'ells és el dolmen de tipus galeria catalana del puig de Sant Dalmau o de la Mota, a Palol de Revardit. Descobert pel Sr. Erundino Sanz l'any 1974, fou excavat per Lluís Esteve Cruaños l'any següent. Durant l'excavació s'hi recuperaren diversos objectes que devien formar part de l'aixovar funerari, com per exemple fragments de vasos ceràmics del tipus campaniforme i de l'edat del bronze, així com diverses denes de collaret realitzades en pedra turquesa i esteatita. Les restes humanes corresponen a un mínim de 34 individus d'ambdós sexes i edats diverses, entre els quals hi ha 14 nens, 10 joves, 9 adults i una persona d'edat avançada (Agustí, 1999). L'any 1995 i per iniciativa del Museu Arqueològic Comarcal de Banyoles, fou restaurat, tot i que actualment requeriria una altra actuació de restauració i senyalització per a posar-lo en valor.

L'altre exemple d'aquests tipus d'enterraments col·lectius és el dolmen de les Closes, una altra galeria catalana, al veïnat de Pujarnol, al municipi de Porqueres. L'excavació de la seva cambra funerària no va proporcionar cap tipus de restes, ja que havia estat expoliat (Tarrús, 2000).

També a Porqueres, al turó de Mas Castell, hi ha indicis d'una necròpolis d'incineració, a l'oest de l'actual mas. Malauradament, sabem poca cosa d'aquest antic cementiri que constituiria el precedent del poblat ibèric, només alguna notícia oral i indirecta, ja que sembla que fou parcialment destruït a conseqüència d'unes obres modernes dutes a terme sense cap tipus de control arqueològic (Castanyer, Tremoleda, 1999).

Amb el desembarcament a Empúries de les legions romanes comandades de Gneu Escipió l'any 218 aC en el trans-

Procés d'excavació d'una tomba romana de *tegulae* a doble vessant de la vil·la romana de Vilauba (Camós). GRAPE

curs de la segona Guerra Púnica, s'inicia a casa nostra el que anomenem la romanització, és a dir, la implantació de les formes culturals, polítiques, econòmiques i administratives romanes sobre els territoris conquerits de bell nou. Això es reflecteix en la construcció de noves ciutats, vies de comunicació i noves formes d'explotació del territori. Un element bàsic per a l'explotació i control de les terres abans administrat pels ibers seran les vil·les. D'aquestes masies o "cases de pagès" romanes i dels cementiris associats a aquests establiments rurals en tenim uns quants exemples al Pla de l'Estany. El cas que millor es coneix és el de la vil·la romanovisigoda de Vilauba (s. I aC-VII dC), al municipi de Camós. Malauradament no disposem de dades del cementiri de la fase altimperial, de la qual només hi ha referències orals, i que es localitzaria en un camp situat una mica més al nord del jaciment. En canvi es coneix millor el cementiri de la fase baiximperial de l'assentament, destruït en part durant la construcció d'una nau industrial a llevant de l'anomenat Camp Baix. D'aquest període del jaciment, se n'han posat al descobert un total de 9 sepulcres, 3 de les quals al Camp Alt, i les restants al Camp Baix. Els enterraments del Camp Alt es varen localitzar en àmbits de l'antic edifici que havien estat abandonats. Es van excavar dues tombes infantils –una en una àmfora que contenia les restes de l'infant i una altra en caixa de lloses–, a més d'una tercera d'adult, disposada sobre una base de teules planes amb coberta a doble vessant. De les sis localitzades al Camp Baix, totes d'adult, quatre estaven fetes amb teula plana al terra i coberta a doble vessant, una en fossa i base de lloses i l'última en fossa delimitada per pedres i una teula a cada extrem. El difunt hauria estat col·locat sobre una planxa o dins d'una caixa de fusta, ja que aparegueren deu claus de ferro al perímetre de la fossa. Havien estat disposades arranjades en filera, formant petits agrupaments i amb una orientació oest-est, amb el cap vers l'oest, mentre que l'última, situada al marge del camp, duia una orientació nord-sud. Totes menys una, la

Vista parcial de la necròpolis tardoantiga de Porqueres. Autor desconegut. Arxiu Comarcal del Pla de l'Estany. Fons del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles.

feta en fossa, contenien objectes d'acompanyament funerari: una gerra d'una sola nansa de ceràmica comuna oxidada i una petita punta de javelina, un petit plat de ceràmica de cuina reduïda, un petit calze de ceràmica de cuina a torn i una petxina. Per la composició dels aixovars, cal situar-los cronològicament cap a finals del segle III o inicis del IV.

Al Puig de Sant Martíà, prop del Mirador, l'any 1973 hi fou descoberta una tomba d'època romana baiximperial. Excavada per Jaume i Mateu Butinyà, aquest enterrament estava format per una caixa bastida amb *tegulae*, amb coberta

a doble vessant. Les restes, orientades en l'eix est-oest, es trobaren molt malmeses. L'aixovar el componien tres petites gerres d'una sola nansa de ceràmica comuna oxidada, una petita destral de ferro i dos petits platerets de bronze que devien servir per fer música. Aquesta inhumació s'hauria d'associar a una possible vil·la als camps de Can Collell, que està a uns 150 metres de distància.

Prop d'aquí, a Usall, al "camp de les Lloses", l'any 1937 Jaume Butinyà hi excavà un enterrament en cista, feta amb teules planes sense lligar, la coberta a doble vessant, amb l'aresta coberta amb teules corbades (ímbrex), i una orientació est-oest. L'aixovar el formava una gerra d'una sola nansa de ceràmica comuna oxidada i un plat de ceràmica de cuina reduïda, un fragment de ferro i set claus de bronze. Per la composició de l'aixovar funerari caldria datar aquest enterrament en un moment del segle IV dC, i podria estar associat a la vil·la de Can Bach Esteve.

A part d'aquestes troballes, la resta de notícies relatives a l'àmbit funerari són poc significatives. A Cornellà es va trobar un didal de bronze probablement funerari, mentre que a Camós, a prop del mas Saubet, hi fou trobat un ponderal de bronze en forma de petxina en el que devia ser una zona de necròpolis que Pere Alsius refereix i adscriu a època romana, ja que estaven formats per "...grans teulas ó rajolas ab bordó...".

Tot i que més aviat semblaria de l'època altimperial, les inhumacions de la urbanització de Banyoles Park serien de cronologia imprecisa, en un pendent de la serra de Sant Patllari, com la tomba trobada a l'Olivet d'en Parramon, a Esponellà. A Crespià, a la plaça de l'Església de Santa Eulàlia, durant la construcció d'una sala polivalent feta sense control arqueològic, es van destruir les restes d'un possible assentament o cementiri d'època romana, del qual després només es van poder recuperar una gran quantitat de fragments de teula plana.

Els cementiris localitzats a mas Castell, a Porqueres, i al veïnat de Lió, als afores de Banyoles, mereixen menció a part.

El primer va ser descobert l'any 1965, i va motivar un seguit de campanyes d'excavació al costat nord del mas Castell i molt a prop del temple romànic de Santa Maria. Fins a l'any 1977 foren localitzades més d'un centenar de tombes situades al voltant d'una basílica bastida cap a final del segle IV o inicis del segle V dC, i reformada durant els segles VI-VII. D'aquestes dues primeres etapes de l'edifici en formen part 65 inhumacions, de tipologia diversa. Unes, seguint el model romà de tomba de coberta amb teula plana a doble vessant, d'altres, amb caixa de lloses de travertí i de planta rectangular, enterraments en àmfora, en fossa d'obra, i dues en sarcòfags monolítics. A partir del segle VII, o fins i tot en un moment posterior, la superfície de l'església es va reduir i es disposà d'un nou espai per als enterraments a l'oest, aprofitant espais de l'antic edifici com a lloc d'inhumació de difunts, amb 45 tombes documentades, abans que l'espai fos ocupat per estructures relacionades amb el castell medieval de Porqueres.

Un cas semblant és el de les tombes del veïnat de Lió a Banyoles. A les darreries del segle XIX Pere Alsius esmenta la troballa, als voltants del mas que dona nom al veïnat, de tot un seguit de tombes arrencades amb coberta de *tegulae*, amb els laterals de lloses i el fons d'*opus signinum*. Per la descripció que en fa, es poden datar en època tardoromana. Més tard, l'any 1947, hi van aparèixer 9 tombes més, que van ser excavades per Mossèn Lluís Constans. En una de les sepultures hi aparegué el braç d'una creu de ferro de possible cronologia visigòtica o fins i tot posterior. Cap d'aquestes estructures no és visible avui dia, ja que es van destruir amb l'ampliació de la carretera C-150.

També a Lió, en un lloc indeterminat, l'any 1915 hi foren descobertes sis tombes d'incineració, tres de les quals amb urna cinerària i tres en cista, practicades al xalió i recobertes

amb rajol i coberta de *tegulae*. En una de les urnes que formen part de l'aixovar hi foren recuperats quatre ungüentaris o lacrimatoris, que datarien aquests enterraments vers el segle I dC. Tot i que sovint aquestes tombes s'han associat a una vil·la romana a la vora de Lió, és més versemblant que aquest cementiri correspongués a un temple que hauria tingut llarga pervivència en el temps.

Els enterraments descoberts al subsòl del monestir de Sant Esteve de Banyoles durant unes obres fetes l'any 1969 són d'època altmedieval. Es posaren al descobert les restes d'un absis romànic circular i de dues absidioles a les quals s'associaven un conjunt de sepultures. Unes altres obres, l'any 1980, descobriren un altre absis, aquest preromànic, i cinc enterraments de forma rectangular tallats a la roca, que estarien associats a les restes del primer monestir, dos dels quals amb capçalera diferenciada o antropomorfa, que es podrien datar cap al segle X. Quatre tombes més, amb parets i coberta de lloses, foren localitzades a l'exterior de l'absidiola del temple romànic consagrat l'any 957 per Arnulf, bisbe de Girona.

A Guèmol, al mes de desembre del 1951, i durant les obres de construcció d'una casa als núm. 60-62 de la carretera de Camós, s'hi descobriren 8 enterraments també excavats a la roca. Es tractava de tombes de fossa molt simples, de forma allargassada o trapezoïdal amb els extrems arrodonits, orientades al nord-oest. L'ampliació posterior va localitzar 10 sepultures més, totes sense objectes funeraris. Tot i que en un principi se situaren en època visigoda, la relativa proximitat amb l'església de Sant Pere de Guèmol, documentada com a mínim des de mitjan segle X (957), fa pensar que es podrien situar cronològicament entre els segles X-XI.

També als voltants de Santa Maria dels Turers, durant les obres d'ampliació del segle XIX, es van descobrir sepultures excavades a la roca, de forma rectangular i alguna d'antropomorfa, cobertes amb lloses encaixades en un galze la-

Tomba de lloses localitzada al castell de Palol de Revardit.

teral, corresponents a l'antic cementiri parroquial. En alguna s'hi va recuperar una petxina.

De l'alta edat mitjana, i amb una cronologia d'entre els segles VIII-X, són el grup de sepultures antropomorfes i excavades al subsòl rocós localitzat a prop del mas de Can Comes, al veïnat de la Mota, a Palol de Revardit, així com les que foren descobertes al voltant del cementiri parroquial de Sant Andreu de Mata. També a Camós, al marge d'un camí que mena a Can Fonso i Can Casellas, a prop de l'Ajuntament, fou possible recuperar les restes de dos enterraments en molt mal estat de conservació i sense aixoa-

var. Com sembla, durant els treballs agrícoles fets en camps propers, i al llarg del temps, foren localitzades més tombes que han desaparegut completament.

Una mica més moderns són els enterraments localitzats en el decurs de les obres de restauració i excavació del Castell de Palol de Revardit. Durant aquests treballs, desenvolupats entre el 2008 i el 2014, s'han pogut excavar les restes de 7 inhumacions relacionades amb el cementiri parroquial de l'església de Sant Miquel, situada a l'interior del clos del castell. D'aquestes, 4 eren en caixa de lloses i la resta, en fossa simple. En cap no es van localitzar objectes funeraris. Per la seva morfologia de lloses laterals disposades de manera vertical i una coberta amb lloses planeres, aquests enterraments es poden datar entre els segles XI i XIII.

Al nucli de Riudellots de la Creu, dins el municipi de Palol de Revardit, i a l'entorn de l'església de Sant Martí, esmentada per primera vegada entre 1053-1058, durant les obres de reurbanització del veïnat l'any 2013 es va poder excavar part del cementiri parroquial, amb la troballa de 138 esquelets. Es va poder constatar un ús continuat de la sagrera per usos funeraris des dels segles XII-XIII fins a l'actualitat (Colomeda, 2014). La major part dels enterraments corresponien a tombes de fossa simple, i només la fase més antiga presentava alguna caixa de lloses. Els enterraments d'aquesta fase tenien una orientació est-oest amb el cap a l'oest. Pel que fa als elements d'acompanyament d'època medieval, es varen recuperar tres petxines de pelegrí, que certificaven la peregrinació a Santiago de Compostel·la.

No volem acabar aquest resum de les troballes d'enterraments a la comarca sense esmentar, ni que sigui breument –ja que aquest va ser objecte d'un minuciós estudi dins un volum d'aquesta mateixa col·lecció–, el Cementiri Vell de Banyoles: el Campo Santo. L'any 2008 i com a conseqüència de les obres de construcció d'uns edificis d'habitatges en els antics terrenys de l'Escorxador Municipal i del Parc de

Tomba de lloses de Riudellots de la Creu (Palol de Revardit).

Bombers, es van exhumar les restes de 235 enterraments corresponents a aquest cementiri de curta vida, ja que només va romandre en ús des de l'any 1786 i fins al 1912 (Agustí et alii, 2009).

A la comarca del Pla de l'Estany disposem d'una notabilíssima informació sobre els cementiris, tant d'àmbit rural com urbà, que abasten un amplí ventall cronològic, des del paleolític superior fins l'actualitat. És una riquesa de dades sobre els costums i creences de la població i ens permet comprovar que, tot i el temps que ens separa, algunes coses no han canviat gaire, com per exemple el respecte vers els nostres difunts.

ELS CEMENTIRIS MEDIEVALS DE BANYOLES.

Extensió i cronologia

Els cementiris medievals del nucli de Banyoles corresponen a les dues institucions que exercien la funció de cementiri a l'època medieval. D'una banda, el cementiri monàstic vinculat al monestir benedictí de Sant Esteve i, de l'altra, el cementiri parroquial de l'església de Santa Maria dels Turers. Ens situem pels volts de l'any 1000, un període històric fonamental per al disseny urbanístic i social de la vila. Per això, els dos cementiris urbans constitueixen la base per comprendre una part important de la xarxa urbana i la delimitació dels seus espais productius.

El punt de partida de la documentació escrita situa la fundació benedictina del monestir de Sant Esteve al segle IX i la de la parròquia de Santa Maria a l'XI. Aquests documents ens situen en plena edat mitjana, en un moment en què l'advocació al màrtir Esteve és comuna per a molts monestirs benedictins i la mariana va associada especialment a la monarquia carolíngia.

Cal entendre les fundacions eclesiàstiques en el context altmedieval d'un territori en procés d'estructuració, des del

domini carolingi i la imposició del delme fins a la fi del segle VIII. El bisbat de Girona, com la resta de les diòcesis del moment, defineix els termes de les parròquies rurals i els seus parroquians com el “conjunt de fidels lligats, inicialment per la situació de llurs sepultures, a la figura del rector de la seva església” (Mallorquí, 2011: 28). La població que creix a redós de l'església parroquial conforma un nucli o vila –la Vila Vella–, que en depèn directament per vincles tant religiosos –el bateig, la missa, les ofrenes, el funeral– com administratius –el mateix delme i les ofrenes. Es tracta d'un fet que es repeteix a tot el territori i comença el lent procés d'*inecclesiamiento*, que reuneix en un mateix indret església, cementiri i hàbitat i contribueix a fixar especialment la població i les relacions de domini senyorial (Mallorquí, 2011: 31). No es pot separar el creixement de la població de la Vila Vella de la fundació del monestir, amb el qual es mantenen vincles molt intensos per bé que més relacionats amb els serveis que la població fa a la comunitat monacal.

La població i els dos edificis religiosos estaven envoltats per un recinte emmurallat, a més del que ja encerclava el Monestir, i que es va ampliar per incloure la Vila Nova –amb la seva plaça del Mercadal– quan la vila visqué el període de prosperitat durant el segle XIII (Palmada, 2009). Es tracta d'una fortificació que progressa a mesura també que creix el poder abacial i la importància de la vila. Pel que fa al monestir el clos, té diverses torres a nivell de la sagristia, la infermeria, la torre Major, la del Palau de l'Abat i la del Viver Gran, així com fossats a tot volt coincidint amb els mateixos recs que canalitzen l'aigua. Els documents del segle XIV situen a ponent el tram de muralla que va del verger de l'abat al Reliquer, a davant del portal de l'hospital. Just fora d'aquest tram de muralla hi ha el cementiri i l'hospital, als quals s'accedeix per un portalet i un pont sobre el fossat (Abellan; Grabuleda, 2012).

Els dos espais funeraris –el de la parròquia i el del mones-

tir– funcionen de manera simultània. Quines són, per tant, les característiques de cadascun? La distribució de l'espai, la morfologia de les tombes, els espais de circulació, tot i que només han estat examinats de manera parcial, ofereixen aspectes ben diferenciats. En aquest capítol tractarem les semblances i diferències i n'argumentarem unes i altres per comprendre'n el funcionament i les seves circumstàncies.

El de Santa Maria és, *a priori*, el cementiri de la parròquia, aquell al qual accedeix el gros de la població cristiana que hi està adscrita. En canvi, el cementiri monàstic és un espai sepulcral teòricament privilegiat, reservat a la classe monacal i a una elit social que hi accedia mitjançant un desig expressat en el testament o bé per la intercessió d'algun familiar. En aquests casos podem sobreentendre que es feia per mitjà d'alguna compensació a la comunitat monàstica. Però en el nostre cas, com en tants d'altres, l'espai exterior del cementiri monacal ha pogut coincidir en alguns moments de la història amb el cementiri de l'hospital, documentat de manera imprecisa.

Segons les fonts escrites, tots dos cementiris van ser utilitzats des de la fundació de l'església respectiva fins final del segle XVIII, quan es va fer efectiva la reial cèdula de Carles III del 1787, ratificant una resolució anterior que obligava els municipis a construir cementiris a fora del nucli urbà, en llocs ventilats i propers a les parròquies i les cases dels veïns (Sánchez, 1803: 596). Es tractava d'una mesura que, responent a una tendència general a Europa i pròpia de les monarquies il·lustrades, adoptava els arguments racionals i higienistes de la classe intel·lectual i científica. La reial cèdula va arribar després d'un segle de creixement demogràfic significatiu, afavorit per les millores sanitàries i d'instal·lació de clavegueram urbà, l'absència de guerres –almenys entre el 1714 i el 1790– i el creixement econòmic continuat.

Extensió potencial dels cementiris urbans de Banyoles.

Tanmateix, fins arribar a aquesta situació i durant més de set segles, el poder religiós havia anat perfectament lligat a l'autoritat del feudalisme i al de les monarquies absolutistes, sense esclatxes que l'afeblissin. Tant és així que, tant a Banyoles com a altres viles de fundació benedictina, la rivalitat entre el poder de l'abat del monestir i el del rector

depenent del bisbat havien conviscut –i alhora havien donat malviure als ciutadans– com un mal endèmic. Són famosos els enfrontaments entre els partidaris del monestir o cairuts, que aspiraven a conservar els privilegis de l'abat sobre el municipi, i els partidaris de la parròquia, els rodons, defensors de la vila i de l'església de Santa Maria dels

Turors. La lluita per mantenir el monopoli dels enterraments de l'espai monàstic –entenem que perquè se'n treia un rèdit– és un dels aspectes que ha quedat registrat en la documentació escrita i que va perdurar fins i tot després de la construcció i posada en funcionament del cementiri municipal de finals del XVIII (Agustí *et alii*, 2010).

Els documents d'arxiu es refereixen a un ús cementerial –tant de Santa Maria com de Sant Esteve– perllongat en el temps, almenys fins a finals del segle XVIII. Alsius (1910) ho interpreta en el sentit que es tractava d'un sol i extens cementiri ocupant “de nord a sud des del carrer dels Valls a la plaça el Teatre, incloent el carrer de Santa Maria, tot el carrer Nou i dels Morts i part del Puig”. Però les evidències arqueològiques dels últims anys, amb el seguiment arqueològic de les obres per fer els serveis subterranis en els entorns de Santa Maria i Sant Esteve, aporten dades que permeten matisar la informació documental. Malgrat tot, cal dir que la documentació arqueològica és parcial atès que l'afectació de les obres no ha estat gaire àmplia, però resulta suggerent i dona la clau a la recerca per a posteriors intervencions.

En primer lloc, les estructures d'enterrament que han estat descobertes presenten una morfologia pròpia de l'època medieval i no s'hi registra cap dels elements propis d'enterraments d'època moderna. És molt probable que les obres d'urbanització i pavimentació del segle XIX i XX comportessin un rebaix dels nivells funeraris més recents i, naturalment, sense registre arqueològic.

Pel que fa al cementiri de Sant Esteve, l'evidència arqueològica queda restringida a la confluència actual entre el carrer Nou, el carrer de Sant Roc i la Plaça del Monestir, per bé que els testimonis orals i el registre fotogràfic d'obres urbanes anteriors es refereixen a una ocupació cementerial de tota la part septentrional de la plaça. També així ho donen a entendre els croquis conservats de Constans i de

Barraquer. Cal fer esment del cementiri de l'hospital que, segons aquests croquis, es troba en la mateixa zona separat del cementiri monàstic per un mur. Tanmateix, la superposició de la informació dels croquis a la del registre arqueològic no s'ajusta tan fàcilment. En aquest sentit, les tombes excavades no permeten afinar si es tracta del cementiri de l'hospital o el del monestir.

EL CEMENTIRI DE SANTA MARIA DELS TURERS

Aquest cementiri s'organitza com un cementiri parroquial al voltant de l'església de Santa Maria i probablement a l'interior, per bé que la intervenció arqueològica no ha pogut contrastar aquesta dada. En canvi, sí que es coneix la seva extensió per la banda del carrer de Santa Maria, de la plaça de Santa Maria, el carrer de l'Església i la part de la sagristia.

Pel que fa al carrer de la Paraireia i la plaça de la Font, el seguiment arqueològic no va localitzar cap indici de cementiri, ni restes òssies ni retalls a la roca que es poguessin interpretar com a tombes. Només al capdamunt del carrer de la Paraireia però ja a la plaça de Santa Maria, a tocar el carrer de Santa Maria s'hi varen excavar alguns enterraments. Malgrat això, els testimonis dels veïns, sovint poc precisos, informen que la major part dels habitatges d'aquests carrers estan construïts sobre les restes medievals d'aquest cementiri.

Enlloc s'han registrat elements físics de tancament, però se sobreentén que el límit oest devia estar condicionat per la presència del fossat i la muralla, corresponent a l'actual carrer dels Valls. Cap a migdia, l'extrem del carrer de l'Església que desemboca a la plaça del Teatre també coincideix amb un límit cementerial. L'inici del carrer Nou, des de la plaça de Santa Maria, suposa el límit est, mentre que el límit nord no ha estat registrat arqueològicament.

Al cementiri parroquial de Santa Maria s'hi van identificar un total de 72 tombes individuals, totes tallades al subsòl rocós de travertí, amb tipologies poc diversificades. La majoria havien estat cobertes amb lloses de travertí, sovint malmeses per la continuïtat de l'ocupació i la necessitat d'instal·lar un gran nombre de canalitzacions per a l'agricultura, la indústria local i les necessitats urbanes. Les restes fragmentades d'aquestes lloses quedaren dins les mateixes fosses i es van localitzar en els reompliments. Com a conseqüència de totes les alteracions del subsòl, les restes esquelètiques sovint estaven alterades, molt fragmentades i afectades tafonòmicament per l'adherència de concreció calcària o de sediment argilós.

Procés d'excavació a la Plaça de Santa Maria.

El registre arqueològic va identificar un sol nivell d'enterraments, tots medievals i construïts de manera semblant. La tipologia de les tombes és força homogènia, amb retalls individuals de la mida dels difunts, que afecten el subsòl de travertí i presenten siluetes allargassades o ametllades, més amples a les espatlles que als peus, sovint amb la capçalera diferenciada o antropomorfa. Aquestes categories formals no responien a una distribució significativa sinó que semblava aleatòria. L'absència de claus de ferro i les dimensions estretes de les fosses van fer descartar la presència de planxes, caixes o taüts.

La major part de les fosses es conservaven de manera parcial. Per aquelles senceres, s'observa certa diversitat en les dimensions, amb longituds que van dels 120 als 200 cm i amplades des dels 30 fins els 50 cm per als adults, i menors de 120 x 30 cm per als infants.

L'orientació més freqüent de les tombes és en l'eix oest-est

Longitud	n	%	Amplada	n	%
<120 cm	3	12	<30 cm	5	17,2
120-139 cm	6	24	30-39 cm	8	27,6
140-169 cm	5	20	40-50 cm	16	55,17
170-199 cm	11	44	>50 cm	0	
200-230 cm	0				

Taula que mostra les dimensions de les fosses del cementiri de Santa Maria.

—capçalera a l'oest en la majoria de casos— per bé que sovint la desviació cap al nord o cap el sud, responent als canvis estacionals, obté una percepció de desordre espacial. El fet que en algunes ocasions s'orienti la tomba en l'eix nord-sud, en casos de superposició de dues estructures, indica tant una pèrdua de senyalització de la tomba antiga com un desconeixement o negligència de la normativa cristiana d'orientació dels difunts amb el cap a ponent

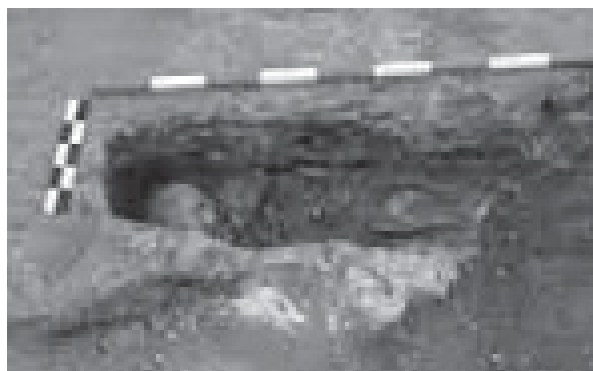

Diferents orientacions a les tombes del cementiri de Santa Maria.

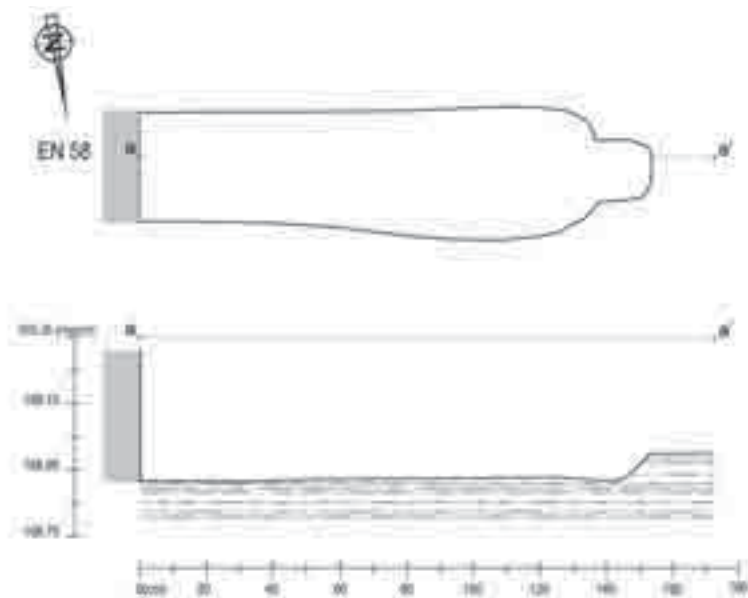
i els peus a llevant. Aquestes evidències ens parlen més d'una continuïtat i pèrdua de senyalització que no pas d'un ús prou llarg per poder considerar diferents èpoques d'ús.

La datació absoluta obtinguda segons l'anàlisi de restes òssies dels EN5, EN15 i EN30 obté un marge que va des de finals del segle VIII fins a mitjan segle X (vegeu Bogdanovic en aquest volum).

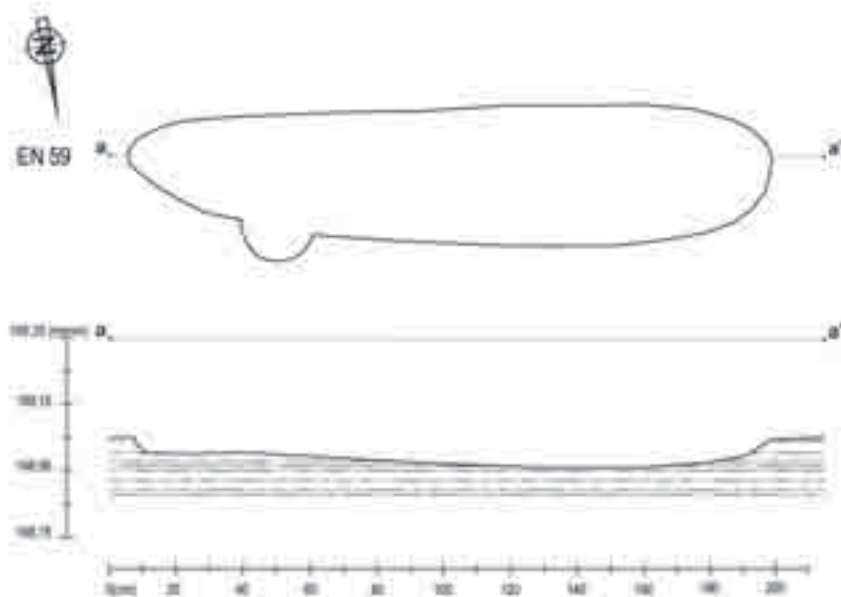
L'única àrea en què ens hem pogut exercitar per detectar agrupacions de tombes és la plaça de Santa Maria, d'altra banda solcada per un gran nombre de rases de serveis. És

Enterrament d'un infant al cementiri parroquial.

Planimetria de l'estructura d'enterrament EN58, a la plaça de Santa Maria.

Plaça Santa Maria '12
(Banyoles, Pla de l'Estany)

DIRECCIÓ TÈCNICA: Elinora Aguiló

DIRECCIÓ DE DIBUIX: Aguiló E., Fontana J.

DISTINGUÏDORS: Guals A., Fontana J.

Planimetria individual: EN59

UE 2012 (Tercer Atribut d'Accés)

Planimetria de l'estructura d'enterrament EN59, a la plaça de Santa Maria.

possible que es tracti d'agrupacions familiars, una consideració no contrastada per la migradesa de conservació d'elements estructurals (és el cas dels EN30-31-32, EN23-24-25-49, EN41-43-45-47). Tanmateix, veiem com la densitat de les estructures d'enterraments no arriba mai a la saturació de l'espai sinó que els corredors per a la desambulació i circulació entre tombes queden perfectament practicables. En tot cas, l'àrea més propera a l'edifici de Santa Maria apareix més que la més allunyada, quan ens acostem a la plaça del Teatre.

Quin aspecte tenien aquestes tombes des de l'exterior? El més probable és que disposessin d'una estela, una creu o un element de fusta o de pedra, actuant com a senyalització en el moment de construir-les i durant les generacions que en guardaven memòria. Tanmateix, no s'ha recuperat cap testimoni, pensem que perquè el nivell superficial estava molt arrasat i, en el cas que s'hagués tractat d'una estela de pedra i que n'haguessin quedat restes dins el reompliment, no s'hauria pogut distingir dels fragments de llosa de coberta. També és probable que existís una tanca de pedra o fusta delimitant l'espai sepulcral sagrat de tot el cementiri, que tampoc s'ha pogut contrastar.

EL CEMENTIRI DEL MONESTIR

La zona del cementiri afectada per les obres de soterrament de serveis al 2012 ocupa només uns 100 m². La intervenció arqueològica va permetre contrastar la presència d'unes noranta tombes en l'àrea sepulcral exterior al nord-est del monestir, i ocupa l'àrea de confluència del carrer Sant Roc amb l'extrem nord-occidental de la plaça del Monestir. Únicament el carrer Nou va aparèixer lliure tant d'estructures d'enterrament com de restes humanes inconnexes.

El registre de restes humanes dins el fossat nordoccidental de la muralla del monestir, l'observació tant de restes humanes com de retalls d'enterrament en altres obres urbanes

—any 2006— així com diversa documentació antiga ens parlen de la presència del cementiri davant de la façana nord-oest de l'església.

Els treballs van localitzar tres nivells funeraris. Al nivell superior (nivell 1) li corresponen 41 dipòsits sepulcral individuals fets en fosses molt simples, excavades a terra amb les dimensions justes del difunt, sense una forma visible, taüt ni elements d'obra. La major part ens arriben de manera parcial; entre les senceres, sis mesuren entre 120-149 cm de longitud i tres, entre 150 i 158 cm, amb amplituds màximes que varien entre 30 i 54 cm.

Els esquelets presenten les connexions articulars molt estretes i delaten que havien estat embolcallats en sudaris i coberts

Esquelet del nivell 1 del carrer Nou.

immediatament de terra, sense que cap coberta de fusta o pedra els separés del nivell de circulació. Tampoc es van registrar elements de senyalització exterior ni restes d'esteles funeràries.

Aquestes tombes no seguien un patró d'orientació fix. Per bé que la major part es trobava en l'eix oest-est amb lleugeres variacions graduals, en alguns casos estaven disposades en l'eix nord-oest-sud-est i fins i tot en l'eix nord-sud, organitzades paral·lelament en petites agrupacions: EN67-68, EN15-16, EN42-43, EN54-46, EN57,59, EN39-55, EN37/2-37/3-65, EN1-28-29. D'aquesta manera, s'entén que la senyalització exterior havia existit però que es tractava d'estructures poc estables i fetes amb materials peribles.

En aquest moment existeix una ordenació espacial del cementiri amb murs que delimiten parcel·les sepulcral de manera ortogonal, assenyalant alguns espais de circulació que es documenten a partir de restes de paviments de pedruscall i morter. Es tracta de restes de murs que es construeixen en un moment de ple funcionament del cementiri i que queden obsolets durant el període d'ús, tal com ens assenyalava la documentació estratigràfica.

Entre les sepultures agrupades i disposades en paral·lel, es pot parlar d'almenys un cas –EN28-EN29– de dipòsit simultani i d'un altre –EN25-EN26– en què hauria passat molt poc temps entre el dipòsit del primer i el segon difunt, ateses les observacions de les connexions articulars esquelètiques. És poc corrent documentar casos de simultaneïtat en els cementiris, per la qual cosa resulta interessant anotar-los i plantejar la possibilitat que es pugui tractar de morts per contagi o per enverinament alimentari de persones amb vincles familiars, sense especular més enllà.

No es va poder fer cap datació radiocarbònica de les restes d'aquest nivell. Per tant, per ajustar el moment en què es van dur a terme, cal guiar-se per la presència d'alguns objectes

Un dels murs associats al moment més recent de funcionament del cementiri.

Localització d'una petxina de peregrí a nivell del colze dret de l'EN72.

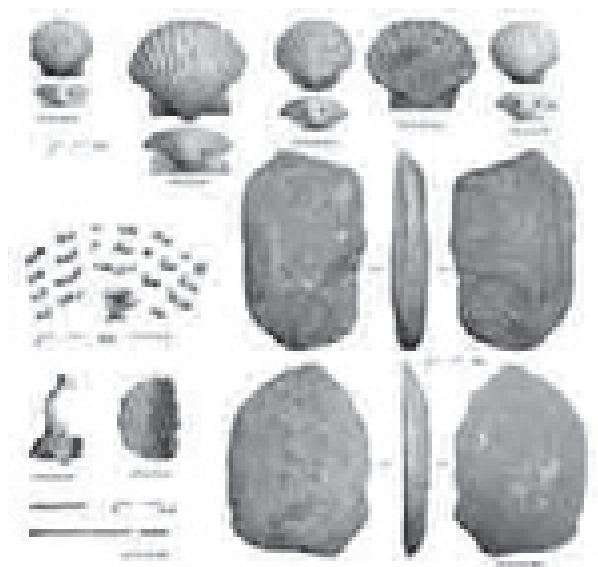
d'acompanyament funerari i per la lectura de les relacions estratigràfiques. Quant al material funerari, només s'han recuperat alguns testimonis físics. El primer cas correspon al dipòsit d'un rosari, del qual es conserven una trentena de denes esfèriques, fetes en os i en vidre i enfilades amb fil de

coure, col·locat entre els dits de les mans de l'EN39, un individu de sexe indeterminat que va morir abans dels 40 anys. En el segon, a una agulla de cap de coure localitzada sota el mentó mandibular d'una dona (EN41), indicant l'existència d'alguna peça tèxtil que devia subjectar la mandíbula en posició. En el tercer, de la presència de petxines de pelegrí associades a l'esquelet de dos adults –una dona (EN10) i un de sexe indeterminat (EN72)– morts entre els 25-40 anys. En un únic cas, un esquelet estava associat a una moneda de bronze doblegada que no ha estat possible llegir.

Aquest tipus d'objectes funeraris no constitueixen marcadors cronològics fiables per ells mateixos atès que tenen un llarg període d'ús. Val a dir, però, que la presència de petxines en contextos sepulcrales no es documenta abans del segle XI, i és relativament freqüent en contextos del XII-XIII, amb l'augment del prestigi de Santiago de Compostel·la com a lloc de pelegrinatge cristià i amb la pràctica tolerada de l'ús de les petxines com a element identificador dels peregrins (Grau,

1990), ja que formen part d'un cinturó o cosides a la tela, usada com sudari. En el mateix cementiri del monestir es documenta el mateix ritual en dues fosses més del nivell 3.

Si partim de la presència del rosari, per bé que tant la pregària com l'ús de l'objecte existeixen des del segle XIII, no es generalitza fins al segle XVI, quan l'advocació de la Mare de Déu del Roser pren més rellevància en la litúrgia cristiana, després de l'impuls de la devoció per part de l'orde dels Pares Predicadors o dominics, invocant la seva intercessió a la batalla de Lepant contra els turcs (1571) (Mínguez, 2011). Pel que fa a la lectura estratigràfica d'aquest nivell de fosses, en comptades ocasions la seva localització coincideix amb la disposició i localització de les tombes del nivell inferior, la qual cosa ens allunya d'interpretar els tres nivells en clau de continuïtat. Els materials arqueològics que procedeixen del nivell immediatament superior es troben entre l'època tardoantiga i el segle XVIII. És per tots aquests factors que se situa preventivament l'ús d'aquest nivell de tombes entre els segles XII i XV.

Dipòsits materials als enterraments del carrer Nou.

Materials ceràmics procedents de l'estrat que cobreix el cementiri monàstic.

L'ÚS DE LES PETXINES COM A EINES, ORNAMENTS I AMULETS. LES PETXINES DE PELEGRÍ.

Mònica Oliva Poveda

Les petxines i, en general, els mol·luscs han estat presents en la cultura material dels grups humans des d'èpoques prehistòriques. El seu primer ús seria bromatològic, és a dir, per al consum, ja que espècies de mol·lusc com *Acanthocardia*/*Cerastoderma* (escopinya), *Mytilus* (musclo), *Donacilla* (tallerina), *Chamelea gallina* (rossellona), *Tapes decussatus* (cloïssa) i *Ostrea edulis* (Ostra) es consumien de manera recurrent des del paleolític fins als nostres dies.

Una altra funcionalitat documentada des del paleolític mitjà seria l'ornamentació. Es perforaven valves i cargols marins, es confeccionaven denes de collar, penjolls, anells i braçalets... Aquests objectes també van funcionar com a elements d'intercanvi i comerç amb altres grups o comunitats, ja en forma de producte manufacturat o com a matèria primera. També cal mencionar el cas dels cargols marins del tipus *Charonia lampas* i *nodifera* (Tritons), fets servir com a corns de reclam durant època prehistòrica, fenícia, romana i gairebé fins al segle XX o combinacions de petxines que es feien tentinejar a manera d'instruments sonors (Bosch *et al.* 1999).

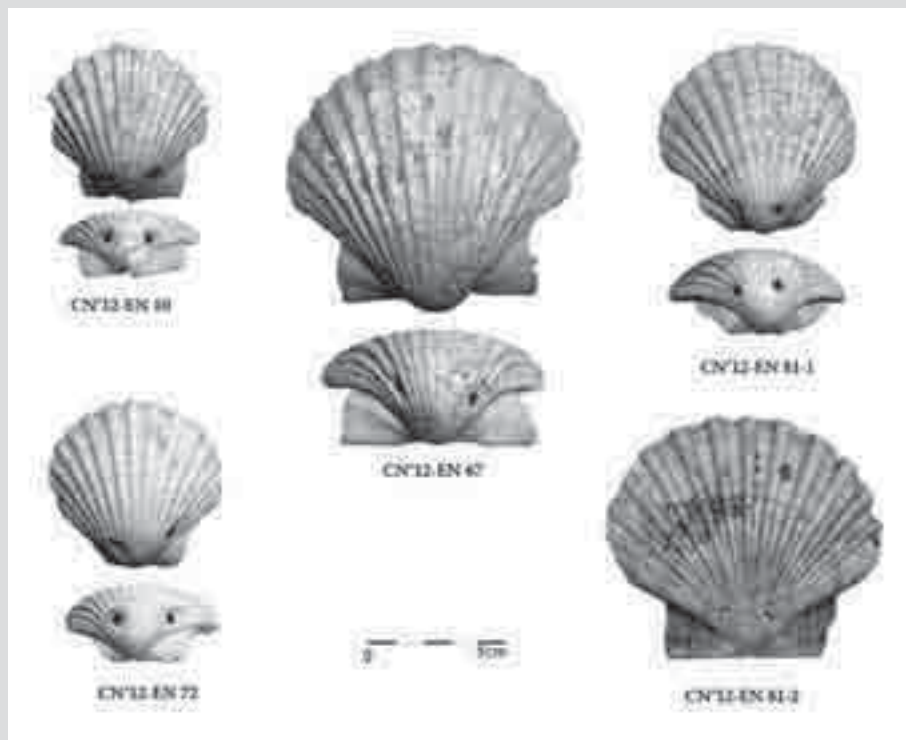
També coneixem l'ús de mol·luscs com a eines ja des del paleolític, quan s'empraven valves com a culleres, espàtules, punxons, arpons... I els musclos en els jaciments neolítics de la Draga (Banyoles) o a la serra del mas Bonet (Vilafant) serien raspadors de pell i ganivets de sega o tall (Cuenca *et al.* 2014) així com els gasteròpodes de mar de grans dimensions es convertirien en destrals i maces (Rodríguez i Navarro, 1999). També servien d'elements per decorar ceràmiques, sobretot les petxines de les espècies *Cerastoderma glaucum*, *Acanthocardia tuberculata*, *Glycymeris sp.* i el cargol *Columbella rustica*. Es documenten petxines que podrien haver funcionat com a recepta-

cles per a continguts sòlids i líquids com ara perfums, olis, ungüents i làmpades d'oli amb greix. Mencionem també que alguns líquids, com la tinta i la púrpura, també s'extreuen de cargols com els *Murex brandaris*, *Hexaplex trunculus* i *Thais haemastoma*, des de l'època romana i tardoantiga (Batista, 2001).

Les petxines també han estat ítems relacionats amb creences i simbolismes a causa de les coloracions i de les formes dels mol·luscs. Les petxines, en moltes cultures passades i actuals, s'empren d'amulets o per establir codis socials.

Aquestes espècies marines ja es coneixen d'ençà del paleolític superior magdalenianà i s'han interpretat o bé com aliment o, en els casos que presenten perforacions per a suspensió, s'interpreten com a ornaments de tipus penjoll (Fernández, 2006) o com a pales o recipients a la cova del Parpalló (Pascual, 2013). Ambdues interpretacions es poden mantenir per als fragments localitzats a jaciments neolítics com la Draga (Banyoles) o La Araña (Málaga) i en d'altres assentaments prehistòrics fins a època romana.

El seu ús en època medieval està molt lligat a l'inici de veneració de l'apòstol Santiago a partir del segle XI. Santiago de Compostel·la esdevé lloc de pelegrinatge cristià, en certa manera penitencial, i es generalitza l'ús d'aquestes petxines com a símbol identificador visible dels pelegrins: als que havien acabat el camí, se'ls atorgava un pergamí i la petxina que demostrava que havien arribat a Santiago. Segons el Codex Calixtinus, I, XVII: «*Peregrini a beati Iacobi liminibus redientes in capis suis consuunt et ad decus apostoli et memoriam eius, in signum tanti itineris ad propria deferunt cum magna*» (Cardini, 1989). Les petxines formaven part del vestuari de tornada, ja sigui penjades del coll, del cinturó o cosides a la tela o capa de viatge i també al barret, com es mostra a la representació de l'apòstol a la Cartuja de Miraflores i a la porta de l'Hospital del Rey, tots dos a Burgos (Álvarez i García, 2012).

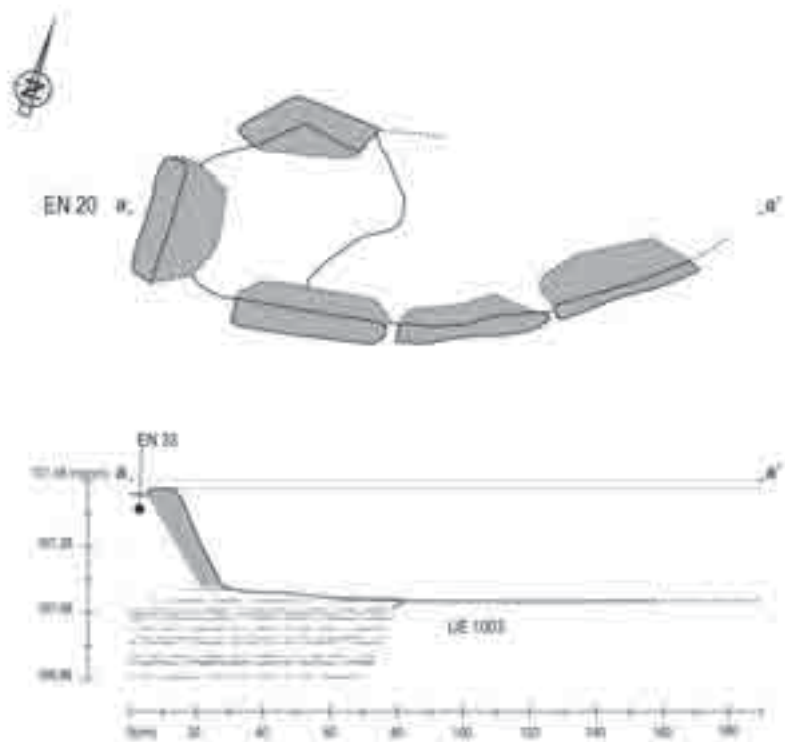

Petxines de pelegrí de les espècies *Pecten jacobaeus* i *Pecten maximus*, localitzades en el cementiri del monestir de Sant Esteve de Banyoles.

Les petxines localitzades a les tombes del cementiri del carrer Nou són de les espècies *Pecten jacobaeus* i *Pecten maximus*. Les dues espècies s'han identificat sovint com a “petxines de pelegrí”, tot i que les diferències són en les procedències i en la forma de les valves. La *Pecten jacobaeus* és d'origen mediterrani, tot i que també estaria present en l'Atlàntic gallec, i la *Pecten maximus* és únicament de procedència Atlàntica. També es diferencien per les costelles i l'umbó, ja que fan que la *P. jacobaeus* tingui les valves convexes i planes amb costelles de secció rectangular i orelles simètriques i la *P. maximus* presenti la valva més bombada de cos, amb costelles més sinuoses i orelles

asimètriques (Lindner, 2000). Totes dues formen part del gènere dels pectínids (*Pectinidae*), coneguts amb el nom de vieires. Viuen en aigües profundes de fins a 100 metres i en sorres a prop de la costa. Fan entre 100 mm i 150 mm.

Els exemplars del cementiri del carrer Nou corresponen a 5 valves en procés de pèrdua del carbonat càlcic. Presenten dos orificis cadascuna, a la zona de l'umbó, per poder-se portar suspenses o cosides. Les perforacions es van fer de forma unipolar, és a dir, des d'un únic plànol de la peça s'haurien realitzat per rotació concèntrica amb algun estri punxegut o trepant de metall.

Planimetria de l'estructura d'enterrament EN20, en caixa de lloses.

Un segon nivell correspon a enterraments en caixes de lloses, molt estretes, que varien la forma entre el rectangle i l'hexàgon allargat. Són 6 estructures amb parets de lloses verticals i cobertes també amb lloses. Les seves dimensions varien entre 121-165 cm de longitud i entre 29-40 cm d'amplada.

Un dels dipòsits (EN19) s'ha fet aprofitant l'espai entre dues caixes (EN18-EN20) en el mateix nivell. Un altre correspon a una ampliació axial (EN24) d'una tomba del nivell 3 (EN22). Algunes de les caixes té lloses en els laterals però a la capçalera antropomorfa aprofita un retall a la roca (EN21), igual com es fa amb les fosses del nivell inferior. Totes estan orientades en l'eix oest-est i ocupen un petit espai de la zona excavada, just per sobre d'EN21, EN31 i EN33. Només una conserva restes de reinhumació (EN24) en el seu rebliment.

La singularitat d'aquest petit grup sembla que respon a una necessitat tècnica d'aconseguir estructures de certa estabilitat en aquesta àrea concreta, sense malmetre les tombes més profundes. Per aquesta raó, cal pensar que existia memòria o visibilitat externa de les tombes del nivell inferior i, per tant, es pot parlar d'una continuïtat en l'ús d'aquest sector funerari.

La datació absoluta obtinguda segons l'anàlisi de restes òssies de l'EN20 permet interpretar que es podria situar en la primera meitat del segle XII (Bogdanovic en aquest volum).

El nivell inferior (nivell 3) correspon a 44 tombes excavades en el subsòl rocós. Són fosses de diferents tipologies, cinc de les quals amb capçalera diferenciada o antropomorfa i la resta, de silueta ametllada, més estreta als peus que a la capçalera i, en dos casos, amb un perfil hexagonal i trapezoïdal; algunes encara conserven la coberta de lloses o es recuperen fragments d'aquesta coberta entre el sediment que les rebleix.

Les fosses d'aquest nivell són més grans que les dels nivells superiors, amb longituds que van dels 120 als 230 cm i amplades des dels 30 fins als 74 cm.

Agrupació d'estructures d'enterrament al carrer Nou.

Estructura d'enterrament antropomorfa.

Longitud	n	%	Amplada	n	%
Entre 120-139 cm	5	19,2	30-39 cm	12	34,3
140-169 cm	4	25	40-60 cm	21	60
170-199 cm	11	42,3	63 cm	1	2,9
200-230 cm	6	23,1	74 cm	1	2,9

Taula que mostra les dimensions de les fosses del nivell 3.

Segueixen l'orientació axial oest-est amb una desviació constant cap al nord; presenten lleugeres variacions d'acord amb els diferents moments estacionals dels dipòsits. En un sol cas (EN70) l'eix es trastoca pel nord-sud, afectat pel lateral de la fossa posterior d'EN69.

En set casos es van poder reconèixer llosetes situades sota el crani o sota els peus i que haurien funcionat com a coixins funeraris destinats a mantenir aquestes parts en posició anatòmica; concretament, es van registrar cinc coixins de capçalera i dos a sota els peus, a més d'algunes llosetes aïllades procedents dels nivells de remenat que complien els requisits formals per haver fet aquest servei.

Un sol esquelet adult d'aquest nivell estava associat a dues petxines; es tracta de la dona madura de l'EN67.

Una bona part de les fosses originals han estat ampliadetes, en sentit axial, allargant la capçalera o els peus, o en sentit transvers eixamplant la fossa, per fer nous dipòsits sepulcrales, fins a tres de successius, per sobre dels dipòsits anteriors. En aquests casos sol respectar-se tot l'esquelet inferior o, almenys, la part de la capçalera amb el crani.

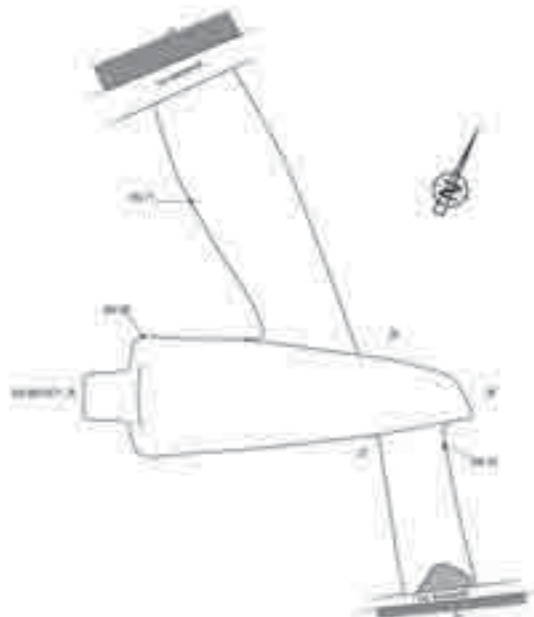
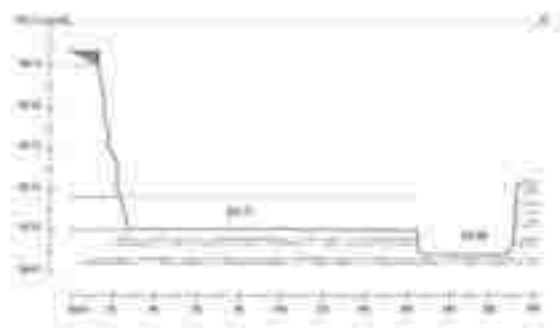
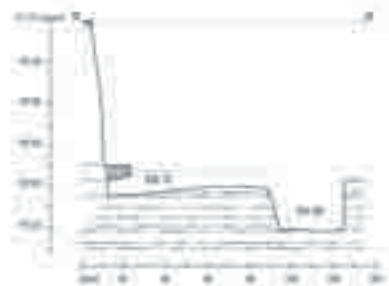
En un cas (EN35), l'ampliació de la fossa ha permès adaptar un petit espai a l'extrem dels peus delimitat per una llosa vertical i que va servir per un dipòsit secun-

Coixí funerari format per llosetes de sosteniment del crani en posició anatòmica.

dari: es tracta de la reducció d'una inhumació anterior, organitzada en un farcell d'ossos i que queda perfectament separada dels peus de l'esquelet dipositat en darrer lloc.

A més d'aquests enterraments hi ha un nombre important de restes esquelètiques inconnexes que són el resultat de la pràctica de reinhumació en les estructures més estables dels nivells inferiors. Es registra el fenomen en gairebé la meitat dels casos (18 en el nivell 3 i 1 en el nivell 2), la qual cosa fa que el considerem un costum funerari ben consolidat en aquest moment del cementiri.

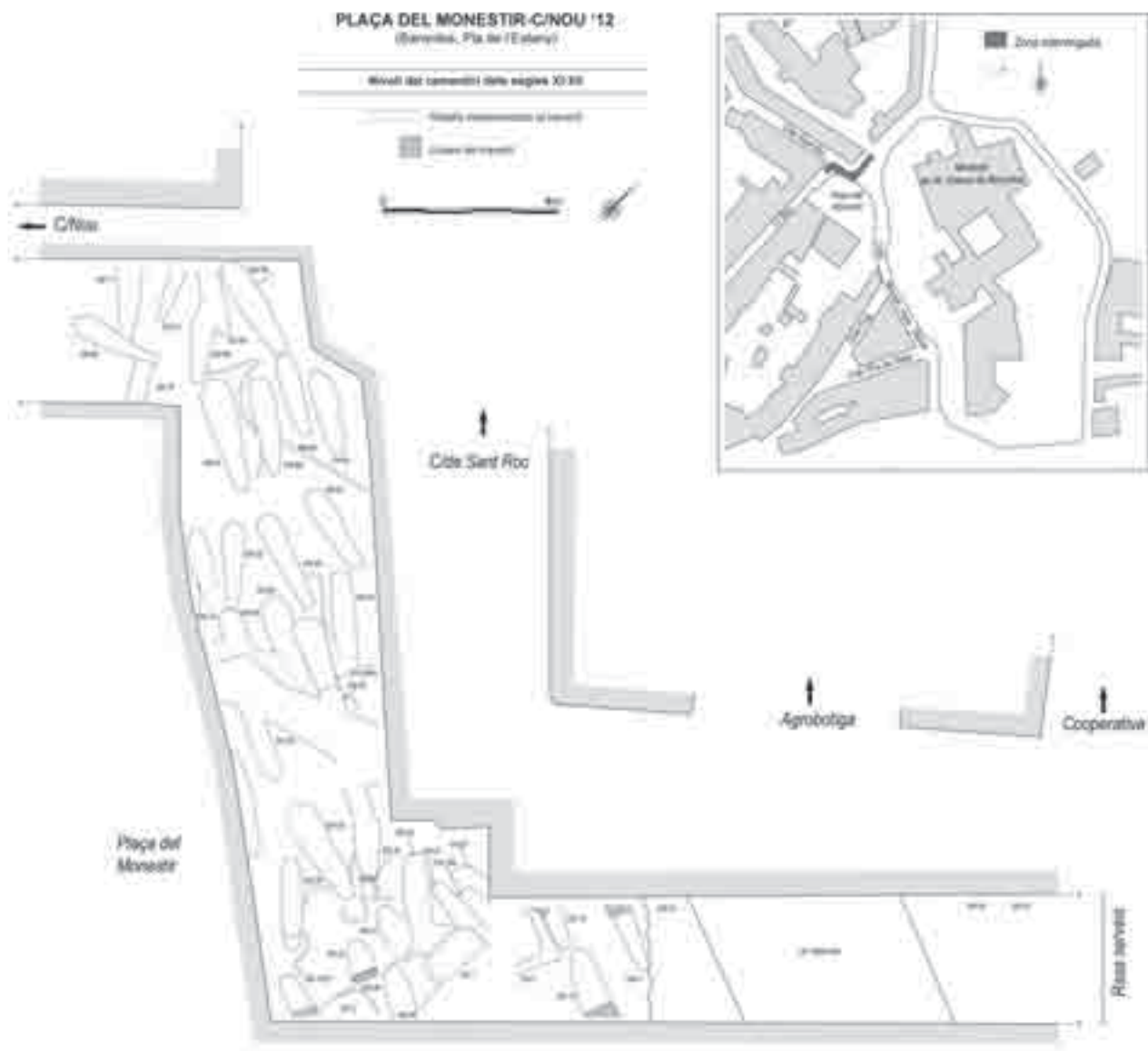
PLAÇA DEL MONESTIR-C/NOU 12 (Baixes: Plaça del Monestir)

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA - Servei d'Arqueologia
CAMPUS d'Alfàs - C/ Alfàs, 1 - 46100 Burjassot (València)
(91) 111 11 11 - 11 11 11 11

Planimetria individual: 1000, 70 i 21

Relacions espacials i estratigràfiques de les estructures d'enterrament EN69-EN70-EN7.

Localització dels enterraments del nivell III al carrer Nou.

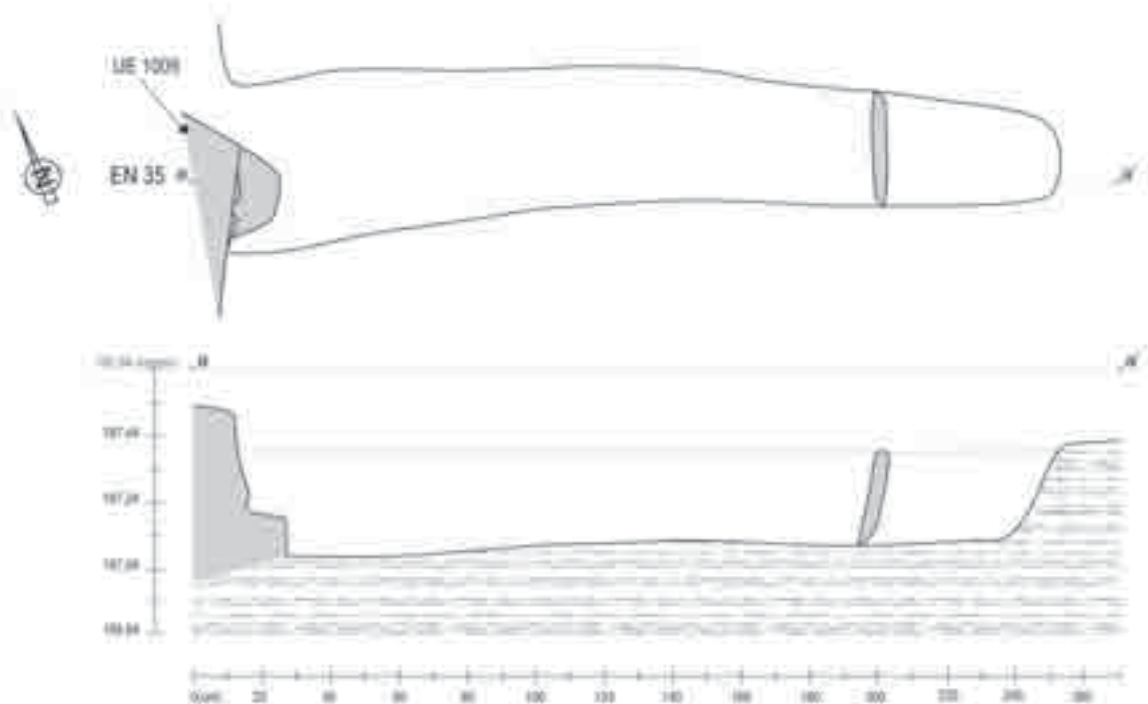
Dipòsits successiu de tres esquelets.

És més que probable que aquesta pràctica tan comuna de la reutilització de tombes respongui al fet que existissin vincles familiars entre els gestors d'aquestes tombes i que la senyalització i delimitació externa fos prou precisa per no malmetre les fosses originals.

Dipòsit secundari amb reducció d'unes restes ja esqueletitzades.

La datació absoluta obtinguda segons l'anàlisi del carboni 14 de restes òssies de l'EN60 permet interpretar que es podria situar en la primera meitat del segle XII, expressant una gran proximitat cronològica amb el nivell 2 precedent (Bogdanovic, en aquest volum).

PLACA DEL MONESTIR-C/NOU 112

(Barcelonès, Pla de l'Estany)

DIRECCIÓ TÈCNICA: **Blanca Aguiló**

DEPARTAMENT DE CAMP: Aguiló, B., Baró, A., García, M., Morera, B.,
Gutiérrez, J., Llorens, J.

Planimetria individual: EN35

- Murs i restes de fonsos
- LIE 1012 (Remarc cultural fonsos)

Planimetria de l'EN35.

DATACTIONS PER CARBONI 14

Igor Bogdanovic

El mètode de datació radiocarbònica ens proporciona informació sobre un esdeveniment isotòpic (Bogdanovic, Barceló, Capuzo, 2013), és a dir, sobre el moment de la mort d'un organisme (vegetal o animal), quan aquest deixa d'interactuar amb l'atmosfera i la biosfera. Però el resultat del calibratge –el càlcul estadístic de probabilitats– de la data mesurada no ens proporciona la data de l'esdeveniment isotòpic sinó un temporal en què l'esdeveniment isotòpic ha pogut tenir lloc. La probabilitat de està expressada en percentatges. Per exemple, la probabilitat que l'individu de la tomba N° 20 de la necròpolis del monestir de Sant Esteve (mostra CN2012/EN20) va

morir algun dia entre els anys 1022 i 1155 cal AD és de 95,4% que és una probabilitat alta, però amb un interval ample de 133 anys. Els intervals més estrets són menys fiables i no es poden aplicar automàticament, com a data de l'enterrament (en aquest cas, en el nivell de probabilitat d'11,8%, l'interval és de 14 anys, entre el 1136 i el 1150 Cal AD). En el cas de les datacions que ens ocupa estem interpretant, les mostres procedents dels esquelets d'uns individus adults i, per tant, es poden considerar mostres de vida llarga,³ la qual cosa significa que els intervals resultants seran més amples.

De la relació que el material datat pot tenir amb el seu context en depèn la interpretació cronològica del conjunt. En el cas de datació de tombes, la interpretació de

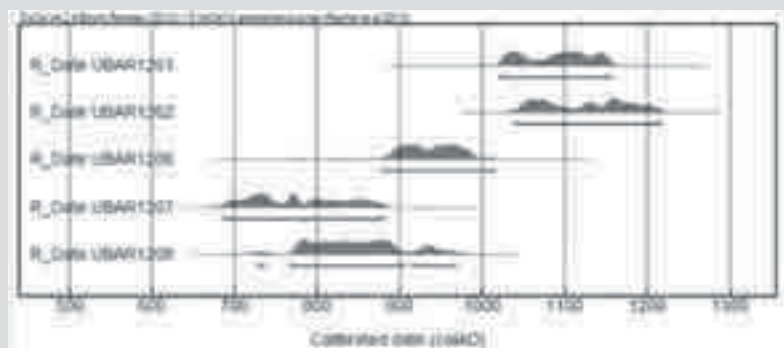
³ Les mostres de vida curta són aquells organismes que han estat exposats menys temps a la radiació, com ara ossos d'animals, fins a 2 anys d'edat, llavors, etc.

Mostra	LabCode	Mesured Age	Cal AD 95.4% interval*		Cal AD 68,2% interval*	
CN 2012/EN 20	UBAR1261	955 +/- 30 BP	1022	1155	1026 (20.5%) 1050	1084 (36.0%) 1125
					1136 (11.8%) 1150	
CN 2012/EN 60	UBAR1262	895 +/- 30 BP	1039	1215	1048 (29.9%) 1086	1123 (9.2%) 1138
					1149 (29.0%) 1189	
SMT09 EN5	UBAR1206	1110 +/- 30 BP	879	1013	895 (32.7%) 928	940 (35.5%) 976
CESG11 EN15	UBAR1207	1235 +/- 30 BP	686	880	694 (34.7%) 746	763 (10.4%) 778
					791 (7.6%) 805	814 (5.0%) 825
					841 (10.5%) 862	
CESG11 EN39	UBAR1208	1175 +/- 35 BP	730	968	776 (11.1%) 793	800 (57.1%) 890

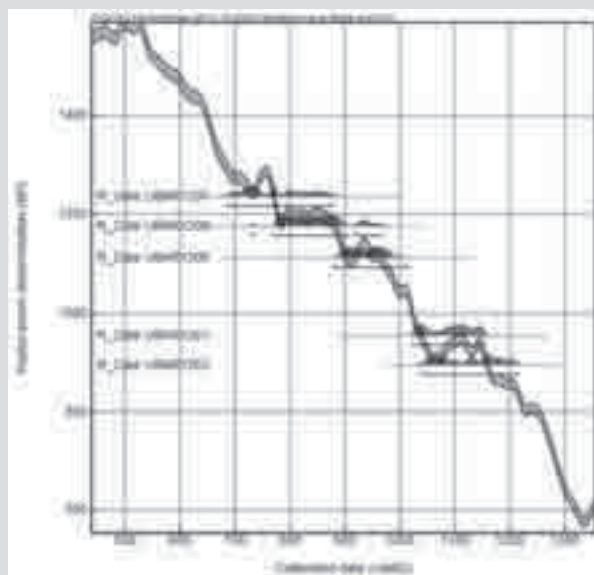
Taula de datacions dels cementiris medievals de Banyoles. CN (Carrer Nou/Monestir de Sant Esteve), CESG i SMT (cementiri parroquial de Santa Maria dels Turers).

dades és menys complexa –la mort de l'individu és l'esdeveniment que precedeix el seu enterrament i l'interval obtingut per l'esquelet enterrat automàticament es pot extrapolar al conjunt (tomba), com a *terminus ante quem* per producció i vida útil dels objectes d'aixovars (si n'hi ha) i com a *terminus post quem* per la construcció de la tomba i deposició dels materials.

Els resultats del calibratge per la necròpolis del monestir

(CN2012/EN20 i EN60) i la necròpolis de Santa Maria dels Turers (SMT09EN5, CESG11EN15 i CEG11EN39) estan mostrats en la taula. En el primer cas, els enterraments 20 i 60 es mostren àmpliament contemporanis, i es podrien situar en la primera meitat del segle XII. En el segon cas, però, els enterraments 5, 15 i 39 serien àmpliament successives i cobreixen un període llarg des del final dels segle VIII fins a mitjan segle X.

ARQUEOLOGIA FUNERÀRIA

El dipòsit de l'individu es feia embolcallat en llençol o sudari, sense vestimenta, objectes d'ornament personal ni ofrenes d'ordre alimentari o monetari. Es pot interpretar la presència de sudaris a partir de la posició i desarticulació dels esquelets i per la presència, en una sola ocasió, de restes tèxtils sobre la pelvis de l'individu de l'EN88 (cementiri monàstic). Tot el procés de preparació del cadàver s'havia fet a la casa del difunt i anava a càrrec de les dones de la família, en el cas dels seglars, o dels membres de la comunitat monàstica en el cas dels monjos, segons s'extreu de la iconografia i les referències literàries de l'època. En l'espai privat de la casa, durant la neteja, amortallament i vetlla, sense el control eclesiàstic que acabaria monopolitzant tot el procés, era on podien tenir lloc algunes transgressions de la normativa cristiana d'austeritat pel que feia a les ofrenes funeràries, col·locant junt al cadàver algun objecte personal, aliment o objectes simbòlics considerats pagans. Aquest tipus d'observació no existeix als cementiris de Banyoles per bé que ha estat registrat en altres conjunts funeraris com el de Santa Maria de Ripoll (Agustí, Suriñach, 1998), on un esquelet conservava una moneda del segle XII dins la cavitat bucal. Pel que fa al dipòsit de pet-

Capitell de San Juan de la Peña, que il·lustra la preparació amortallada d'un cadàver.

xines de peregrí (vegeu Oliva, en aquest mateix volum), es tracta d'una pràctica ben coneguda a partir del segle XII i que es documenta al cementiri monàstic de Banyoles com també ho havia estat al de Ripoll.

En ambdós cementiris s'observa el mateix tractament per a les restes humanes. Si bé el nivell superior es caracteritza per un relaxament d'alguna de les pautes formals, sobretot pel que fa a l'eix d'orientació, la major part dels enterraments responen a esquelets que segueixen les indicacions rituals cristianes pel que fa al dipòsit de cadàvers. És a dir, orientació en l'eix oest-est amb posició de decúbit dorsal, les cames estirades i els braços variant la postura entre encreuament sobre el tòrax o l'abdomen o estirats al costat del cos.

El retall de les fosses amb encaix diferenciats a la capçalera és un tret comú als dos cementiris, més habitual al parroquial que al monàstic; aquesta morfologia facilita que el cap del difunt es mantingui en la seva posició un cop el procés de putrefacció i esqueletització avança; aquest recurs sembla compensar-se al cementiri monàstic fent ús de coixins funeraris en forma de llosetes que es col·loquen sota el cap i, en algunes ocasions, sota les cames. Es tracta d'una praxi tanatològica que només té sentit en fosses sepulcrales que no es rebleixen amb sediment sinó que es cobreixen amb lloses per deixar la possibilitat de reobrir-les i reutilitzar-les per fer dipòsits posteriors. És un fenomen que es repeteix moltíssim al cementiri monàstic i que, en canvi, no presenta cap cas al parroquial.

La senyalització molt precisa de les tombes en el nivell de circulació, tot i que no ha pogut ésser contrastada per raons òbvies, en canvi s'infereix a partir de la manera com uns retalls han afectat estructures anteriors. En aquest sentit, el cementiri monàstic sembla haver mantingut una millor senyalització externa, que va permetre reutilitzar i ampliar a voluntat moltes de les fosses, mentre que el ce-

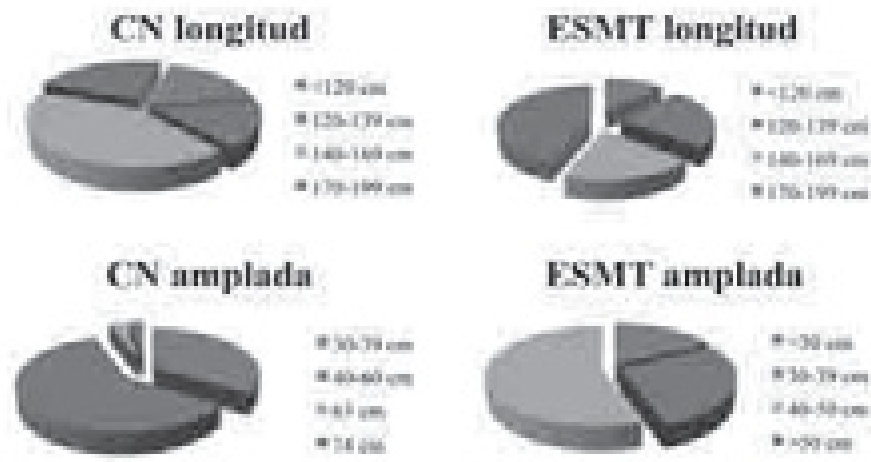
mentiri parroquial presenta afectacions de tombes antigues de manera més irregular. També resulta lògic pensar en una alta probabilitat que existís un registre escrit dels individus enterrats i la seva localització, així com una probable vinculació familiar entre els individus que ocupen aquests dipòsits reutilitzats o els agrupats del cementiri parroquial.

La limitació espacial i física dels dos cementiris es desconeix de manera directa però el sentit comú fa pensar en la seva existència, més que probable a partir de diversos registres. Per una banda, l'absència de tombes en espais concrets durant les intervencions arqueològiques: carrer Nou, carrer de la Paireia, plaça del Teatre... Per l'altra, els elements urbans com els fossats identificats a la zona del monestir i al costat nord-oest de Santa Maria. En tercer lloc, en el cementiri monàstic, la delimitació s'infereix del fenomen de saturació que s'esdevé del reaprofitament d'un bon nombre de fosses; aquesta pràctica explica que hi hauria hagut un cert col·lapse espacial al cementiri monàstic en profit d'una

disposició de més espai en el cementiri parroquial.

Pel que fa a les estructures en fossa retallada al travertí, les dimensions en un cementiri i un altre difereixen sensiblement. La raó cal buscar-la tant en l'existència d'un nombre més gran de fosses infantils en el cementiri parroquial que en el monàstic com en el fenomen reinhumador del cementiri monàstic que ha comportat l'alteració de l'espai original de moltes fosses; un fenomen que no té lloc en el cementiri parroquial (gràfic 1).

La memòria dels difunts és un aspecte en què el cristianisme incideix de manera recurrent. A més del respecte per als morts més propers, recordar-los amb pregàries és una pràctica en què s'instrueix els parroquians, fins al punt que arriba a instituir un calendari de misses de difunts molt més enllà de la celebració del dia de Difunts. La distribució més organitzada, la densitat i sobreutilització de les tombes del cementiri monàstic fan pensar en una activitat més gran en el sentit commemoratiu que no pas en el cementiri parroquial.

Categories mètriques de les fosses del nivell 3 del cementiri monàstic (CN) i les del cementiri parroquial (ESMT).

TOMBES PRIVILEGIADES

Bibiana Agustí

Els membres de la comunitat monàstica –abat i monjos– tenien el dret de ser enterrats dins l'espai del convent, per bé que la jerarquia interna establia diferències pel que fa a l'indret d'inhumació. Durant els segles de l'edat mitjana l'espai del claustre va esdevenir un dels llocs preeminents en aquest sentit i al qual únicament accedien els abats i algunes persones notables, molts dels quals els mateixos monjos. La documentació recull aquest desig en les deixes que consten en el testament d'algunes d'aquestes persones, com Dispòdia, filla de Gilabert de Cruïlles (1095); Garsenda (1098); Berenguer (1142), Bernat Oliba (1220), que deixà tres sous i diversos béns mobles pel dret de sepultura; Ramon de Serinyà (1234), del mas de Sords; el cavaller Pere de Roca (1279); els Samasó (1415); Francesca de la Sala, vídua del senyor de Duocastella i filla de Ramon d'Espasens (Abellan; Grabuleda, 2012: 19). Com tants altres monestirs benedictins, Sant Esteve va actuar com a intermediari amb les forces celestials, aconseguint béns materials per a la comunitat a canvi de pregàries per l'ànima dels difunts.

Façana actual de l'església del monestir de Sant Esteve.

Pati del claustre del monestir.

El monestir de Sant Esteve va assolir béns i propietats al voltant de la població de Banyoles (la majoria de cases i terres) i als comtats de Besalú, Empúries, Barcelona i Cerdanya-Rosselló (Abellan; Grabuleda, 2012: 26). Si gràcies a la dotació que li féu Arnaulf en la seva fundació (acta de consagració del 957), al segle X el monestir ja era un gran propietari, en els segles següents es va incrementar encara més el seu patrimoni i els seus abats van arribar a ser personatges molt poderosos.

La presència de la figura religiosa en l'última confessió d'un moribund i l'administració dels sants olis durant el sagrament de l'extremunció propiciava el clima idoni per a les donacions a la comunitat, si el propietari en qüestió no ho havia fet abans. La llei goda establia que en la successió dels béns es prioritzessin els familiars més directes (fills, néts, besnéts), als quals corresponien les quatre cinques parts de l'herència. El cinquè restant es podia destinar a l'Església o a altres familiars. Tanmateix, el temor a la condemnaçió eterna conduïa a fer donacions importants a l'Església.

Lápida funerària de Ramon del Coll, segle XIV.

Lápida funerària d'Arnau de Palol, segle XIV.

Lápida funerària de Ponci de Sovilis (Ponç de Soïlles), segle XIV.

A banda de les donacions, les misses de difunts i els beneficis dels aniversaris resultaven una bona font d'ingressos per a la institució. El recurs d'inscriure el nom i la data de la mort en la lápida contribuïa a la funció de complir amb les oracions per a la seva ànima en els aniversaris que s'haguessin contractat.

Coincidint amb l'auge de la figura del Purgatori, aquesta manera de fer pren sentit en les làpides que entre el segle XII i

el XIV figuren al claustre de Sant Esteve. Al dipòsit comú (també anomenat carner o urna dels abats) de la galeria de llevant consten els abats Pere Benet, Ramon de Corsavell, Guillem de Cartellà i en urnes individuals els dos abats Vallsperans. També hi consten persones notables de la població com Esclarmunda, dona de Bertran de Vall (XIV) (Abellan; Grabuleda, 2012: 23).

Epitafis

La literatura funerària revela alguns comportaments interessants de la societat que n'és protagonista. El paper de l'epitafi com a font documental ha estat reivindicat recentment per tal com, amb la seva vocació comunicativa envers el major nombre de persones i durant el major temps possible, esdevé un element importantíssim (Treffort, 2008). L'epitafi sobreviu al difunt i forma part del conjunt de gestos, rituals i paraules que envolten la mort d'un individu. La seva funció essencial és la de preservar el record del difunt i celebrar la seva memòria mencionant el seu nom, la data i les circumstàncies de la seva mort, d'una manera minimalista i amb una selecció molt acurada dels mots.

Els epitafis medievals del monestir de Sant Esteve són del tipus d'inscripcions gravades en làpides verticals, amb vocació mural. La majoria dels que pertanyen als segles plenament medievals havien estat disposats a les galeries del claustre, un espai comunitari destinat normalment a la pregària menys reglada que la pròpia església i que funciona de lloc de pas imprescindible entre els espais d'habitatge i treball i l'espai sagrat; per tant, un lloc que tots els membres de la comunitat trepitgen en diverses ocasions diàriament. Per tant, les làpides funeràries i els seus textos fan d'intermediaris entre els vius i els morts en el procés de la pregària. Segons Treffort (2008), la funció medidora de l'epitafi es descompon en tres fases dinàmiques: en primer lloc, la inscripció atura el passant i el transforma en lector; en segon lloc, li transmet informació i el fa solidari amb l'esdevenir

del difunt; finalment, l'exhorta a la pregària de la qual troba alguns mots en el mateix text.

Del segle X només se'n coneix un, transcrit per F. Monsalvatje (cita d'Abellan; Grabuleda, 2012: 44) però que no es conserva en el monestir. El text de l'epitafi de Mercoral encara conserva un estil clàssic, fent referència al currículum del difunt quan es refereix al fet que enriqué els nostres ibers tot i el seu origen gal. Les referències al seu esperit que omple els estels, a l'escalf del seu amor i al fet de desfer-se exultant del pes de la vida present són pròpies d'una visió profundament positiva de la mort com a passatge a una vida eterna, en un context clarament cristià. També l'evocació d'haver passat la vida com un sant irreprotxable.

Del segle XI, no se'n coneix cap.

Del segle XII destaca l'austeritat de l'epitafi de l'abat Ricard (1154), esmentant la seva funció d'abat de Sant Esteve i la data de la seva mort.

Els dos epitafis del segle XII ja fan una breu referència al fet de ser dignes de lloança pels seus costums i la seva vida. Corresponen a Hug (abat entre el 1156 i el 1172) i a Pere Benet (abat entre el 1190 i el 1196).

En els casos del segle XIII, l'adjectiu "venerable" aplicat a Guillem de Cartellà i d'Arnau de Vallespirans ens indica que van morir en edat avançada i probablement exercint com abats després de 29 i 32 anys respectivament. La literatura varia, però es fa referència al "repòs" en dos casos, a la "dignitat d'ésser lloiat" en el cas d'Arnau de Vallespirans, a "l'emigració feliç d'aquest món" en el cas de Guillem de Cartellà i de Creixell. En el cas de Ramon de Corsavell, s'indica el lloc de dipòsit funerari: el carner o urna dels abats, en el claustre. En el cas de Guillem de Cartellà i de Creixell, l'autor de la làpida es dona a conèixer com a Marimon de Cigis.

Al segle XIV, dels dos abats, l'un "jou" i l'altre "reposa", però en ambdós casos la llegenda conclou amb la fórmula "Que

Vista actual de la Vila Vella, des del campanar del monestir.

la seva ànima reposi en pau. Amén". Una innovació dels epitafis del XIV és la referència als aspectes financers dels abats: en el cas de Bernat de Vallespirans (abat entre el 1300 i el 1333) disposant devotíssimament de dos beneficis sacerdotals, una almoina anyal a cent pobles el dia de la seva mort, tres llits perpetus a l'hospital de pobres i vint ciris a perpetuïtat. En el cas de Ramon del Coll (abat entre el 1334 i el 1340) diu que "es cuidà de les rendes dels masos de Llavanes (Crespià) que ell mateix comprà". "I que establí un solemne aniversari al presbiteri i dotze ciris davant l'altar de Santa Maria i governà aquest monestir decisivament".

L'epitafi de Joan Desprat (abat entre el 1370 i el 1401) és tan auster com el de Ricard, dos segles abans: "Dimecres 27 d'abril del 1401 passa d'esta vida fra Joan Desprat, abat de Banyoles."

Amb l'epitafi de Francesc de Xetmar i de Juià (abat entre el 1460 i el 1503) es recupera la fórmula: "Que la seva ànima reposi en pau." El text parla "dels ossos del reverend senyor Fra Francesc de Xatmar" i es segueix evocant la seva activitat financera amb la celebració de "dos aniversaris anyals conventuals l'un des de la cinq[uantena?] setmana i l'altre el dia que emigrà d'aquesta llum."

Merccoral (822)	En aquest sepulcre jeu Emeri, venerable abat de la casa de Banyoles. El seu esperit omple els estels: essent gal enriquí els nostres ibers. Porta aquells en el seu cor i a nosaltres ens escalfa amb el seu amor. Passà la vida com un sant irreprotxable fins que es desféu exultant del pes de la vida present.
Abat Ricard (1154)	Aquí descansa Ricard, en bona memòria, abat d'aquest lloc, que morí el nou de maig de l'any mil cent cinquanta-quatre de l'encarnació de Crist.
Abat Hug (1156-1172)	El vuit de setembre morí Hug, abat d'aquest. Home digne de lloança pels seus costums i la seva vida. Any mil cent setanta-dos des del naixement de Crist.
Abat Pere Benet (1190-1196)	L'any mil cent noranta-cinc des de l'Encarnació del Senyor morí el senyor Pere Benet, de felíç memòria, abat d'aquesta església: home digne de lloança pels seus costums i vida. M'ha fet Guillem de Garrigans 27 de gener
Guillem de Cartellà i de Creixell (1221-1252)	Aquí descansa el venerable Guillem de Cartellà, de felíç memòria, que emigrà felíçment d'aquest món el 10 de juny de l'any del Senyor mil dos-cents cinquanta-dos. Marimon de Cigis em féu.
Ramon de Corsavell (1252)	[...] Augustus. II nonas. Raymundus de Cursavello abbas. Augustiis [...] anno MCCLII anniversarium Raymundi de Cursavello abb. Requiescit in carnerio Abbatum
Arnau de Vallespirans (1268-1300)	Ací reposa el Reverend Senyor Arnau de Vallespirans per gràcia de Déu digne de lloança pels seus costums i vida, que morí el dia 9 de febrer de l'any del Senyor mil tres-cents. Que la seva ànima reposi en pau. Amén
Bernat de Vallespirans (1300-1333)	Ací reposa el Reverend Senyor Bernat de Vallespirans, abat per gràcia de Déu, recomanable pels mèrits d'un tracte distingit que honorà el monestir en molts aspectes entre d'altres disposant devotíssimament dos beneficis sacerdotals, una almoina anyal a cent pobles el dia de la seva mort, tres llits perpetus a l'hospital de pobres i vint ciris a perpetuïtat; i visqué laudablement en el govern de l'abadia trenta-tres anys, que morí el dia 29 de desembre de l'any del Senyor mil tres-cents trenta-tres. Que la seva ànima reposi en pau. Amén
Ramon del Coll (1334-1340)	Aquí jeu el Reverend Senyor Ramon del Coll en altre temps abat d'aquest monestir que en l'esmentat monestir es cuidà de les rendes dels masos de Llavaneres (Crespià) que ell mateix comprà. Establí un solemne aniversari al presbiteri i dotze ciris davant l'altar de Santa Maria i governà aquest monestir decisivament i expirà felíçment d'aquest món el setze d'agost de l'any del Senyor mil tres-cents quaranta. Que la seva ànima reposi en pau. Amén
Joan Desprat (1370-1401)	Dimecres a 27 d'abril de 1401 passa d'esta vida fra Joan Desprat, abat de Banyoles.
Francesc de Xetmar i de Juià (1460-1503)	En aquest sepulcre es contenen els ossos del reverend senyor Fra Francesc de Xatmar abat d'aquest monestir que per a la seva ànima encarregà la celebració de dos aniversaris anyals conventual l'un des de la cinq[ua]ntena? setmana i l'altre el dia que emigrà d'aquesta llum [vida] és a dir el mes de l'any mil sis-cents. Que la seva ànima reposi en pau.

Informació extreta de *Els senyors de Banyoles. Els abats del monestir de Sant Esteve*, de Joan Anton Abellan i Manonelles; Josep Grabuleda i Sitjà, editat per l'Arxiu Comarcal del Pla de l'Estany, Banyoles, 2012.

L'ESTUDI ANTROPOLÒGIC

Crani d'un individu del nivell III del cementiri del monestir de Sant Esteve.

En aquest capítol s'ofereixen els resultats sintetitzats de les anàlisis antropològiques realitzades sobre les dues sèries esquelètiques procedents dels dos cementiris medievals: la parroquial (Santa Maria dels Turers) i la monàstica (Sant Esteve).

La síntesi es presenta amb totes les seves limitacions metodològiques i amb la consciència que es tracta de mostres molt petites en relació amb el potencial funerari d'ambdues necròpolis (vegeu l'apartat *Arqueologia funerària* d'aquest volum). L'objectiu és aconseguir la seva caracterització poblacional i poder-ne extreure aspectes que les facin comparables en el sentit demogràfic, morfològic i patològic. Es parteix d'algunes informacions documentals que han estat molt estudiades i difoses des del segle XIX i que l'estudi antropològic intenta contrastar bo i posant sobre la taula algunes contradiccions que es discutiran a l'última part del llibre.

Les restes humanes, procedents normalment d'estructures d'enterrament, són portadores de valuosa informació sobre elles mateixes i el seu context arqueològic, i és en aquest sentit que la investigació bioantropològica i paleopatològica esdevé primordial per a l'estudi de les societats del passat. Quan arriben al laboratori, les restes òssies són sotmeses a diferents processos d'investigació a l'espera d'obtenir dades que defineixin les poblacions a les quals pertanyien. La caracterització de sexe i edat ens permet elaborar taules demogràfiques i reconstruir dinàmiques poblacionals. Aquesta informació és de gran valor en època medieval atès que a l'Europa occidental no és fins als segles XVI i XVII que podem disposar de registres parroquials que serveixen de base en els estudis estadístics de la demografia històrica.

L'anàlisi biomètrica ens dota de dades objectives que no només s'utilitzen per a definir la tipologia de l'individu sinó també per a reconstruir relacions filogenètiques entre les

poblacions antigues (Howells, 1989). Si bé aquestes pràctiques, i molt concretament la craniometria, han estat àmpliament emprades per valorar variabilitats interpoplacional, si el que es pretén és establir paràmetres relacionats amb la dieta o l'activitat dels individus, s'acut a unes altres eines analítiques. En aquest sentit, són especialment útils els estudis dels marcadors ossis, projectats com a resposta d'una activitat física intensa i repetitiva i que sovint veiem en forma de remodelacions òssies en les zones d'inserció muscular. En efecte, el desenvolupament de les diferents activitats que suposen un esforç físic provoca una resposta adaptativa de l'os i l'anàlisi de les seves freqüències amb significacions estadístiques ens pot facilitar l'establiment de patrons d'activitat d'una població (Estévez, 2002).

Unes altres variables no mètriques són els caràcters discrets, també anomenats epigenètics, que ens aporten informació sobre el fenotip d'una població, entès aquest com a producte d'una interacció genotípica (hereditària) i d'ambient. El component hereditari d'aquests trets ossis, que es registren com a presents o absents, sovint són utilitzats per establir relacions de parentiu entre els esquelets i consegüentment poden manifestar eventuais reagrupaments familiars en els cementiris.

La paleoantropologia, entesa com l'estudi de la malaltia en l'antiguitat mitjançant la investigació de restes biològiques, s'orienta a la cerca d'un diagnòstic patològic d'aquelles afectacions patològiques que han deixat el seu rastre en el sistema esquelètic. S'analitzen tant els paràmetres morfològics com els d'ordre paleopatològic, els relacionats amb activitats físiques (marcadors ossis d'activitat), amb les condicions de vida (identificació de síndromes metabòliques, gota, malaltia de Forestier, senyals carencials, etc.) i a l'estat sanitari *stricto sensu* (presència de malalties contagioses, traumatismes) per tal de comparar-los amb altres dades.

Cal tenir en compte, però, que la major part de les malalties no deixa marca en els ossos, com en el cas d'infeccions que ataquen l'organisme i que el maten de manera ràpida (per exemple el còlera, la grip o la pesta negra). En canvi n'hi ha que afecten l'esquelet directament, com les traumàtiques, o bé indirectament, com ara l'afectació per pressió d'un tumor dels teixits tous. Les malalties que amb més freqüència es reconeixen en els estudis ossis són les degeneratives articulars, les fractures, diverses malalties metabòliques, les malformacions congènites i les patologies orals.

CEMENTIRI DE L'ESGLÉSIA DE SANTA MARIA DELS TURERS (plaça de Santa Maria, carrer de l'Església, carrer de Sant Benet i carrer de Navata)

Les restes esquelètiques analitzades representen un nombre mínim de 55 individus. El 23,6% dels individus corresponen al grup d'edat infantil, és a dir, menors de 12 anys, l'1,8% són juvenils i el 74,5% restant són majors de 20 anys. Respecte a aquests adults, el 7,3% es consideren adults joves, amb edats entre els 20 i 29 anys; el 21,8% tenen edats entre 30 i 39 anys; un 20% són adults madurs (40-60 anys) i només un 1,8% són considerats senils.

En relació a la distribució per sexes, el 55,2% d'individus adults que s'han pogut diagnosticar són masculins i el 44,8%, femenins.

L'estructura demogràfica de la necròpolis de l'església de Santa Maria dels Turers (taula 1, gràfic 1) mostra uns paràmetres que són normals en els patrons de mortalitat de la nostra espècie (Larsen, 1997), amb una elevada presència d'individus infantils i adults en comparació al nombre d'individus juvenils i senils. Aquestes dades s'han de considerar tenint en compte l'existència d'un possible biaix dels registres a causa del fet que l'excavació es va limitar a un sector afectat per l'obra urbanística que es duia a terme.

Restes cranials infantils presentant lesions cribroses a la taula externa i al sotre orbitari, que habitualment s'associen a períodes de carència nutricional.

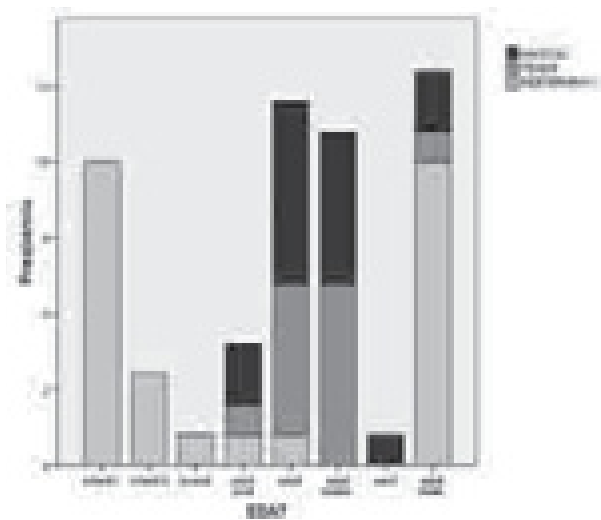
Grup d'edat	anys	M	F	ND	T	%	Σ%
nadó	<1	0	0	0	0	0,0	0,0
infantil I	1-6	0	0	10	10	18,2	18,2
infantil II	7-12	0	0	3	3	5,5	23,6
juvenil	13-19	0	0	1	1	1,8	25,5
adult jove	20-29	2	1	1	4	7,3	32,7
adult	30-39	6	5	1	12	21,8	54,5
adult madur	41-60	5	6	0	11	20,0	74,5
senil	61-x	1	1	0	2	3,6	76,4
adult in	25-x	1	1	10	13	23,6	100,0
		1	1	26	55		
% sexe		29,1	24	47,3			

Taula 1. Composició de la mostra de la necròpolis de l'església de Santa Maria dels Turers. (M=masculí, F=femení, ND=indeterminat, T=total).

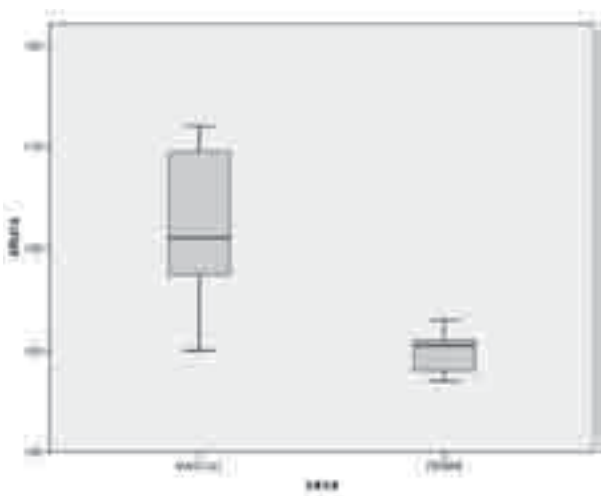
A la sèrie de la necròpolis de l'església de Santa Maria dels Turers s'ha calculat l'estatura del cos segons les fórmules de regressió de Pearson (Olivier, 1960). El valor mitjà per als individus masculins ha estat de 162 cm i la mitjana femenina, de 150 cm. Tots dos valors se situen entre els esperats a aquesta àrea geogràfica i cronologia, amb l'existència d'un dimorfisme sexual significatiu en les estatures obtingudes ($F=88703$; $p<0,001$).

La taula 2 mostra la classificació dels esquelets a partir de les categories de Vallois (1948). S'observa que la població masculina està repartida entre totes les categories i també disposa d'individus d'estatura alta. Per contra, les dones se situen en les gradacions més baixes. Aquests resultats són freqüents en les sèries medievals i poden ser indicatius d'unes condicions alimentàries diferents que, en el cas de les dones, es pot traduir en una pèrdua de la qualitat de la dieta, probablement per menys ingesta de proteïnes durant el seu període de creixement.

Pel que fa a la tipologia cranial, la necròpolis de l'església de Santa Maria dels Turers presenta majoritàriament cra-

Gràfic 1. Composició de la mostra. Necròpolis església de Santa Maria dels Turers.

Gràfic 2. Necròpolis de l'església de Santa Maria dels Turers. Gràfic d'estatures estimades per sexe.

SÈRIE MASCULINA			
Baixos <160 cm	Submitjans 160-165 cm	Supermitjans 165-170 cm	Alts + 170 cm
5	2	2	3
SÈRIE FEMENINA			
Baixes <150 cm	Submitjanes 150-155 cm	Supermitjanes 155-160 cm	Altes + 170 cm
3	3	0	0

Taula 2. Necròpolis de l'església de Santa Maria dels Turers. Classificació de les estatures segons categories de Vallois (1948).

nis de longitud allargada (dolico cranis) i amplada mitjana, amb cares estretes (leptenes), front mitjà (metriometòpic), òrbites de poca amplada i alçada mitjana, obertura nasal estreta (leptorí) i maxil·lar ample.

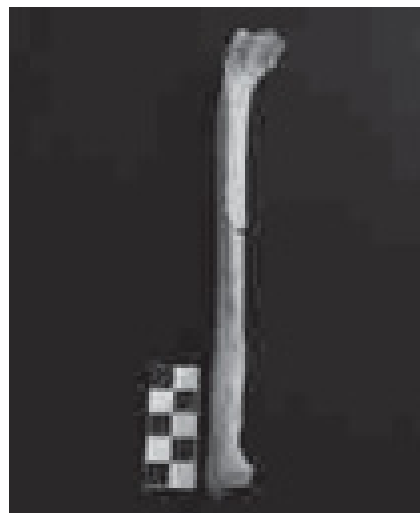
En l'esquelet postcranial les extremitats superiors són, pel que fa a la secció diafisial, en els húmer majoritàriament arrodonides (euribràquia), el mateix que en les ulnes (hi-

pereurolènia a nivell subsigmoïdal). A les extremitats inferiors, els fèmurs tenen en general una pilastra dèbil i un apatiment anteroposterior de la secció del terç proximal (platimeria). Les tíbies a nivell proximal són mesocnèmiques les masculines (poc aplatides) i euricnèmiques les femenines (sense apatiment).

Pel que fa al grau de robustesa d'aquesta població, un 31% de la sèrie masculina té un signe distintiu de robustesa; en canvi, només un 10% de dones es poden considerar morfològicament robustes. L'anàlisi de les insercions musculars segons les extremitats mostren individus masculins amb cames més robustes (44%) que no pas els braços (23%). Contràriament, les dones, tot i que amb freqüències molt properes, tenen més marcades les insercions musculars de les extremitats superiors (9%) que no pas les inferiors (6%). En relació als trets morfològics discrets, en aquesta població destaca l'elevada presència en els esquelets masculins de la faceta de Poirier (47,1%), perforació olecràniana (31,6%) i tercer trocànter (55%). A la mateixa sèrie, les freqüències d'aquests trets obtingudes per a les dones

Alteració de la zona d'inserció lligamentosa a la tuberositat del radi de l'avantbraç.

Traumatisme de parada consolidat en una ulna de l'avantbraç.

divergeixen, amb només un 13,3% amb perforació olecrania i un 7,7% amb tercer trocànter, mentre que no hi ha cap efectiu femení amb presència de faceta de Poirier.

Les patologies òssies que s'han diagnosticat han estat d'etiologia molt diversa. Les manifestacions més freqüents deriven de diferents malalties articulars i, en aquest sentit, són nombrosos els esquelets que presenten alteracions per espondilosi en els elements vertebrals. Tot i que generalment l'espondilosi s'atribueix a la degeneració que acompanya l'edat adulta, també han estat registrades en vèrtebres pertanyents a individus joves. En aquests casos cal atribuir-les a traumatismes o a un sever esforç físic que propicia que es desenvolupi aquesta condició (Mann; Murphy, 1990). Altres signes de malaltia articular degenerativa han estat localitzats a l'articulació de l'escàpula i la clavícula dreta amb presència de processos d'eburneació, artrosi de les extremitats superiors, anquilosi de falanges i nombrosos exemples d'osteoporosi tant en individus masculins com femenins.

Llevat d'un esquelet que sexualment no ha pogut ser diagnosticat, totes les lesions de tipus traumàtic s'han observat en esquelets masculins, amb registres de fractures consolidades a les extremitats, a les costelles i diversos casos de contusions cranials.

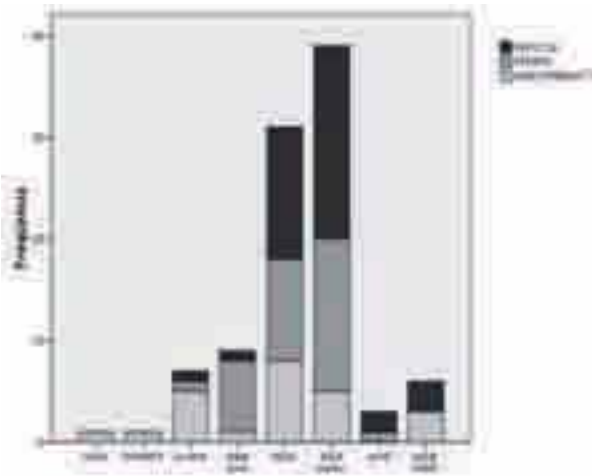
Altres patologies diagnosticades han estat les metabòliques (amb l'observació de diferents processos cribrosos), infeccions d'etiologia variada, diversos casos de periostitis o l'anquilosament en tres blocs de les vèrtebres cervicals d'un esquelet femení.

**CEMENTIRI DEL MONESTIR DE SANT ESTEVE
(plaça del Monestir nord-oest)**

La mostra d'esquelets provenint de la necròpolis del monestir de Sant Esteve de Banyoles està formada per un total de 97 individus dels quals només un 10,3% no hauria assolit l'edat adulta (taula 3, gràfic 3). El baix percen-

Grup d'edat	anys	M	F	ND	T	%	Σ%
Nadó	<1	0	0	1	1	1,0	1,0
infantil I	1-6	0	0	0	0	0,0	1,0
infantil II	7-12	0	0	1	1	1,0	2,1
Juvenil	13-19	1	1	5	7	7,2	9,3
adult jove	20-29	1	7	1	9	9,3	18,6
Adult	30-39	13	10	8	31	32,0	50,5
adult madur	41-60	19	15	5	39	40,2	90,7
Senil	61-x	2	1	0	3	3,1	93,8
adult indet.	25-x	3	0	3	6	6,2	100
total sexe		39	34	24	97		
% sexe		40,2	35,1	24,7			

Taula 3. Composició de la mostra. Necròpolis monestir de Banyoles. (M=masculí, F=femení, ND=indeterminat, T=total).

Gràfic 3. Composició de la mostra. Necròpolis monestir de Sant Esteve.

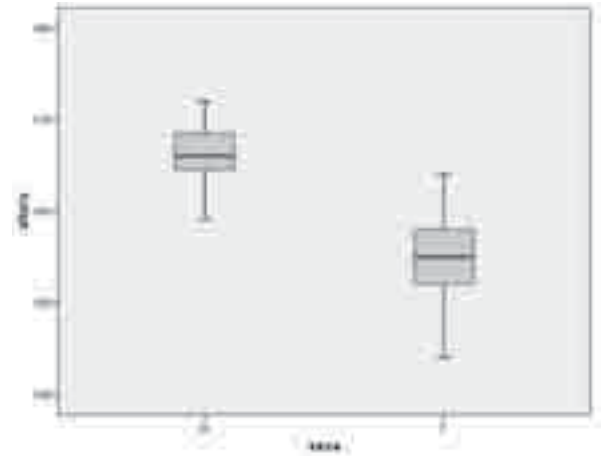
tatge d'individus subadults està representat gairebé exclusivament per adolescents (set individus en l'estadi juvenil, de 13 a 17 anys) i només 2 efectius infantils. Aquest fet, a més de l'absència d'esquelets perinatals (morts en el període al voltant del moment del part), pot

indicar una probable pràctica en el cementiri d'una selecció poblacional i, per tant, no es tractaria d'un espai destinat a l'enterrament del gros de la població, com és habitual en la major part dels cementiris parroquials.

Pel que fa als esquelets adults, l'aparent paritat entre gèneres (39 homes i 34 dones) en realitat queda esbiaixada pel contingent d'individus no sexats, que no ho han estat bàsicament per problemes de conservació del material osteològic. Les diferències es localitzen d'una manera especial en el grup dels adults més joves, en el qual cal fer esment d'una mortalitat més alta de dones que d'homes, en una proporció de set a un, així com una difícil longevitat experimentada només per tres individus (dos homes i una dona majors de 60 anys) que s'explica per l'elevada mortalitat en el període d'edat comprès entre 25 i 40 anys.

Les estatures de la sèrie mostren un valor mitjà per als individus masculins de 166,2 cm i de 154,8 cm per als efectius femenins. Són, per tant, individus sensiblement més alts que els de la sèrie de l'església de Santa Maria dels Turers i, a més, registren dones amb estatures més variables, fins i tot amb un valor màxim de 164 cm. Totes les categories de Vallois estan representades (gràfic 4, taula 4) amb només un individu en els extrems, tant per als efectius masculins com per als femenins.

Els cranis de la sèrie de la necròpolis del monestir de Banyoles s'han recuperat molt fragmentats i la biometria se n'ha ressentit. Tot i així, les observacions morfològiques descriuen diferents tipologies amb exemples de cranis allargats (dolico cranis), arrodonits (braquicranis) o entre aquestes dues formes (mesocranis). De la mateixa manera, les mandíbules també són de morfologia diversa i els exemples tenen en compte tant mandíbules amples (braquignàtia) com estretes (dolico gnàtia).

Gràfic 4. Necròpolis del monestir de Sant Esteve. Gràfic d'estatures estimades per sexe.

SÈRIE MASCULINA			
Baixos <160 cm	Submitjans 160-165 cm	Supermitjans 165-170 cm	Alts + 170 cm
1	5	12	1
SÈRIE FEMENINA			
Baixes <150 cm	Submitjanes 150-155 cm	Supermitjanes 155-160 cm	Altes + 170 cm
1	7	7	1

Taula 4. Necròpolis del monestir de Sant Esteve. Classificació de les estatures segons categories de Vallois (1948).

La robustesa dels esquelets es fa especialment manifesta en els efectius masculins i un 38,5% d'aquesta població poden ser considerats especialment robustos, amb insercions musculars que són rellevants tant a les cames com als braços. Pel que fa a la població femenina, només un 12% dels efectius poden considerar-se robustes, sense que els marcadors presentin diferències significatives respecte a braços o cames.

Representació de la postura ajupida corresponent al mes de gener del llibre dels mesos de Salzburg.

Espondiloartrosi afectant els cossos vertebrals toràcics.

L'estudi de diferents caràcters variables mostra una gran incidència de caretes articulars secundàries als extrems distals de les tíbies i a la part anterior del tal·lus, tant en la població femenina com en la masculina, així com de la faceta articular de Poirier en els fèmurs (48% en esquelets masculins, 34,7% en esquelets femenins).

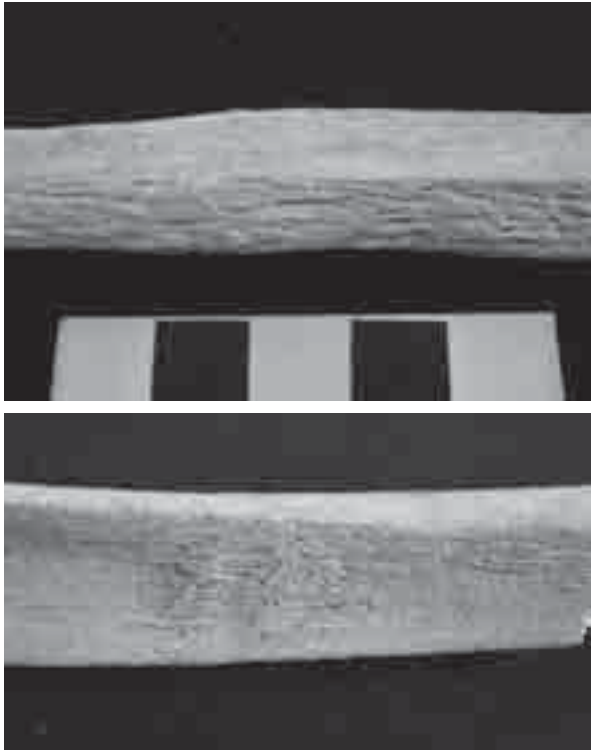
La perforació de la cavitat olecraniana humeral és una anomalia anatòmica poc freqüent que, per la seva possible significació de consanguinitat, sol formar part dels trets epigenètics observats en sèries antropològiques. En la nostra mostra representa un 38,2% dels hùmers femenins en relació amb el 6,5% dels masculins.

Les lesions patològiques observades es concentren majorment en les manifestacions degeneratives de les superfícies articulars de la columna vertebral i de les extremitats que afecten els individus de més edat. Són, per tant, nombrosos, els casos d'espondilosi en els seus diferents graus, així com alteracions generals de les àrees articulars, igual com els d'osteoporosi, visibles en el teixit trabecular dels ossos llargs i els cossos vertebrals.

En aquesta població, a més, hi ha una alta incidència de processos periostítics, localitzada normalment en els ossos

Procés artròsic afectant els ossos de l'espatlla.

Dos casos de periostitis afectant el teixit cortical del cos de la tibia.

llargs de les cames. Aquestes lesions, d'etiologia diversa i, per tant, de diagnòstic complex, es caracteritzen per la formació de teixit ossi irregular en forma d'estries ben marcades a nivell subperiòstic.

Els traumatismes són poc freqüents i només s'han localitzat alguns casos de fractures de canal costal, dos cossos claviculars, un metacarpià, una patel·la i algunes contusions cranials de caràcter lleu, tots ells, consolidats i amb pervivència.

Finalment, s'ha registrat un cas de calcificacions toràciques en un individu madur de sexe indeterminat. Es tracta de petites plaques planes, primes i de contorn irregular, de

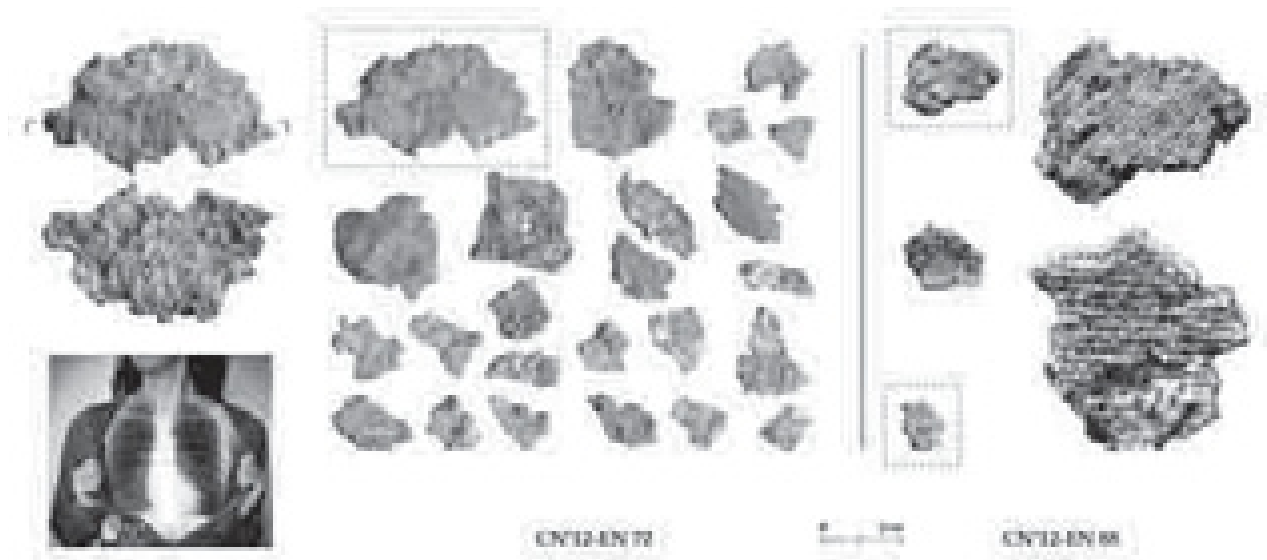

Traumatisme consolidat de la cara interna d'una patel·la.

Traumatisme consolidat a l'extrem proximal d'un cinquè metacarpià.

consistència dura i fràgil, que van ésser documentades a nivell de les costelles i sense que el teixit ossi costal ni vertebral se'n vegi afectat. L'etiologia de les calcificacions pot ser diversa: tuberculosi, osteomes, osteocondromes, cisticercosi o calcificacions (adenomes) mamàries. La morfologia de les plaques que presenta aquest individu podria correspondre a un procés avançat de tuberculosi pulmonar, pel fet que es tracta del diagnòstic més freqüent, però sense que s'hagi pogut confirmar.

Restes de calcificacions toràciques localitzades a la zona toràcica de l'EN72 i fragments tèxtils associats a l'EN88.

En síntesi, es tracta de dues mostres poblacionals que se solapen en el temps, en plena edat mitjana, per bé que la documentació s'hi refereix fins a final del segle XVIII. Els dos perfils de població difereixen especialment en la representació infantil, notable en el cementiri parroquial i marginal en el monàstic. Entre els adults, la categoria dels més joves està representada sobretot per dones, mentre que la longevitat per sobre dels 60 anys es fa difícil per a tothom.

L'alçada en viu de la població adulta obté valors més alts per als homes i més variabilitat en les dones del cementiri monàstic. Les dones d'ambdós cementiris són més gràcils que els homes, amb diferències que mostren que al cementiri parroquial les dones realitzen més feina amb els braços que amb les cames mentre que els homes han desenvolupat més la musculatura de les cames que les dels braços. En canvi, al cementiri monàstic són els homes qui delaten activitat muscular a totes les extremitats mentre que les

dones són especialment gràcils a cames i braços. El context d'activitat agrícola i artesanal que depèn gairebé exclusivament de l'esforç humà, ajudat per alguns animals i per màquines molt rudimentàries, explica com aquestes accions repetides durant dies i anys afecten els teixits esquelètics.

El desenvolupament i presència de caretes secundàries articulars a nivell del maluc (faceta de Poirier al cap del fèmur) i el turmell (tíbia i tal·lus) s'associa normalment a la posició de seure a la gatzoneta o de seure sobre els talons (Capasso *et al.*, 1999) (Villote, 2008), en un període de la història en què les cadires i els bancs encara s'utilitzaven poc. A les mostres estudiades, observem aquests marcadors en un bon nombre de casos, i de manera més freqüent, en els homes de la sèrie del cementiri parroquial.

Les observacions patològiques òssies no aporten dades espectaculars en cap sentit, però sí algunes diferències de

matís entre ambdues mostres. La degeneració esquelètica i articular va especialment lligada a la longevitat dels individus d'ambdós sexes en general. La presència de traumatismes –alguns relacionats amb agressions–només afecta els homes en el cementiri parroquial, mentre que al monàstic una dona jove també ha patit i consolidat una fractura a nivell del genoll. Les lesions infeccioses del periosti dels ossos de les cames és una observació que es concentra en els esquelets del cementiri monàstic i que gairebé no s'identifica a la mostra del cementiri parroquial.

AFECCIONS I PATOLOGIA BUCAL

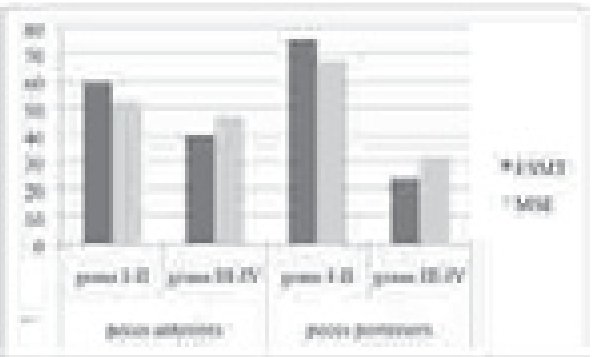
El registre arqueològic i l'estudi antropològic de les peces dentàries proporciona valuosa informació, entre d'altres, la que es refereix a l'edat de l'individu en morir o la identificació de models i anomalies morfològiques. Alhora, les anàlisis que concerneixen les patologies dentals són una font important de coneixement per establir les condicions de salut i reconèixer algunes malalties orals i, per tant, poder reflectir patrons de determinats hàbits alimentaris i culturals.

La principal lesió observable en les peces dentals està relacionada amb el desgast lent i gradual de l'esmalt, i en alguns casos, de la part interior de la dent –la dentina–, en el contacte de les peces durant la masticació. Aquest tipus de desgast afecta la superfície oclusiva de la dent; és a dir, la que s'utilitza per tallar i mastegar els aliments. Un desgast greu amb una alta pèrdua de teixit dental que deixi exposada la cavitat polpar pot produir una infecció que doni com a resultat la pèrdua de la dent.

Les dues sèries estudiades presenten patrons de desgast oclusiu semblants, amb peces anteriors (incisives i canines) que registren un comportament de més desgast comparades amb les peces que se situen al tram posterior de la cavitat bucal (premolars i molars). Aquest comportament respon a una masticació que incloïa una ingesta notable

sèrie	peces anteriors				peces posteriors			
	graus I -II		graus III -IV		graus I-II		graus III -IV	
	N		n	%	n	%	n	%
ESMT	67	60%	44	40%	136	76%	43	24%
MSE	103	53%	90	47%	273	68%	127	32%

Taula 5. Prevalença dels graus de desgast dental. (ESMT= església de Santa Maria dels Turers. MSE=monestir de Sant Esteve. n= nº de peces dentals).

Gràfic 5. Gràfic de freqüències dels graus de desgast dental (ESMT= església de Santa Maria dels Turers. MSE=monestir de Sant Esteve).

d'aliments vegetals, tant llegums bullits com cereals cuits en forma de farinetes i pa, rics en carbohidrats i en residus que, en contextos d'absència d'higiene bucal, quedaven a la boca i propiciaven el creixement de microorganismes.

Més enllà, però, d'aquest desgast fisiològic, hi ha una atrició patològica explicable per factors culturals i per l'ús de la dentició en activitats no alimentàries (Pérez-Pérez, 1995). A les mostres medievals de Banyoles no hi ha evidències de l'ús de les dents en activitats professionals ni en hàbits involuntaris com el bruxisme.

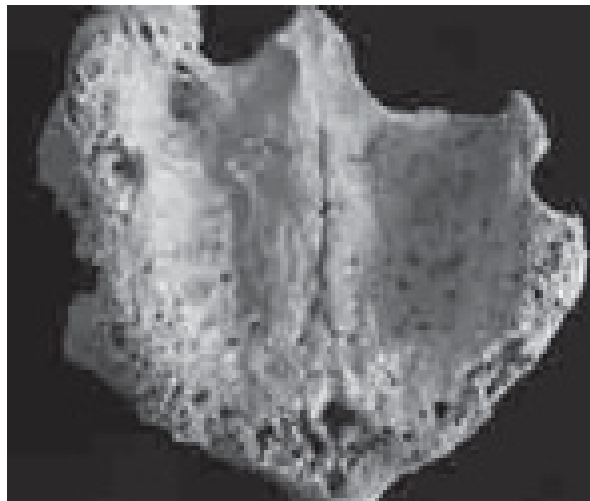
Un conjunt de patologies bucals deriven de processos infecciosos produïts com a conseqüència de l'acció de microorganismes patògens. Per exemple, una dieta amb alts

continguts d'hidrats de carboni afavoreix la formació de càries, en un procés progressiu que provoca la desmineralització dels teixits durs per, finalment, penetrar en la polpa dentària i destruir-la progressivament. Ocasionalment, aquestes infeccions es propaguen més enllà de la dent i provoquen la formació d'abscessos que poden arribar a perforar el suport ossi o simplement la inflamació de les genives. Sovint, el procés culmina amb l'evulsió de la dent i la reabsorció de la cavitat alveolar en un procés de cicatrització òssia.

La malaltia periodontal generalitzada és el resultat de la inflamació del teixit de suport de les peces dentals, que provoca una retracció del teixit alveolar i deixa les arrels dentals exposades. Acompanyada normalment d'una infecció, la malaltia periodontal és el preludi de l'eventual pèrdua de la peça dental i, per tant, d'una edentació progressiva. Aquesta observació és freqüent en els suports dentaris de totes dues sèries, amb peces dentàries massa exposades i línies alveolars regressives.

La sèrie adulta de l'església de Santa Maria dels Turers disposa de 1312 alvèols potencials. D'aquests, se n'han preservat 290 peces i se n'han registrat 34 pèrdues *ante mortem*; la resta són pèrdues tafonòmiques *post mortem* o peces no observables perquè no s'han conservat. La sèrie del monestir de Sant Esteve registra un total de 602 dents i 104 pèrdues *ante mortem* d'un total de 2.816 alvèols potencials. Aquests valors no són comparables atès el gran nombre de peces perdudes *post mortem*, que distorsiona qualsevol valoració en aquest sentit.

A l'hora d'intentar conèixer les condicions de vida de l'individu des del punt de vista nutricional, una observació fonamental és la de la formació de la corona dentària i que ens parla de possibles alteracions o dèficits, que s'agrupen amb el nom d'hipoplàsia de l'esmalt. Aquesta afecció està relacionada amb períodes de carència nutri-

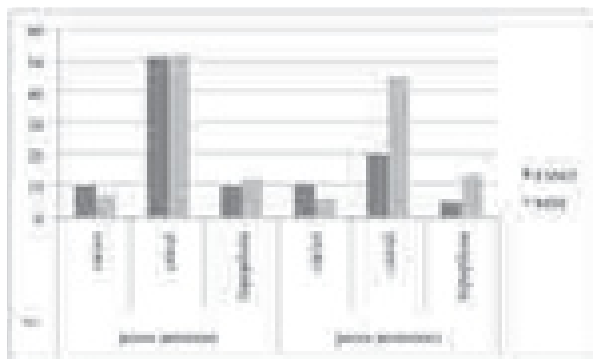
Maxil·lar vist des de la cara inferior. Mostra la pèrdua de totes les peces dentàries i la reabsorció de les cavitats alveolars.

cional durant el desenvolupament dental, en què es produeix una amelogenèsi (interrupció temporal del procés de formació de l'esmalt) i que sol expressar-se en forma de solcs més o menys marcats (Polo-Cerdà *et al.*, 2007). Aquests períodes poden respondre tant a un dèficit vitamínic per una alteració de la dieta com a processos de malaltia relativament llargs.

Un altre paràmetre es refereix a la formació de càlcul dental que es produeix per la mineralització de la placa bacteriana i que s'adhereix a la superfície de la dent. En general, tot i que no exclusivament, s'associa la presència d'aquests dipòsits a una dieta de tipus càrnic, atès que les proteïnes d'origen animal afavoreixen un ambient alcalí i un cúmul de sals (Lieverse, 1999). El registre de la presència de dipòsits de càlcul a les peces dentals pot informar, per tant, de l'existència de desigualtats en l'accés a determinats aliments.

	peces anteriors			peces posteriors		
	càries	càlcul	hipoplàsia	càries	càlcul	hipoplàsia
ESMT	9,9	51,3	9,9	10,6	20,6	5
MSE	7,1	51,6	12,4	6,3	44,5	13,2

Taula 6. Freqüència (%) d'alteracions dentals (ESMT = església de Santa Maria dels Turers. MSE = monestir de Sant Esteve. N = nombre de peces dentals).

Gràfic 6. Freqüència de lesions per càries segons la seva localització ESMT = església de Santa Maria dels Turers. MSE = monestir de Sant Esteve.

Aproximadament, la meitat de les peces analitzades presenten dipòsits de càlcul, amb incidència més gran en les dents anteriors de les dues sèries i un nombre molt més baix d'observacions en les peces posteriors de la sèrie parroquial. Aquesta distribució es pot interpretar per hàbits alimentaris diferents entre totes dues poblacions; aquesta evidència jugaria a favor de la tesi de la ingesta càrnica més gran de la sèrie del monestir en relació amb la parroquial. Tanmateix, el registre de línies d'hipoplàsia de l'esmalt dental és més freqüent en la sèrie provinent del monestir. Actualment aquest tipus d'apreciacions només té validesa si s'acompanya d'anàltiques químiques dels isòtops estables d'alguns elements, comparant els resultats de mostres òssies humanes i faunístiques associades

Càries oclusal en una incisiua central i desgast greu de la incisiua lateral.

i que, en el nostre cas, encara no s'han pogut dur a terme.

La presència de càries afecta igualment les dues sèries amb mitjanes que, segons la seva localització bucal, se situen entre el 6% i el 10% de les peces dentals analitzades. Si considerem el tipus de càries, els esquelets inhumats a la necròpolis parroquial registren més afectacions de càries coronal i, en canvi, són escasses les peces que localitzen la càries en la línia amelocementària o cervical. Contràriament, la sèrie del monestir registra un percentatge més alt de càries cervical i pocs efectius amb càries coronal, aquesta sovint originada per l'existència de malaltia periodontal.

El perfil de les poblacions dels dos cementiris banyolins encaixa perfectament en els models que tradicionalment s'obtenen de mostres medievals properes, en què es posa de manifest l'alta incidència de mortalitat infantil i la dificultat per envellir com a trets generals. També els aspectes bàsics en què aquestes dues sèries divergeixen són precisament els que s'identifiquen a Banyoles. D'una banda, els cementiris parroquials solen tenir una bona representació de sepultures infantils, tal com es documenta a Santa Helena de Rodes (Agustí; Codina, 1991), a Sant Andreu del Coll (Mestre; Agustí, 1998), a Vila-sacra (Agustí, 2009) o

a Sant Martí de Riudellots de la Creu (Díaz-Carvajal; Agustí, 2014). En contrast, els cementiris monàstics rarament tenen representació infantil (Agustí; Codina, 1990, 2002) (Agustí; Suriñach, 1998).

Les observacions morfològiques dels esquelets obtenen lleugeres variacions, i sempre presenten un dimorfisme sexual marcat. En el càlcul d'estatura a Santa Helena de Rodes, es dona el cas que els homes obtenen una mitjana regular entorn dels 167 cm, mentre que és de 154 per a les dones; a Sant Andreu del Coll (Mestre, 1998), l'estatura mitjana és de 171 cm per als homes i entre 146 i 163 per a les dones. Pel que fa a la robustesa, també s'observen pautes diferents en el sentit que als cementiris parroquials els marcadors de robustesa poden ser tan evidents en les dones com en els homes (el cas de Sant Andreu del Coll) o amb diferències molt lleus (el cas de Santa Helena de Rodes), ja que obeeixen a activitats productives que sol·liciten esforços físics semblants, mentre que a la mostra del cementiri monàstic de Banyoles les dones presenten trets de robustesa diferenciats dels homes. Si es té en compte que una quarta part de la població es dedica a tasques agrícoles i ramaderes i només un 3% es dediquen a l'artesania fins al segle XIII (Ollich, 1998), les observacions d'insercions musculars desenvolupades en tota la població adulta prenen sentit amb més o menys incidència segons les pròpies circumstàncies.

EL DIA A DIA DELS BANYOLINS MEDIEVALS

Carrer Nou que contacta amb el monestir de Sant Esteve i Santa Maria dels Turers.

Si alguna cosa caracteritza la població medieval és l'estructura social, jerarquitzada i tancada, que esdevé un element destinat únicament a la protecció dels més poderosos i a la submissió dels més pobres, i que amb el pas de les centúries lliga els pagesos a la terra i converteix els més rics en tirans. No es tracta aquí d'entendre les bases del feudalisme ni la imposició del cristianisme, però és possible fer un exercici descriptiu d'alguns aspectes de la quotidianitat de la població medieval per tal d'aproximar-nos a quina devia ser la mirada d'un banyolí envers el món que l'envoltava.

Les viles van ser el germen de les comunitats pobletanes abans de l'any 1000, lligades a un moviment repoblador impulsat per la monarquia carolíngia. Per bé que la majoria vivia en cases i masos agrupats en veïnats extensos, en alguns casos aquestes agrupacions eren més grans i s'organitzaven construint temples, recs, molins, torres de defensa, gestionant els béns comuns col·lectivament, defensant-se davant els tribunals, resistint junts contra els opressors. El nucli de Banyoles en aquells moments devia ser inferior a un miler de persones. Els materials de construcció de les cases eren els que estaven a l'abast: fusta, pedra, fang, amb murs sòlids i obertures petites. Les cases estaven pensades com una eina més de treball, on no hi havia espai destinat al benestar, i la planta baixa es compartia amb el bestiar estabulat o s'hi instal·lava el taller de l'artesà. Però la vida diària tenia lloc fora de la casa, davant la porta i al carrer, mentre que el refugi de la casa es reservava per al vespre, a la vora del foc, per refer-se del fred i el cansament de la jornada.

La supervivència es basava en el guany del treball físic, ja fos com a pagès o pastor, com bosquetà, moliner, teixidor, draper, barber o artesà. Per tant, la salut i la disponibilitat física condicionava absolutament el benefici del treball. La salut era un bé molt preuat per la seva fragilitat i per-

què la ciència mèdica es reduïa a utilitzar els remeis casolans, els coneixements dels quals estaven en mans de les dones de les famílies i, en major grau, d'algunes que exercien també com a llevadores. Aquests remeis consistien en la beguda de tisanes d'herbes i caldos i l'aplicació d'emplastres i fregues, ajudats per oracions i jaculatòries destinades a apaivagar la fúria dels elements i del destí tràgic de la malaltia i la mort. Per descomptat, els parts tenien lloc dins la mateixa casa i totes les malalties en què calia fer llit també.

El menologi de Salzburg representa els mesos de l'any mitjançant les feines del camp.

Moltes miniatures medievals il·lustren la vida quotidiana i els oficis urbans. Imatges procedents del *Tacuinum Sanitatis Casanatensis*, del segle XIV.

L'hospital (està tractat en aquest llibre en l'apartat *La Banyoles medieval*) era un espai per hostatjar els passants, un lloc on només els transeünts o els mendicants anaven a parar i d'on, en cas de malaltia greu, rarament se'n sortia guarit. Només amb el pas dels segles la seva funció es va anar transformant en un lloc per fer-hi estades sota observació mèdica.

El segon condicionant per guanyar-se la vida es trobava en les condicions climàtiques, element determinant de

tota la producció del primer sector. La major part de la població treballava la terra. Adscrits com estaven a una parròquia, tots els pagesos havien de satisfer el delme (desena part de la collita), fos quin fos el volum de la producció, a l'església, com a tribut introduït per la monarquia. Al nucli de Banyoles els oficis urbans es van anar diversificant (vegeu l'apartat *La Banyoles medieval*) amb els segles, alhora que la població creixia dins les muralles en un sistema totalment autosuficient. Les vint-i-quatre hores del dia de les dones es feien curtes per enllestir la

feina i fer seguir la casa i la família. L'aigua s'anava a buscar a la font, la roba es rentava als recs o als safareigs, la farina s'anava a buscar al molí, el pa es feia a casa, calia anar a buscar llenya i mantenir encesa la llar, vigilar l'olla, alletar, eixugar mocs, netejar culs, vestir, sargir, no quedava gaire temps per reposar ni per a fer volar la imaginació. El mateix passava als homes, tant els que treballaven al camp com en oficis, amb poca o cap ajuda de maquinària —excepte els molins—, refiant-se del bestiar com a càrrega i força i utilitzant la pròpia sovint fins al límit físic.

Les famílies eren de pares i fills, sovint s'aconseguia pujar tres o quatre fills, tot i l'elevada mortalitat infantil i les fams. Els avis i pares morien joves, de manera que la majoria d'edat començava als 14 anys i s'engendraven fills molt aviat. La dona tenia un paper més rellevant en l'alta edat mitjana que durant el feudalisme, ja que disposava lliurement dels seus béns i conservava els seus drets civils un cop casada (Ariès, 1992). Tot i l'organització de l'habitatge en famílies nuclears, el concepte de família era més ampli i sovint es podia donar el cas de conviure amb familiars més llunyans, que eren acollits especialment per la banda masculina.

Què menjaven les famílies? És evident que el consum de cereals en forma de pa i farinetes i els llegums cuits en escudella devia constituir la base de la nutrició diària de la població. Però els estudis documentals i arqueològics ens mostren un consum de carn habitual en els nuclis urbans i puntual en el món rural i que assoleix el màxim valor en els cercles dels poderosos, com un símbol del vigor físic i del poder (Riera, 1998). El moltó —entre l'any i els divuit mesos— era la carn més valorada a final del segle XIII. Les taules dels habitants més pobres només tenien accés a la carn d'ovella o de cabra, que en dies de festa alternaven amb el moltó. Es tractava de carn fresca, escorxada el mateix dia o el dia anterior. L'aviram i el cabrit eren carns més distingides, el porc era valorat pel seu

contingut calòric i perquè la seva carn, salada i assecada, permetia un consum diferit en el temps, enriquint plats o per dur al sarró. L'ús d'espècies no era habitual perquè eren molt cares. Els fruits secs eren molt apreciats perquè resultaven molt pràctics de conservar i de consumir durant tot l'hivern.

El col·lectiu dels monjos rebutjava el consum de carn perquè l'associaven al pecat i als instints libidinosos. *A priori* els ordes monàstics es distingien per la frugalitat i les menges vegetals per sobre de les càrniques, basats en un sistema alimentari que formava part de les regles dels monestirs. Es tractava de normatives inspirades des dels pensadors cristians, com Isidor de Sevilla o Leandre de Sevilla. Normalment es feia un àpat diari, a l'hora novena a la tardor i a l'hivern, i dos entre pasqua i l'equinocci de setembre, a l'hora sesta i a vespres, amb dos plats d'hortalisses i llegums cuits, més un tercer de fruita o de verdures tendres, crues si se'n disposava; a més s'hi afegia sal, oli i vinagre. Una porció de pa de forment (una lliura) acompanyava els plats calents i freds. Pastar i coure pa eren tasques de monjos, mentre que el conreu, la batuda i la molitja era per als pagesos i encomanats laics. Com a beguda, es partia d'una mesura de vi. El dejuni monàstic consistia a eliminar el sopar i retardar el dinar de sexta a nona; es compensaven aquests dejunis amb dies de festa amb suplementos nutritius. El peix, com a aliment, va adquirir prestigi entre els cristians i es va estendre el consum per sobre del de les aus.

L'existència de minories ètniques ha estat documentada en les fonts escrites i, per bé que la població era poc variada, la convivència amb *sarraceni* (sarraïns captius de guerra que solien ser esclaus en el servei domèstic) o jueus era quelcom habitual en comunitats importants com Besalú, Castelló d'Empúries i Girona.

Però entre la població cristiana, una desena part de la població tenia condició religiosa —el clergat—, que es podia exercir de manera secular —com a rector de parròquia i vivint sota

la seva responsabilitat—, o de manera regular —sota una regla—; aleshores es feien vots religiosos i es vivia en comunitat com a monjo, prior o abat. Els clergues catalans depenien de l'arquebisbe de Narbona (un franc) i els bisbes —procedents de famílies importants— eren elegits pels clergues de la diòcesi i el comte. El bisbe regia la diòcesi des de la seu episcopal i era l'encarregat de consagrar les esglésies i de supervisar el clergat parroquial. En l'orde monacal, les velles regles visigodes van ser abandonades en profit de la regla benedictina (establerta per Benet de Núrsia al segle VI) i imposada com a regla oficial de l'imperi per voluntat de Lluís el Pietós amb la col·laboració de Benet d'Aniana (mort el 821); el monaquisme benedictí es va estendre per tots els comtats durant els segles IX i X. Aquest moviment expansiu responia a l'objectiu carolingi de separar el clergat dels comtats de la resta d'Hispania i reforçar la vinculació a la seu de Narbona, per donar-hi més uniformitat i per reforçar el domini de la zona a partir del control de l'Església.

La societat medieval tenia una consciència molt clara de la seva naturalesa humana, imperfecta, formada per pecadors entre els quals només la solidaritat podia fer desaparèixer les faltes i construir la ciutat celestial a la fi dels temps. Aquest era el programa carolingi que pretenia identificar l'Església terrestre amb l'Església celestial, associant en una mateixa perspectiva escatològica el conjunt de les generacions. Els banyolins de l'edat mitjana tenien present una escala temporal que finalitzava amb el judici final, un terme per a la seva espera en la mort que donava un sentit als seus actes i els obligava a tenir un comportament correcte, cristià.

La imposició gradual i creixent del cristianisme es va anar introduint en tots els aspectes de la vida quotidiana, regulant els horaris, el llenguatge, els menjars, les festivitats, les cançons, les rondalles, fins a esborrar els rastres de costums antics o dissimular-los en el nou corpus social. El lloc de trobada ordinari dels vilatans era el carrer i el

Il·lustració francesa que representa els tres ordres sobre els quals es fonamentava la societat feudal. Aldobrandino de Sienna, *Li livres dou santé*, cap a 1285.

mercat, que va anar canviant de lloc, des de l'era de l'abat, a la plaça de la Vila Vella i després a la de la Vila Nova. I la trobada a l'església es reservava als dies de festa o a les reunions dels caps de casa (el Comú), quan calia prendre decisions que afectaven tota la vila. Les festes tradicionals es van adaptar al santoral cristià, però van continuar coincidint amb els solsticis de juny i de desembre i els equinoccis de març i setembre per celebrar els moments més importants de l'any d'una societat pagesa: la sembra i la collita.

La mort sempre era present en la vida quotidiana durant l'edat mitjana. D'entrada, es considerava com un esdeveniment que podia arribar de manera brusca i inesperada a persones de qualsevol edat i condició. A més, tothom era conscient que la fama terrenal és transitòria,

El treball del camp marcava el pas de les estacions i ocupava la major part de la població. Imatges procedents del Tapís de la Creació de la catedral de Girona (abril i primavera), la collita dels alls (*Tacuinum sanitatis*, cap al 1400, Biblioteque National, París) i escena rural del psalteri Queen Mary, del segle XIV.

que la bellesa física decau amb l'envelliment i que desapareix després de la mort, amb la corrupció del cos. Es tenia la certesa que al final dels temps hi haurà un alliberament des de la tomba per presentar-se al judici final, on es rebrà premi o càstig etern, segons hagin estat les obres de misericòrdia fetes o omeses durant la vida. Les pregàries, misses, bones obres i donacions obtenien indulgències en sufragi de les penes del purgatori, amb la qual cosa s'autoalimentava el comportament cristià a base de promeses de futur que traspassaven el moment de la mort.

Els cementiris urbans eren llocs perfectament integrats en la xarxa de carrers i cases dins les muralles de la vila. Probablement, l'únic lloc de calma enmig del garbuix de gent i bestiar de l'activitat diària, on el silenci obligat dels estadants actuava de mecanisme mnemotècnic envers els vilatans, que hi passaven pel costat diverses vegades cada dia. Era un recordatori físic de la fragilitat de la vida humana i de la immensitat de la vida eterna. Per a una societat immersa en la lluita per a la supervivència i en les dificultats ordinàries del dia a dia, els cementiris actuaven com un referent constant, un dispositiu per evocar la pròpia condició humana.

La lluita entre totes dues institucions religioses –la parròquia i el monestir– per gestionar la mort dels banyolins es fa palesa en la documentació recurrent que parla de reclamacions i d'actes jurídics dels drets per enterrar; uns drets que el monestir exigia en detriment de la parròquia i en què només té lloc la interpretació dels interessos econòmics que tots consideraven propis. No deixa de ser irònic com, en aquest sentit, l'esperit generós i contemplatiu de la comunitat que dissenya Benet de Núrsia es va transformar, amb el pas dels segles, en un argument monopolitzador destinat a l'enriquiment del convent i al manteniment de l'estil de vida dels seus càrrecs.

GLOSSARI

Abreviatures de fonts:

GDLC: Gran Diccionari de la Llengua Catalana

DCBV: Diccionari Català-Baleàr-Valencià Alcover-Moll

DA: GARCIA PETIT, Lluís [et al.]. *Diccionari d'arqueologia* [en línia]. Barcelona: TERMCAT, Centre de Terminologia, cop. 2009. (Diccionaris en Línia) http://www.termcat.cat/ca/Diccionaris_En_Linia/18/

GEC: Gran Enciclopèdia Catalana

Glossari d'arqueologia, arqueologia funerària, antropològic i paleopatològic.

AGENÈSIA DENTAL. absència congènita d'una dent

ANTE MORTEM, PERI MORTEM I POST MORTEM. Són termes que signifiquen literalment “abans de la mort”, “en un moment proper a la mort” i “després de la mort”. S'utilitzen sovint en arqueoantropologia per explicar lesions o fenòmens que han tingut lloc durant la vida de l'individu viu, poc abans de morir o després de la seva mort.

ARTROSI. Artropatia crònica no inflamatòria constituïda principalment per alteracions destructives del cartílag i dels fibrocartil·lags; osteosclerosi subcondral, reacció osteofítica de les vores articulars, formació de cavitats pseudoquistiques a l'epífisi i fibrosclerosi de la membrana sinovial i de la càpsula. GDLC

BROMATOLÒGIC. Relatiu a l'alimentació. GEC

CARÀCTER DISCRET. S'anomenen així aquells trets que apareixen de manera inconstant en l'esquelet i que poden explicar relacions de parentiu entre els individus que els presenten.

CÀRIES. Procés patològic (infecció) que causa la destrucció de les dents.

COIXÍ FUNERARI o reposa caps. En contextos moderns sol tractar-se d'un coixí fet amb material tèxtil; en contextos medievals pot ser de pedra o s'infereix la seva presència a partir de la posició del crani.

CRIBRA ORBITALIA, *cribra* femoral i *cribra* humeral. Són processos porosos que afecten la superfície de l'os a nivell del sostre orbitari, del coll del fèmur o del de l'húmer. Solen estar associats a dèficits nutricionals o vitamínics, per bé que el procés més freqüent –l'orbitari– sovint es relaciona també amb la presència d'anèmia ferropènica.

DECÚBIT. Posició del cos en estat de repòs sobre un pla horitzontal. GDLC

Pot ser decúbit dorsal si reposa sobre l'esquena, ventral o prono si reposa sobre la panxa o lateral si reposa sobre un costat.

DIACRONIA. Manera de considerar els fets des del punt de vista de la seva evolució. GEC

ESPONDILOARTROSI. Artrosi de les articulacions de la columna lumbar.

ESTRAT // UNITAT ESTRATIGRÀFICA // ESTRATIGRAFIA: Deposició de sediment, deguda a causes naturals o antròpiques, que se superposa a una altra en un jaciment i de la qual es diferencia, entre altres característiques, pel color, la textura i els components. Es pot anomenar capa o nivell també. // Unitat fonamental de registre del mètode Harris que designa cadascun dels estrats o elements. // Estudi de l'estratificació d'un jaciment per establir la datació relativa dels estrats i contextualitzar les restes arqueològiques que hi apareixen. Representació gràfica de la successió vertical dels estrats d'un jaciment que permet observar-ne la forma i la disposició. DA

ESTRUCTURA ARQUEOLÒGICA: Element arqueològic construït o excavat al subsòl. DA

Qualsevol modificació de l'espai realitzada per acció antròpica.

EXOSTOSI. Hipertròfia òssia circumscrita, d'origen divers, que fa prominència en la superfície de l'os. *GDLC*

FILOGENÈTICA. Relatiu o pertanyent al desenvolupament d'un grup d'organismes en l'aspecte específic i les seves relacions evolutives. *DA*

GRAFIT: Text o dibuix no commemoratiu traçat en un suport perdurable, com ara la pedra, el marbre, el metall, l'os o la ceràmica. *DA*

HIPOPLÀSIA de l'esmlt. Desenvolupament incomplet o deficient de l'esmlt dentari. *GDLC*

INHUMACIÓ. Dipòsit funerari o enterrament. S'utilitza com a contrari de la cremació.

LONGEVITAT. Durada llarga de la vida, prolongació de la vida fins a una edat molt avançada. *GDLC*

MALALTIA PERIODONTAL. És un procés inflamatori degut a una infecció crònica de la part gingival de la boca. Un període llarg d'aquesta lesió té com a conseqüència la reculada del teixit ossi alveolar i, en conseqüència, la pèrdua de suport ossi de la dent.

MORTALLA. Vestidura o llençol amb què hom embolcalla un cadàver per enterrar-lo. *GDLC.* També se'n diu sudari o llençol, depenent del context.

MURALLA: Mur alt i gruixut que forma un clos o una barrera per a defensa. *DA*

NEOPLÀSIA. Formació d'un teixit nou anormal, especialment de caràcter tumoral, ja tingui caràcter benigne o maligne. *GDLC*

OSSERA o ossari. Dipòsit funerari destinat a contenir restes inconnexes procedents de diferents inhumacions.

OSTEÒFIT. Excrescència òssia irregular. *GDLC*

OSTEOMIELITIS. Lesió infecciosa greu que té origen en la part interna d'un os, amb localització molt puntual; pot tenir diversos orígens.

OSTEOPOROSI. Afecció caracteritzada per un aprimament de les trabècules i de la membrana cortical dels ossos, amb eixamplament dels espais medul·lars. *GDLC*

PALEOPATOLOGIA. Disciplina que estudia les malalties detectades en les restes humanes del passat. *DA*

PÈRDUES DENTÀRIES ANTE MORTEM. Dents que han caigut en vida de l'individu, causant la reabsorció de l'alvèol que les contenia.

PÈRDUES DENTÀRIES POST MORTEM. Dents que han caigut després de la mort de l'individu, deixant intacte l'aspecte de l'alvèol que les contenia.

PERINATAL. Nadó o fetus a terme. El terme perinatal s'utilitza normalment per indicar que l'esquelet en qüestió tant pot correspondre a un infant mort durant el part com poc temps després (dies, setmanes).

PERIOSTITIS. Conjunt de lesions inflamatòries que afecten el periosti o teixit sensible que embolcalla l'os i que conté terminacions nervioses.

PONDERAL. Peça, generalment de metall, destinada a controlar el pes de monedes i mercaderies. *DA*

REINHUMACIÓ. Reducció de les restes d'una inhumació o enterrament anterior, normalment per aprofitar l'espai per a un nou dipòsit funerari.

RETRACCIÓ ALVEOLAR. Retracció de la línia alveolar dentària. Sol estar associat a la presència de malaltia periodontal.

SUBSÒL NATURAL. Terreny situat sota la superfície de la Terra, no antropitzada, és a dir, no alterada per l'acció humana.

TAFONOMIA. Branca de la paleontologia que estudia els processos que converteixen els organismes morts en fòssils. GDL

En arqueologia, entenem per alteracions tafonòmiques les que han afectat una resta orgànica (normalment esquelètica) entre el moment del seu dipòsit i la troballa arqueològica.

TANATOLOGIA. Conjunt de coneixements relatius a la mort, especialment des del punt de vista medicolegal. GEC

TRAUMATISME. Terme general emprat per a designar totes les lesions internes o externes provocades per una violència exterior GDL. En antropologia es refereix a fractures o enfonsaments del teixit ossi causats per contusions.

VALL/ FOSSAT: Excavació longitudinal pregona feta en el sòl, especialment la que es fa al voltant d'una fortificació. GDL.

Sinònim de fossat de la muralla. Encara avui existeix aquest nom en un carrer de Banyoles.

Glossari històric i etnològic

ADVENTICI: Quantitat global que percep el vicari o el prevere adscrit a una parròquia en concepte d'honoraris d'assistència a enterraments, funerals, casaments, administració del baptisme i despatx de la documentació parroquial. GEC

ALBAT (dial. *aubat*). I. m. Infant mort abans de l'edat de la raó. DCBV. El terme s'utilitza en època medieval i moderna per als nadons, sovint els que no han estat encara batejats.

DELME: Dret d'una desena part i, per extensió, d'una fracció variable de la collita, que es pagava a l'Església, al rei o a d'altres senyors. DCBV

DIÒCESI: Demarcació territorial sota la jurisdicció eclesiàstica d'un bisbe. GEC

DOL m.

1. Senyal exterior amb què es manifesta en el llenguatge, en el vestit, etc., la gran aflicció causada per la mort d'algú, per una pèrdua greu, per una gran dissort; cast. *duelo*, *luto*. *Tenir el dol*: assistir a la casa on hi ha un difunt, per manifestar el condol per la seva mort i dir les oracions acostumades de sufragi. *Dur dol*, o *portar dol*, o *parar dol*: anar vestit de negre en senyal d'aflicció per mort d'algú. *Vestir-se de dol*: posar-se vestit negre. *Dol fort* o *dol gros*: el dol rigorós, en què es porta tot el vestit negre. *Trencar o deixar el dol*: cessar d'anar vestit de negre i d'estar retret de les festes i diversions.

2. Acompanyada; conjunt de persones que acompanyen un cos mort en portar-lo al cementiri; cast. *duelo*, *acompañamiento* DCBV

DOMER. Clergue que exercia un càrrec per setmanes. Cadascun dels beneficiats que s'alternaven setmanalment en la celebració dels oficis divins, en la presidència del cor o en l'administració dels sagraments. GEC

LAUDES f. pl. Part de l'ofici diví que es diu després de matines; cast. *laudes*. Etim.: pres del llatí *laudes*, 'lloances', i en el llatí eclesiàstic mat. sign. DCBV

PARRÒQUIA. Demarcació territorial eclesiàstica regida per un rector, un prior o un plebà. Quan s'establia una parròquia en un municipi romà o ciutat i comptava amb prou feligresia era convertida sovint en diòcesi independent com en el cas d'Ègara vers el 450, i de la mateixa manera ho serien Osona, Urgell, Tortosa, Elna, Xàtiva, Dénia, etc. Al llarg dels s. VI al VIII tot el territori català es va anar organitzant en moltes parròquies, algunes de les quals instituïdes en predis privats, com en el cas de les *esglésies pròpies*, que sovint es volien escapolir de la

jurisdicció diocesana. GEC

PURGATORI: *m.* Lloc on les ànimes dels morts en gràcia han de purgar els pecats abans d'entrar al cel. DCBV

ROSARI *m.*

1. Acte de devoció en què es commemoren quinze misteris de la Mare de Déu (misteris de goig, de dolor i de glòria) cadascun dels quals consta d'un parenostre, deu avemaries i un gloriapatri, i a continuació la lletania lauretana; cast. *rosario*.

2. Enfilall de grans, separats de deu en deu per un gra més gros, tots units per un fil que els travessa tots, destinat a comptar les avemaries (representades pels grans petits) i els gloriapatris (representats pels grans grossos) en passar el rosari; cast. *rosario*. DCBV

BIBLIOGRAFIA I FONS DOCUMENTALS

ABELLAN MANONELLAS, J. A. (2003): “Esglésies, ermites i capelles de Banyoles (I), (II) i (II)” dins *Revista de Banyoles*, núm. 841, abril de 2003, p. 26-27; núm. 842, maig de 2003, p. 32-33; i núm. 843, juny, p. 29.

ABELLAN MANONELLAS, J. A. (2011): “L’Hospital de Sant Roc i el seu edifici (I) i (II)” dins *Revista de Banyoles*, núm. 928, febrer de 2011, p. 21 i núm. 929, març, p. 21.

ABELLAN MANONELLAS, J. A., GRABULEDA SITJÀ J. (2012): *Els senyors de Banyoles. Els abats del monestir de Sant Esteve*. Arxiu Comarcal del Pla de l’Estany. Banyoles.

AGUSTÍ, B. i CODINA D. (1990): *Sant Pere de Rodes. Necròpolis XII*. Estudi antropològic inèdit.

AGUSTÍ, B. i CODINA D. (2002): *Sant Pere de Rodes. Necròpolis XIII-XIV*. Estudi antropològic inèdit.

AGUSTÍ, B. i CODINA D. (1991): *Santa Helena de Rodes*. Estudi antropològic inèdit.

AGUSTÍ, B. i SURINACH M. (1998): *Santa Maria de Ripoll: població i pràctiques funeràries medievals*. Empúries, Barcelona, p. 267-280.

AGUSTÍ, B. (2009): *Necròpolis de Vila-sacra CC-06 (Vila-sacra, Alt Empordà)*. Estudi antropològic. Inèdit.

AGUSTÍ, B., et al. (2009): *El cementiri Vell de Banyoles*. Quaderns de Banyoles. Núm. 11, Banyoles

AGUSTÍ, B., CODINA D. et al. (2013): “Enterramientos infantiles irregulares durante el siglo XIX. El caso del Castillo de Sant Pere (Ribes de Freser, Girona)” dins Malgosa A, I. Albert et al. (eds), (2011): *Actas del XI Congreso Nacional de Paleopatología*. Barcelona.

AGUSTÍ, B. i GARCIA ORDÓÑEZ A. (2012): *Memòria de la intervenció arqueològica a la plaça del Monestir-Carrer Nou*, Banyoles (Pla de l’Estany). Arqueològic-TerraSub, S. L.

AGUSTÍ, B. i GARCIA ORDÓÑEZ A. (2014): *Intervenció arqueològica a la plaça del Monestir-Carrer Nou*, Banyoles (Pla de l’Estany) dins *Jornades d’Arqueologia de les comarques de Girona*, Besalú (en premsa).

AGUSTÍ, B. i DÍAZ-CARVAJAL A. (2014): *Estudi antropològic de la necròpolis del Carrer Nou de Banyoles* (Pla de l’Estany). In Situ, S.C.P.

AGUSTÍ, B. i DÍAZ-CARVAJAL A. (2014): “Dos cementerios medievales con perfil demográfico diferenciado”, Banyoles, Girona, dins A Quirós i J. A. (ed.) (2014): *Demografía, paleopatología y desigualdad social. Coloquio de la Universidad del País Vasco*. Vitoria 6-7 novembre, (en premsa).

AGUELO, X. (2009): *Memòria del control i excavació a la Sagristia i Capella dels Dolors de l’església de Santa Maria dels Turers* (Banyoles, Pla de l’Estany), Banyoles.

ALSIUS, P. (1870): *Ensayo histórico de la Yglesia Parroquial de Santa Maria dels los Turers de Bañolas*, Banyoles. Arxiu Comarcal del Pla de l’Estany. Llibre inèdit del Fons Alsius.

ALSIUS, P. (1895): *Ensaig Històrich sobre la Vila de Banyolas*. Estampa de F. Mateu y Vilardell. Banyoles.

ALSIUS, P. (1910): “Necrópolis banyolinas, III”, dins *Setmanari de Banyoles*, núm. 15, 3 de juliol, p. 2.

ÁLVAREZ, M., GARCÍA, L. (2012): “La concha del peregrino (Pecten jacobaeus), símbolo del Camino de Santiago”, dins *Revista Ambiociencias*. Universidad de León. León.

ARIÈS, Ph., DUBY G. (1992): *El individuo en la Europa Feudal. Historia de la vida privada*. Vol. 4. Ed. Taurus. Barcelona.

Singladures núm. 30, p. 15-22.

BATISTA, C. (2001): “El marisqueo en la prehistoria de Gran Canaria”, dins *Vector Plus*, núm. 18, Fundación

Universitaria de Las Palmas. pp. 67-76. Las Palmas.

BATLLEM, N, GRABULEDA J. *et al.*, (2010): *La vida a Sant Esteve de Banyoles fa 300 anys*. Arxiu Comarcal del Pla de l'Estany. Banyoles.

BOGDANOVIC, I., BARCELO J. A. *et al.* (2013): "A database for radiocarbon dates. Some methodological and theoretical issues about its implementation" dins: G. Earl, T. Sly, A. Chrysanthi, P. Murrieta-Flores, C. Papadopoulos, I. Romanowska, D. Wheatley, (eds.) *Archaeology in the Digital Era. Papers from the 40th Annual Conference of Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology (CAA)*, Southampton, 26-29 March 2012, (ISBN 13: 9789089646637). Amsterdam University Press. Amsterdam, p. 457-467.

BOSCH, CHINCHILLA, TARRÚS, 2000. El poblat lacustre neolític de la Draga. Excavacions de 1990 a 1998, Monografies del CASC 2.

BOSCH, J., ESTRADA A. *et al.* (1999): "L'aprofitament de recursos faunístics aquàtics, marins i litorals, durant el neolític a Gavà (Baix Llobregat)." dins II Congrés del Neolític a la Península Ibèrica. Saguntum-Plav, Extra-2. València.

BRUGADA, M. (2012): *La parròquia de Santa Maria del Turers de Banyoles*. Parròquia de Santa Maria dels Turers. Banyoles.

BUCH, M. (2009): *Memòria del control i de l'excavació arqueològica de les obres de remodelació de la Plaça del Teatre*, Pla de l'Estany, Banyoles.

CAPASSO, L., KENNEDY K. A. R. *et al.* (1999): *Atlas of occupational markers on human remains*. Teramo, Edigrafital S.p.A.

CARDINI, F. (1989): "Peregrinos y viajeros en la Edad Media", dins *Acta Mediaevalia* 10, Barcelona, p. 101 -106.

CUENCA, D., CLEMENTE I. *et al.* (2014): "Estudio de la manufactura y/o uso de instrumentos de Trabajo y elementos de adorno de concha desde la metodología del análisis funcional." dins *Archaeofauna*, núm 23, p. 9-24.

CASTANYER, P., i TREMOLEDA J. (1999): *La vil·la romana de Vilauba. Un exemple de l'ocupació romana del territori a la comarca del Pla de l'Estany*.

CASTANYER, P., TREMOLEDA J. *et al.* (2012): "La vil·la romana de Vilauba: les intervencions de 2010 i 2011", dins *XI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Girona, p. 307-312.

CONSTANS, Ll. G. (1947): *Dos obras maestras del arte gótico en bañolas*, edicions del Centre d'estudis Comarcals, Banyoles.

CONSTANS, Lluís G. (1951): *Bañolas*. Ajuntament de Banyoles, Banyoles.

CONSTANS, Ll. G. (1954-1955): "Monacologi de Banyoles" dins *Analecta Montserratensia* vol. VIII. Abadia de Montserrat. pp. 421-454.

CONSTANS, Ll. G. (1985): *Diplomatari de Banyoles-I*. Centre d'Estudis Comarcals. Banyoles.

CONSTANS, Ll. G. (1987): *Diplomatari de Banyoles-II*. Centre d'Estudis Comarcals. Banyoles.

CONSTANS, Ll. G. (1989): *Diplomatari de Banyoles-III*. Centre d'Estudis Comarcals. Banyoles.

CONSTANS, Ll. G. (1991): *Diplomatari de Banyoles-IV*. Centre d'Estudis Comarcals. Banyoles.

DEHESA, R., TARRÚS J. (2008): "El seguiment i les prospeccions arqueològiques a la Plaça Major i als carrers del Born, Abeuradors i Àngel Guimerà de Banyoles (Pla de l'Estany)". Anys 2005-2006, dins *IX Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona, l'Escala-*

Empúries, Museu d'Arqueologia de Catalunya i Ajuntament de l'Escala, vol 2, p. 567-576.

DEHESA, R. (2010): "Resultats del control arqueològic als Carrers Paraireria, Escrivanies i Plaça de la Font (Banyoles-Pla de l'Estany)," dins *X Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona, Arbúcies-Museu Etnològic del Montseny*, Universitat de Girona, pp. 715-718.

DÍAZ-CARVAJAL, A; AGUSTÍ, B. (2014) Informe antropològic del cementiri de Riudellots de la Creu, Insitu SCP, inèdit.

ESTÉVEZ, G. M. (2002): *Marcadores de estrés y actividad en la población guanche de Tenerife*, Tesis doctoral, Departamento de Historia, Antropología e Historia Antigua Universidad de la Laguna.

GARCÍA, A. (2012): *Intervenció arqueològica al monestir de Sant Esteve de Banyoles (Pla de l'Estany)*. Dins XI Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona (15 i 16 de juny de 2012, Girona).

GRABULEDA, J., TARRÚS J. (1993): Banyoles. Monografies locals dels *Quaderns de la Revista de Girona*, núm. 22, Diputació de Girona i Caixa de Girona, Girona.

GRAU LOBO, L. A. (1990): «"Ad limina Iacobi": la idea de viatge sagrado en la Peregrinación Jacobea (II)». dins *Revista de folklore*, núm. 117, Diputació de Valladolid, p. 75-82.

GROS, M. (1962): "El necrologio del monasterio de Banyoles" dins *Analecta Sacra Tarraconensia*, núm. 35, pp. 231-246.

HOWELLS, W.W., 1989. *Skull shapes and the map*, Harvard University Press, Cambridge.

IGLESIAS, N. (2006): "L'arca de Sant Martí: Un trencaclosques gairebé complet" dins *Revista de Girona*, 234, gener-febrer, p. 32-36.

[**direcció i coordinació tècniques: Institut Cartogràfic de Catalunya**], [**direcció i coordinació científiques: Universitat de Girona**] (2002): *Atles del Pla de L'Estany*, Diputació de Girona, Institut Cartogràfic de Catalunya, Barcelona.

ISIDRO A., MALGOSA A. (2004): *La enfermedad no escrita*. Ed. Masson, Barcelona.

LARSEN, C.S. (1997): *Bioarchaeology. Interpreting behavior from the human skeleton*. Cambridge University Press. Great Britain.

LIEVERSE (1999): "Diet and the etiology of dental calculus." *Int. J. Osteoarchaeol.* núm 9, p. 219-232.

LINDNER (2000). *Moluscos y caracoles de los mares del mundo. Aspecto distribución sistemática*, Ediciones Omega, S.A. Barcelona

MANN R.W., S. P. MURPHY (1990): *Regional Atlas of bone disease. A guide to pathologic and normal variation in the human skeleton*. Charles C Thomas Publisher. Springfield, Illinois, USA.

MALLORQUÍ, E. (2011): *Parròquia i Societat rural al bisbat de Girona. Segles XIII-XIV*. Ed. Fundació Noguera, col. Estudis, 11. Barcelona.

MAS, A. *et al.* (2009): *Banyoles*. Nautilus Comunicació i Cultura. Banyoles.

MESTRE, A. M., AGUSTÍ B. (1998): *Les condicions de vida a la Garrotxa medieval. Estudi antropològic de la necròpolis de Sant Andreu del Coll (s. XII)*, dins *Beca Ciències Socials i Humanes de la Ciutat d'Olot*, 1996.

MÍNGUEZ, V. (2011): "Iconografia de Lepanto. Arte, propaganda y representación simbólica de una monarquía universal y catòlica", dins *Obradoiro de Historia Moderna*, n. 20, 251-280.

- MOIX, E. (2006): “Seguiment arqueològic al Pou de Cal Moliner”, dins *VIII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Roses, p. 693-694.
- MONER, J. (2003): *La vila de Banyoles a L'Art Gòtic a Catalunya. Arquitectura III. Dels palaus a les masies*, Enciclopedia Catalana, Barcelona, p. 91-93.
- MONER, J. (2009): “Les fonts en el paisatge urbà. L'encant d'un modest i característic element del barri vell”, dins *Revista de Banyoles*, núm. 904, Banyoles, p. 26-27.
- OLIVAS, J., TORRENT M. (2011): *El teatre a Banyoles. Dels inicis fins al 2005*. Ajuntament de Banyoles.
- OLIVIER, G. (1960): *Pratique anthropologique*. Ed. Vigot, París.
- OLLICH, I. (1988): *Camp i ciutat a la Catalunya del segle XIII*. Edicions Eumo. Vic.
- PALMADA, G., DESEL C. et al. (2005): *El Patrimoni del Pla de L'Estany. Inventari històric i arquitectònic de la comarca*. Consell Comarcal del Pla de L'Estany. Banyoles.
- PALMADA, G. (2006): “La primera mina de Banyoles (1799-1805). Els episodis de la construcció”, dins *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. XLVII, Girona, p. 233-253.
- PALMADA AUGUET, G., GRABULEDA SITJÀ J. (2007): *La Plaça Major*, Quaderns de Banyoles, núm. 8. Ajuntament de Banyoles Banyoles i Diputació de Girona. Banyoles.
- PALMADA, G. (2009): *La muralla de Banyoles*. Quaderns de Banyoles, núm.10. Ajuntament de Banyoles i Diputació de Girona. Banyoles.
- PASCUAL, J-LI. (2013). “Els estudis d'arqueomalacologia en la Prehistòria valenciana”, dins Sanchís i Pascual (eds.). *Animals i Arqueologia hui. I Jornades d'Arqueozoologia*. Museu de Prehistòria de València. 2013, València.
- PASSARIUS, O., DONAT R. , CATAFAU A. (dir.) (2008): *Vilarnau. Un village du Moyen Âge en Roussillon*, (collection Archéologie départementale), Éditions Trabucaire, Perpignan.
- PÉREZ-PÉREZ, A. (1995): “Patología oral, indicadores de estrés y dieta en una muestra esquelética de aborígenes de Tierra de Fuego” dins *Salud, enfermedad y muerte en el pasado. Consecuencias biológicas del estrés y la patología*. *Actas del III Congreso Nacional de Paleopatología*, Barcelona, p. 99-106.
- POLO-CERDÀ, M., ROMERO A. et al. (2007): “The Bronze Age burials from Cova Dels Blaus (Vall d'Uixó, Castelló, Spain): An approach to paleodietary reconstruction through dental pathology, occlusal wear and buccal microwear patterns”, dins *Homo* núm. 58, p. 297-307.
- RIERA, A. (1998): “Alimentació i ascetisme als segles VI i VII. Anàlisi comparativa d'alguns models dietètics monacals italians i ibèrics” dins *Anuario de Estudios Medievales*, tom 28, p. 505-551.
- RODRÍGUEZ, A., NAVARRO J. F. (1999): “La indústria malacològica de la Cueva de El Tendal (San Andrés y Sauces, La Palma)”, dins *Vegueta* núm. 4. Universidad de las Palmas de Gran Canaria. Las Palmas de Gran Canaria.
- ROLLET, C. (2008): *La statistique des décès des enfants et des mort-nés dans la ville de Paris et le département de la Seine au XIXe siècle*. (<http://sociales.cchs.csic.es/workshop/pdf/La%20statistique%20des%20d%C3%A9c%C3%A8s...%2012%20mai%202008.pdf>), pags. 1-16.
- SÁNCHEZ, S. (1803): *Colección de pragmáticas, cédulas, provisiones, autos acordados y otras providencias generales*

expedidas pro el Consejo Real en el Reynado del Señor Don Carlos III Tercera Edición, Madrid.

SOLER J., SOLER N. *et al.* (2013): "The Gravettian calvaria from Mollet III cave (Serinyà, Northeastern Iberian Peninsula)" dins *Journal of Human Evolution* setembre de 2013, Volum 65, Amsterdam, p. 322-329.

TARRÚS, J. (1984): "L'enterrament neolític de la Fàbrica Agustí (Banyoles)" dins *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. 27, Girona. p. 9-16. 2000 citat a pàg 75.

TARRÚS, J. (2000): "Les noves societats agrícoles i ramaderes" dins *Història del Pla de l'Estany*, 79-100, Diputació de Girona.

TREPAT CARBONELL, C.-A., STÓBER, K. *et al.* (2013): *Monestirs i territori. 1200 aniversari de la fundació del monestir de Sant Esteve de Banyoles*, Quaderns del CECB, núm.33, Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles. Banyoles.

TREFFORT, C. (2001): "Consécration de cimetière et contrôle épiscopal des lieux d'inhumation au Xe siècle" dins Kaplan, M. (dir.): *Le sacré et son inscription dans l'espace à Byzance et en Occident*. Études comparées, Publications de la Sorbonne, Paris, p. 285-299.

TREFFORT, C. (2008): "Mémoires carolingiennes. L'épithaphe, entre célébration mémorielle, genre littéraire et manifeste politique (milieu VIIIe-début XIe siècle)", dins *Annales, 2 - Histoire médiévale*, Presses Univ. de Rennes, Rennes, 2007, p. 468-469.

TREMOLEDA, J., ROURE A. *et al.* (1987): "Recull i estudi dels materials romans de l'àrea de Banyoles" dins *Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles*, 1986-1987, Banyoles, p. 121-145.

TREMOLEDA TRILLA, J. (coordinador del volum), AGUIRRE OLIVERAS M., *et al.* (2000): *Història de les*

Comarques Gironines, vol. II, *Història del Pla de l'Estany*. Diputació de Girona, Girona.

TORRES, A. (1999): "L'arqueta de Sant Martirià" dins *Revista de Banyoles*, octubre, p. 30-33

UBELAKER, DH. (1989): *Human skeletal remains. Excavation, analysis, interpretation*. Washington, D.C.: 2nd Taraxacum.

VALLOIS, H.W. (1948): *Technique anthropométrique*. La semaine des HÔPITAUX, 13, 374-383

VILLOTTE, S. (2008): "Les marqueurs osteoarticulaires d'activité. P. Charlier. Osteoarchéologie et techniques medico-legales: tendances et perspectives" dins *Manuel pratiques de paléopathologie humaine*. Editions De Boccard, p. 383-389, recuperable per: <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-00395246> Submitted on 15 Jun 2009.

ZADORA-RIO, E. (2010): "Archéologie des églises et des cimetières ruraux en Languedoc: un point de vue d'«outre-Loire »", dins *Archéologie du Midi médiéval*, volum 28, p. 239-248-239.

Arxius consultats

Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA): Monacals. Capbreus del monestir de Sant Esteve. (1279-1396, núms. 897, 899, 900, 901, 902 i 956).

Arxiu Comarcal del Pla de l'Estany (ACPE): Col·lecció de l'Arxiu Municipal de Banyoles. Documents personals de Pere Alsius i Torrent. *Ensayo histórico de la yglesia parroquial de Sta. Maria de los Turers de Bañolas*, treball inèdit de 1870.

Fons personal de Lluís G. Constans. Manuscrits. Apartat I. Monestir (1). Apartat II. Monestir (2). Apartat III. La Parròquia. Apartat IX. La Vila (A). Apartat IX. Expansió

Urbana de Banyoles. L'Arxiu Monacal de Banyoles i el seu Graduarium.

LLEI 9/1993, de 30 de setembre, del Patrimoni Cultural Català.

<http://cultura.gencat.cat/ca/departament/normativa>

DECRET 78/2002, de 5 de març, del Reglament de protecció del patrimoni arqueològic i paleontològic. (Correcció d'errades en el DOGC núm. 3915, pàg. 13161, d'1.7.2003).

<http://cultura.gencat.cat/ca/departament/normativa>

<https://books.google.es/books?id=CS4RAQAIAAJ&pg=PA596&lpg=PA596&dq=cedula+real+carlos+iii+cementorios&source=bl&ots=7q0pTOa4Wy&sig=gWdR-RZtxdKNgFNvSiDh6SsY8-5I&hl=es&sa=X&ei=FjrzVKvgIMv1UNDQgNgP&ved=0CC8Q6AEwAjgU#v=onepage&q=cedula%20real%20carlos%20iii%20cementorios&f=false>

Web de Banyoles Cultura :

<http://www.banyolescultura.net/arca.htm>

AGRAÏMENTS

Ajuntament de Banyoles (Urbanisme i Brigada Municipal), Arxiu Comarcal del Pla de l'Estany, Núria Batllem, Mateu Butinyà, Pere Castanyer, Construccions Indika, EPSA, Lluís Figueras, Lluís Martí (T), Jeroni Moner, rector de Santa Maria dels Turers, M. Àngels Reverter, Salvador Serra SA, Joaquim Tremoleda, Josep Tarrús i veïns del Barri Vell.

1. La fàbrica de Banyoles: Les Saques (1914-1989)
2. Un receptari de cuina de l'antic monestir benedictí de Banyoles (Segles ~~xx~~ ~~xx~~ -~~xx~~)
3. Manescal, albiters i veterinaria a Banyoles. Pla de l'Estany
4. El tren petit de Banyoles
5. Un món de paper
6. El rem a l'Estany de Banyoles
7. La repressió franquista a Banyoles
8. La plaça Major
9. L'Escola a Banyoles (Segles ~~ix~~ -~~xx~~)
10. La muralla de Banyoles
11. El Cementiri Vell de Banyoles
12. La ràdio a Banyoles (1952-2011)
13. El jaciment neolític lacustre de la Draga
14. El cinema a Banyoles
15. El Terme de Banyoles
16. Els Cementiris ~~medievals~~ de Banyoles

QB

QUADERNS DE BANYOLES

Ajuntament de Banyoles

Diputació de Girona

